

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ

М. С. Гальченко, В. В. Ільїн, З. Е. Скринник

ЧОГО НЕ ЗНАЄ НІХТО, ОКРІМ ФІЛОСОФІВ. Я РОЗПОВІМ ТОБІ...

Навчальний посібник

Київ
2024

Рецензенти:

Шабанова Юлія Олександрівна,

доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри музикознавства, композиції та виконавчої майстерності Дніпровської академії музики

Кравченко Алла Анатоліївна,

доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії, соціології та політології Державного торговельно-економічного університету

Г 17 **Гальченко М. С., Ільїн В. В., Скринник З. Е.** Чого не знає ніхто, окрім філософів. Я розповім тобі... : навчальний посібник / М. С. Гальченко, В. В. Ільїн, З. Е. Скринник. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. – 300 с.

ISBN

Ця книга являє собою педагогічний експеримент – спробу створити сучасну модель викладання філософії для закладів загальної середньої освіти – шкіл, гімназій і ліцеїв, за віковою категорією – для підлітків та юнацтва. Авторський колектив поєднав традицію вітчизняної освіти – виховувати мислячих, високоосвічених патріотів своєї держави – з орієнтацією на дитину першої чверті ХХІ століття. Ця дитина значно складніша за попередні покоління учнів, набагато краще поінформована й технологічно оснащена, і це дає їй додатковий ресурс для сприйняття філософських ідей, які вимагають абстрактного мислення й життєвого досвіду.

Метою книги є розвиток здібностей до успішних соціальних комунікацій, креативного дослідження, критичного аналізу актуальних проблем соціального, політичного та економічного процесів в Україні та світі.

УДК 101

ISBN

© М. С. Гальченко, В. В. Ільїн, З. Е. Скринник, 2024
© Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024

Зміст

Переднє слово 4

Частина 1. Ми йдемо до філософії

Чому філософія? 11

Що таке філософія? 13

Шляхи до мудрості 30

Лабіринти розуму..... 45

Чому Діоген жив у діжці? 64

Частина 2. Філософія іде до нас

Як філософи втратили довіру до розуму 83

Філософія в пошуку нових орієнтирів..... 106

Хто за тебе вирішує? 120

Куди ми йдемо? 136

Звідки взялося знання?..... 150

До чого ведуть хаос і невизначеність?..... 166

Як бути людиною? 184

Пізнай у собі людину..... 210

Звідки взявся народ?..... 224

Частина 3. Несподівані зустрічі

Звідки беруться й куди зникають гроші?..... 247

Чи може робот стати людиною? 263

Як Захід став багатим? 280

Післяслово. Філософія як поклик життя 297

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

*«Кожна молода людина повинна
займатися філософією, бо вона
відкриває шлях до істини і свободи».*

Епікур

Юний друже!

Сучасні інформаційні технології відкривають для тебе колосальні можливості отримати знання з будь-якої бібліотеки світу, здійснити мандрівку в який завгодно куточок нашої планети. Але жоден гаджет сам по собі не допоможе тобі проникнути в таємниці природи й соціального життя, зрозуміти глибину та нескінченність людини в її відносинах із Богом і світом. Здійснити це входження можливо лише за допомогою філософії.

На перший погляд, слово «філософія» містить загадку. Але впродовж віків до філософії зверталися як до джерела відповідей щодо призначення і сенсу існування людини, розгадки таїн світу, можливостей знайти шляхи до перемоги добра над злом. Водночас філософія є не лише сферою людського знання, атрибутом культури і цивілізації, а й тією духовною силою, своєрідним «інтелектуальним магнітом», до якого тяжіє кожна мисляча особистість. Що цілком зрозуміло, оскільки людина народжується двічі: уперше – фізично, удруге – духовно. Ці слова свідчать про вічну потребу людини у філософії, яка завжди була і залишається основою духовно-культурного життя людини, насамперед тієї людини, яка прагне жити, а не існувати. Завдяки філософії людина в найбільшій мірі здатна пізнати найбільш складне – пізнати саму себе.

Знайомлячись із філософією, потрібно пам'ятати, що вона – не зібрання готових істин, не кодекс обов'язкових вимог, не правила, у які потрібно вірити, а енергія мудрого творення життя. Філософія є виразом духовної свободи, що звільняє від зовнішнього насилля; вона є внутрішньою опорою для продуктивної життєдіяльності. Мета філософії – зробити людину громадянином демократичного світу, допомогти людині повірити в силу власного розуму і можливості свого вибору.

Поряд із цим важливо усвідомити парадоксальність філософії, яка ставить під сумнів найбільш очевидні істини. У цьому плані вона постає найвищим розумовим зусиллям, що дозволяє людині знайти себе. «Істинна ж необхідність, – говорив відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, – це необхідність для кожної істоти бути собою: для птаха – літати, для риби – плавати, для розуму – філософувати». Останнє – найсуттєвіше для людини, яка хоче бути освіченою, знаючою, діяльною.

Філософування означає пошук цілісної картини світу, надання їй завершеності та повноти. Через це філософське знання постає не абстракцією, відірваною від реальності, а завжди спрямоване на конкретну людину з її настроями, сподіваннями, надією знайти відповіді на актуальні проблеми життя.

Необхідно відрізнити філософію, як систему розумно обґрунтованих і апробованих «серцем» переконань, від поверхневих думок і міркувань, що претендують на істину. У своїй фрагментарній формі вони містяться в будь-якій галузі науки, художньої творчості, повсякденному житті. Проте лише входження у світ справжньої філософії як світ *Софії* – Божественної мудрості, ознайомлення з її духовним та інтелектуальним потенціалом відкриває людині реальність у її вічній красі та цілісності. Як атрибут особистої культури мислення, філософія вчить *не просто дивитися, але бачити*. Тисячі людей дивилися, як падають яблука з дерева, але тільки Ісаак Ньютон зміг побачити за цим фактом певну послідовність і відкрити закон всесвітнього тяжіння.

У своїй цілісності філософія уособлює мудрість і знання, віру і розум, дух і душу. Цим самим вона покликана стверджувати творчі начала в житті людини, долати суперечності на шляху її самореалізації. Філософувати – означає вміти мислити. Філософія організує процес пізнання і мислення, робить його повноцінним і потрібним для людини. Філософське мислення є процесом постійного духовного оновлення, зміни, заглиблення в сутність світу та його феноменів.

Мистецтво філософування, як і мистецтво життя, полягає в умінні зберігати свіжість вражень, прагнення до пізнання невідомого, здатність критично переосмислити загальноприйняте. Філософське пізнання – це поступ до нових світів, усвідомлення невизначеності й нескінченності цього процесу. У цьому плані філософування є особливим видом людського існування, переживання самого себе. Філософія відкриває особистісну істину, невіддільну від персонального досвіду людини; вона ставить питання, а відповіді народжуються в процесі міркування.

Філософія необхідна, оскільки жодна людина не може обійтися без системи ідей, переконань, системи цінностей, високих духовних спонукань і душевних переживань, тривог і турбот про світ, людей та себе. Без цього життя перетворюється в просте споживання та виживання, яке не приносить ні радості, ні задоволення. Філософувати – означає жити діяльно, творчо і продуктивно для себе і суспільства.

Потрібно зрозуміти, що філософію не вчать за підручником, у якому, згідно з усталеною академічною традицією, домінують теоретичні узагальнення та складний понятійно-категоріальний апарат. Запропонована книга – це скоріше міркування про філософію, її проблеми, про сутність філософського мислення та відповідну йому життєву позицію. Розгляд запропонованих питань допоможе молодій людині стати особистістю – мислячою, розуміючою, цікавою для себе і оточуючих; відкрити величній і загадковий світ філософії, пам'ятаючи, що кожен відкриває в ньому істину – для себе свою.

Дорослий друже!

Ця книжка адресована дітям, чудовим людям, які мають пройти далі після нас шляхом, який ми розпочали. Але водночас ця книжка адресована *дитині, яка живе в кожному з нас протягом усього життя*, незалежно від віку. Це дитяче «Я», що найкраще вміє дивуватися й радіти життю в усіх його проявах, є саме тим куточком нашої душі, у якому лише й може знайти свою оселю філософія.

Ні для кого не секрет, що на тлі трансформацій і кризових явищ, які переживає сучасна освіта при переході від класичної та неklasичної до постнеklasичної педагогічної моделі, неминучі зміни очікують і систему викладання філософії для дітей. Саме очікують, адже, по-перше, окремі спорадичні спроби переосмислити зміст і методичні засади навчального процесу з цієї дисципліни перебувають на початковому етапі. По-друге, імпульси до змін беруть свій початок не так у системі філософської освіти, як у зовнішньому для неї педагогічному середовищі.

Ми вважаємо, що цілковито справедливою є ідея Василя Сухомлинського: філософія для дітей має право на життя, під нею розуміють кардинальні питання філософії, але поставлені та розв'язувані в дусі дитячого мислення професійними педагогами-філософами, які прагнуть створити продуману систему ознайомлення, уведення дітей у пізнання й оволодіння світом.

Безперечно, українська дитина першої чверті ХХІ ст. суттєво відрізняється від учнів, до яких звертався Василь Сухомлинський. Ця дитина значно складніша, набагато краще поінформована й технологічно оснащена, і це дає їй додатковий ресурс для сприйняття філософських ідей, які вимагають абстрактного мислення й певного життєвого досвіду. Уся річ у тому, щоб, по-перше, у коло філософії її ввели справді професійні педагоги-філософи, а не випадковий учитель, який отримав це завдання з огляду на особливості розподілу педагогічного навантаження в конкретній школі. По-друге, потрібно, щоб не був утрачений зв'язок абстрактно-теоретичних проблем з особливостями дитячого мислення й сприйняття.

Як наголошував видатний педагог і гуманіст Януш Корчак: «не стався до проблем дитини з висока. Життя дане кожному під силу, і будь упевнений – її життя таке ж складне, як і твоє, а може й складніше». Особливість філософії в тому й полягає, що проблеми, які вона розглядає, універсальні, людина стикається з ними в будь-якому віці, лише відкриваються вони їй у панорамі життя під різними кутами зору. І чим раніше вона знайде бодай першопочаткові підходи до їх розв'язання, тим більш успішним може стати її життєвий шлях. Потрібно додати, що запропоноване авторами власне бачення філософії для дітей повністю вписується в концепцію дитиноцентризму, розроблену й обґрунтовану в українській освіті академіком Василем Кременем.

Авторський колектив цієї книги пропонує свою модель можливого діалогу професійного філософа-педагога з дитиною щодо основних проблем філософського знання: як влаштований світ, як людина його пізнає і розуміє, чим ми є в цьому світі як особистості й як суспільство, як пов'язані між собою наше минуле та майбутнє. Підкреслимо, що це не є спроба написати навчальний посібник з філософії для дітей шкільного віку, а скоріше навчальний матеріал для сприяння тим творчим учителям, які виробляють власні і часто досить оригінальні й цінні підходи до розвитку дитини та її світогляду.

Оскільки навчальний предмет «Філософія для дітей» ще є рідкістю в українській школі, філософські діалоги для школярів ми змоделивали не як елемент навчання, передбачений сьогоденішньою організацією навчально-виховного процесу, а як *можливий* варіант спілкування педагога з учнем. Причому використали прийом, вдало застосований Василем Сухомлинським, а також відомим педагогом Метью Ліпманом: «Я розповім вам...». Він передбачає вільний режим спілкування в нестандартних умовах, які ми, не маючи (і не бажаючи) організаційно оформленого зразка, мусили собі просто придумати.

Прототипом «учнівської аудиторії» слугували Данило й Лев – цілком реальні онуки цілком реальної професорки, яка в нашій «казці» передає дітям досвід свого осмислення філософських проблем. Звісно, діалоги в цій книзі виглядають не так, як вони відбувалися в реальності, а скоріше є квінтесенцією спілкування такого собі «збірного образу професора» з найрізноманітнішими аудиторіями за тривалий період викладання філософських дисциплін. Особливо підкреслимо: усі діалоги з Данилом і Левом – це певні педагогічні моделі, а не реальні події, хоча ці хлопці реальні й спілкування з ними дало нам величезний досвід для філософсько-педагогічних узагальнень. Будь-яке визначення педагогічного процесу в будь-якій книжці починається зі слів «навчання – це вплив людини на людину...» – і далі за текстом. Ми прагнули максимально персоналізувати цю юну людину, на яку спрямовані наші педагогічні впливи, виділити її з безособової маси «учнів», вивчити особливості її сприйняття й мислення, її життєвий досвід, реакцію на поставлені перед нею завдання. Треба усвідомлювати, що, викладаючи дитині філософські ідеї, ми ставимо її в складну пізнавальну ситуацію, і наш обов'язок – бачити й враховувати її труднощі, як і її особисті ресурси, апелювати як до достовірних знань, так і до критичного мислення, почуття гумору, уяви, гри.

Проте ми не пишемо казки, фантазію. У першій частині нашої роботи подано теоретичний матеріал, який попередньо пояснює, що таке філософія, яке місце вона займає в системі загальної культури, які її основні досягнення в історичному поступі. У другій частині описані нами реальні спільно пережиті епізоди з повсякденного життя мають відкрити дорогу від абстрактно-логічних філософських схем до розуміння тих життєвих проблем, які змушена розв'язувати для себе людина незалежно від віку.

Наголосимо ще раз, що в нашій книзі не йдеться про те, що в якійсь конкретній школі здійснюється викладання філософії, не передбачене освітніми програмами цієї школи. Але вважаємо, що наша концепція може бути прийнятною як образ майбутнього для системи державної освіти, а також розглядатися як робоча модель у дослідницькій діяльності Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України. Вона може вже сьогодні знайти застосування в зростаючому приватному секторі освіти, який має ширший простір для педагогічної творчості. Нею могли б також зацікавитися інтелектуали, які взяли на себе гідну поваги місію індивідуального просвітництва на основі мережевих ресурсів.

Тож, запрошуємо читача дослухатися до діалогу, який цілковито *міг би відбутися* в нашій філософсько-педагогічній лабораторії за участі кожного з авторів цієї книги з нашими численними юними учнями, представляти яких ми запросили Данила й Лева, двох допитливих і критично мислячих учнів Ліцею імені Петра Сагайдачного у Львові.

– У мене для тебе є свіжа робота, – сказав Данило.

– Велике диво, – відповіла я йому в тон. – Коли це в тебе не було для мене свіжої роботи?

– Але цього разу це твоя *улюблена* робота, от у чому фішка. Ми в класі почали вивчати філософію, і це ще тяжче, ніж англійська з математикою разом узяті. Так що доведеться тобі давати мені додаткові уроки.

– Ти вже маєш додаткові уроки з гітари, тренування з бойового гопака, ці твої дистанційні заняття з Майнкрафту... Філософія вже не вміститься в розклад. Хіба що відмовишся від Майнкрафту? Менше сидітимеш у гаджетах, для здоров'я буде користь.

– Ніколи не розуміла ти Майнкрафт. Це чудова гра, це такий простір для фантазії. Ти можеш там сконструювати все що завгодно, пережити неймовірні пригоди разом із друзями або сам – як забажаєш. Тому про Майнкрафт забудь, усе ми встигатимемо. Тим більше мені цікаво зрозуміти, що таке філософія? Якщо лише Лев не буде заважати.

– Як це він не буде заважати, ти ж знаєш свого молодшого брата – без нього нікуди. Але хай буде по-твоєму, завтра розпочнемо уроки.

Проте перед тим ми маємо з'ясувати: а що таке власне філософія; чому і як вона виникла; наскільки філософія потрібна в нашому цифровому світі, який разом із Майнкрафтом пропонує безліч інших ігор, розваг, занять?

Отже, наша подорож у світ філософії, краще якої, за словами славетного давньогрецького мислителя і вченого Арістотеля, нічого немає, почалася.

Сальвадор Далі. «Годинник»

Частина 1. Ми йдемо до філософії

«Питання, які розв'язує філософія, розширюють і збагачують наше інтелектуальне уявлення і зменшують догматичну впевненість, що заважає розуму займатися творчістю».

Бертран Рассел

Чому філософія?

Який слід повинна залишати людина на Землі?

«Старий Майстер звів кам'яний будинок. Став осторонь і милується. “Завтра в ньому оселяться люди”, – думає з гордістю.

А в цей час біля будинку грався Хлопчик. Він стрибнув на сходинку й залишив слід своєї маленької ніжки на цементі, який ще не затвердів.

– Для чого ти псуєш мою роботу? – сказав із докором Майстер. Хлопчик подивився на відбиток ноги, засміявся й побіг собі.

Минуло багато років, Хлопчик став дорослим Чоловіком.

Життя його склалося так, що він часто переїздив, ніде довго не затримувався, ні до чого не прихилився – ні руками, ні душею. Прийшла старість. Згадав старий Чоловік своє рідне село на березі Дніпра. Захотілося йому побувати там.

Приїхав на батьківщину, зустрівся з людьми, називає своє прізвище, але всі здвигують плечима – ніхто не пам'ятає такого Чоловіка.

– Що ж ти залишив після себе? – питає в старого Чоловіка один дід, – Є в тебе син чи дочка?

– Немає в мене ні сина, ні дочки.

– Можє, ти дуба посадив?

– Ні, не посадив я дуба...

– Можє, ти поле випестував?

– Ні, не випестував я поля...

– Так, мабуть, ти пісню склав?

– Ні, і пісні я не склав.

– Так хто ж ти такий? Що ж ти робив усе своє життя? – здивувався дід.

Нічого не міг відповісти старий Чоловік. Згадалася йому та мить, коли він залишив слід на сходах. Пішов до будинку. Стоїть той наче вчора збудований, а на найнижчій сходах – закам'янілий відбиток Хлопчикової ніжки.

“Ось і все, що залишилося після мене на землі, – з болем подумав старий Чоловік. – Але цього ж мало, дуже мало... Не так треба було жити...”».

Василь Сухомлинський.

«Я розповів вам казку... Філософія для дітей»

Що таке філософія?

*«Час людського життя – мить;
його сутність – вічна течія; будова
всього тіла тлінна; душа загадкова;
слова недостовірні; життя – боротьба і
мандри по чужині; посмертна слава –
забуття. Але що може вивести на шлях?
Ніщо, крім філософії».*

Марк Аврелій

«Одного разу афінський філософ Сократ зустрів на вулиці юнака Ксенофонта, який видався йому кмітливим і обдарованим.

– Скажи мені, – запитав Сократ, – де купують борошно?

– На базарі, – відповів Ксенофонт.

– А масло?

– Там само.

– А куди можна піти за мудрістю і добром?

Юнак замислився.

– Іди за мною, я покажу, – сказав Сократ.

Так Ксенофонт став супутником і учасником бесід Сократа, а після смерті учителя відтворив для нащадків деякі з них».

Бертран Рассел. «Історія західної філософії»

Для того, щоб вести повноцінну дискусію щодо сенсу і призначення філософії ми, разом із Данилом і Левом, проведемо декілька уроків, щоб увійти в її зміст. Тоді наші розмови будуть предметними і цікавими.

Отже, урок перший: ми маємо з'ясувати питання: що являє собою філософія? Питання не таке просте, як може видатися спершу. Чи можна мудрість, до якої Сократ запрошував Ксенофонта, назвати мудрістю? І чи кожна людина може стати філософом?

Випереджаючи ваші, Данило і Лев, відповіді, зазначу: поширена думка, що кожна людина є філософом. Коли хтось багато говорить, то йому дорікають у надмірному філософуванні. Проте більш правильно вважати, що кожна людина *може бути філософом*, але не кожна ним стає. Видатний давньогрецький мислитель Арістотель говорив, що філософія починається зі здивування. Він мав на увазі здивування перед величною безкінечністю світу, його гармонією та доцільністю, що змушує людину шукати їх причини і сутність. Але чи кожний може дивуватися нескінченності та глибині зоряного неба, захоплюватися не лише красою моря, гір, тишею літньої ночі, а й красою слова і чіткості думки? Вміння думати, робити розумні висновки і означає мудрість, або Софію.

– А у нас в класі є дві дівчини з ім'ям Софія. Чи можна вважати їх мудрими? – запитав Данило.

– Не потрібно проводити прямої аналогії. Тебе звати Данило, але це не означає, що ти князь Данило Галицький, а Лев так само не є князем Левом Даниловичем.

Термін «Софія» виникає в Давній Греції і уособлює «знання», «вміння», але насамперед мудрість. Але бути мудрецем – «софосом» не означає бути філософом. Потрібно розрізнати поняття «*софіст*» і «*філософ*». Софісти претендували на остаточне знання і володіння мудрістю, що приводило зрештою до логічних помилок і понятійних спекуляцій. Недаремно сьогодні термін «софістика» розуміють як набір слів і речень, за якими немає смислу, або міститься прагнення привести співрозмовника до хибної думки. Софісти першими почали брати плату за навчання різних наук, але часто виступали адвокатами в судах, подаючи суть справи «всупереч істині». «Людина є міра всім речам», – говорив софіст Протагор (близько 487–420 рр. до н. е.). Під цим він розумів, що все в житті – правильне і неправильне, істинне і хибне, добре і погане – має визначатися лише відповідно до потреб та інтересів людини. Коли його запитували, чи вірить він у грецьких богів, то він ухильно відповідав, що «багато чого стає перепорою знати це: і неясність питання, і нетривалість людського життя».

Якщо термін «софіст» пов'язаний із Софією-мудрістю, то побудовані ними «софізми» (від гр. *σόφισμα* – омана, хитрість) з'явилися пізніше. Це сталося насамперед тому, що в софістичних школах захоплювалися формальною стороною слів і понять. Але, не зумівши підкорити логіку думки і слів, стали трактувати і світ, і справи людські як такі, що виходять не з реального, а бажаного. Тобто «називаючи, – і визначаю, і обумовлюю».

Наведу декілька прикладів софізмів:

- *Те, що ти не губив, ти маєш. Ти не губив роги. Отже, ти маєш роги. Ти рогатий.*

- *Злодій не хоче брати і здобувати нічого поганого. Здобуття хорошого є справа хороша. Отже, злодій бажає хорошого і робить добру справу.*

- *5 є 2+3. Два – парне, три – непарне. Виходить, що п'ять – і парне, і непарне.*

– Мені ця гра подобається, – зрадів Лев. – Обов'язково випробую її на Данилові, він точно не зможе таких софізмів спростувати.

– Це лише на перший погляд. Так само думали і сучасники софістів. Проте поступово стає зрозумілим, що спочатку софістика постає як гра розуму і несподіваний інтелектуальний ракурс, але з часом вона відокремилася і прийняла форми, з якими здоровий глузд погоджуватися відмовлявся. Мистецтво маніпулювати словами – *риторика* – стало полем гри людського розуму і доказом будь-яких наперед узгоджених, прийнятих установок. Софісти заохочували своїх учнів як за переконливі твердження (наприклад, «кицька ловить мишей»), так і за доказ протилежної тези: «миші ловлять котів». Зрозуміло, своїми твердженнями про те, що абсолютних *норм* правильного і неправильного не існує, софісти викликали в давньогрецьких полісах полеміку і суперечки.

На протигагу софістиці сформувався й утвердилося інше розуміння *Софії*-мудрості, але мудрості божественної. На її основі і виникає філософія – *любов до мудрості* (від гр. *φίλεα* – любов). У самому терміні «*філеа*» прихована відповідь, що не кожна людина може бути філософом. Річ у тому, що в грецькій мові є ряд слів, які означають любов, і сучасний перекладач Google

вам на українське слово «любов» оцей переклад «*φίλεα*» взагалі не запропонує. Він запропонує, по-перше, *eros*, яке виражає тугу за божественним, яке потім трансформувалося в прагнення, пристрасть, прив'язаність. Друге – *agape* – любов безкорислива, яка не шукає свою користь, а користь для іншого; агапе – це співчуття, здатність бути щасливим щастям іншого. Третє – *storge* – це ніжність у сімейному братстві, самоствердження у творенні сім'ї. Четверте – *pragma* – корислива любов за розрахунком, з вигодою. Це не почуття любові, а його імітація. П'яте – *lyudos* – гедоністичне кокетство, легке загравання, не обтяжене зобов'язаннями. А от *φίλεα* – сердечна прив'язаність, це любов взаємна: людина любить, тому що люблять її. Google перекладає її з сучасної грецької мови як *дружбу*.

Отже, любити мудрість, тобто бути *філософом*, можна лише тоді, коли мудрість, за якою стоять божественні сили, може відповідати взаємністю. Філософом є та людина, яку любить *Софія*-мудрість. Саме така людина може поставити питання, які хвилюють всіх. Безумовно, для життя важливі їжа, тепло, спорт, матеріальний комфорт, спілкування з іншими. Але «не хлібом єдиним живе людина», адже потрібно і щось більше, а саме: знайти відповідь на питання, хто ми такі, навіщо живемо, в чому сенс такого життя. Людина, схильна до обговорення таких проблем, продовжує традицію, яка існує на нашій планеті стільки тисячоліть, скільки на ній живуть люди. Як утворився Всесвіт і Земля, як виникло життя? Як влаштований світ? Чи є життя після смерті? Як розв'язати подібні проблеми? І насамперед: як нам потрібно жити?

– А що, науки, які ми вивчаємо в ліцеї, не дадуть нам відповіді на ці питання? – здивувався Данило.

– Так, науки дають відповіді на безліч питань, розв'язують безліч проблем. Але це філософські питання, яких, по суті, не так і багато. На кожне з них філософія в процесі свого історичного розвитку дає також безліч різних відповідей, але своїх. Виходить, що ставити філософські питання легше, ніж відповідати на них. І сьогодні кожна конкретна людина повинна шукати

на ті ж питання власні відповіді. Неможливо просто взяти енциклопедичний словник або зайти в Google і з'ясувати, чи існує Бог і чи є життя після смерті. Словник не дає відповіді і на питання про те, як нам жити. А втім, знайомство з міркуваннями інших людей, і особливо мислителів, допомагає нам сформулювати власний погляд на життя.

Першим, хто назвав свої міркування про смисл життя філософією – любов'ю до мудрості – був Піфагор (576–496 рр. до н. е.). Згідно з легендою, коли Піфагор прийшов у грецьке місто Фліунт, господар цього міста Леон запитав його: «У якій науці ти вважаєш себе знаючим?». – «Ні в якій, – відповів Піфагор. – Я лише філософ». – «Що таке філософія?» – запитав із подивом Леон. «Людське життя, – була відповідь Піфагора, – можна порівняти з ринком та Олімпійськими іграми. На ринку є продавці і покупці, які шукають вигоди. На іграх їх учасники турбуються про славу та вшанування. Але є ще глядачі, які уважно спостерігають за тим, що там відбувається. Так і в житті людей. Більша частина їх турбується про багатство і славу, усі перебувають у гонитві за ними, лише невелика кількість людей серед натовпу не бере участі в цій гонитві, але споглядає і досліджує природу речей, а пізнання істини поважають і люблять понад усе. Вони називаються *філософами* – *любителями мудрості*, а не софосами або софістами – мудрецьями, тому що лише божество може володіти всеосяжною мудрістю, а людині властиво хіба що прагнути до неї.

Божественність *Софії*-мудрості в давньогрецькій релігійно-міфологічній традиції обумовлена її взаємозв'язком із богинею Афіною, яка опікувалася справами будівництва, впорядкування, художньої творчості та ремесла. Сама Афіна має багато спільного з Софією; але все-таки мудрість в грецькій філософії не виступає як окрема персона. А от у християнській традиції, у якій розвинулося вшанування святих і мучеників, *Софія*-мудрість виступає матір'ю трьох божественних чеснот – *Віри, Надії й Любові*.

Філософія не виникає сама по собі. Її предтечею були міфологічні уявлення, які були вже поширені та домінували в час появи перших філософів. Міфи віками передавали від покоління до

покоління перекази про богів та їхні діяння. Кожна країна мала свої міфи і богів. У Давній Греції богів звали Зевс і Аполлон, Гера і Афіна, Діоніс і Асклепій, Марс і Гефест та багато інших. У міфології Київської Русі богами були Перун, Стрибог, Дажбог, Велес і ряд інших, які уособлювали різні сили природи, від яких залежала людина.

Приблизно в VII ст. до н. е. значна частина міфів була записана Гомером і Гесіодом, що різко змінило ситуацію: письмовий текст дав змогу розпочати обговорення міфів. Перші грецькі філософи критикували *Гомера* за те, що боги в нього занадто схожі на людей, були егоїстичні та підступні не менше них самих. Уперше було заявлено, що міфи, можливо, відображають лише людські уявлення.

– Так, ми це бачили. – включився Лев. – Є такий фільм «Мавка. Лісова пісня» за драмою Лесі Українки, дуже класний фільм, обов'язково подивіться. Там і Мавка, і Перелесник, і Русалки, і Той, хто в скалі сидить, – усі такі цікаві, стільки різних пригод!

– Дійсно, міф – це образна варіація художнього епосу з явно вираженим тяжінням до героїко-фантастичного відтворення дійсності. У міфах давні люди зашифрували свої *знання* – світорозуміння: походження світу, питання першопричини, поява з неї богів і людей. Водночас це ніби інструкції як поводитися в різних життєвих ситуаціях: цінності, установки, ідеали, різні *регулятори* поведінки. Найважливіша ж складова частина в міфах – це схеми діяльності в навколишньому світі: соціальна взаємодія, самоствердження, ритуальні та містичні дії, лінії поведінки, символічні обряди.

З появою в Греції полісів, тобто міст-держав, поширилося використання праці рабів, що надало вільним громадянам можливість отримати вільний час для заняття політикою, культурною діяльністю і ставити філософські питання, не звертаючись за допомогою до традиційних міфів. Починає стверджуватися таке важливе духовне явище, як релігія.

На відміну від міфології, релігія є символічно-фантастичне відтворення дійсності. Воно спирається на впевненість в існуванні вищих, надприродних, потойбічних, незалежних сил, які

визначають певний порядок світу і долю людини. Основою «живої» релігійності є міфологічне світорозуміння і діяльність. З міфології в релігію прийшли фетишизм: обожнення предметів, явищ природи, стимуляція і зміцнення віри та заснованої на ній свідомості. У практичній площині – ритуальність: містерії, культу, обряди, магичні техніки та методики впливу на дійсність.

Теорій про походження релігії існує чимало, але один факт очевидний: людина створювала у своїй уяві богів завжди. Якщо певна релігійна ідея з яких-небудь причин не влаштувала людей, то вони просто заміняли її новою. Бог, якому поклонялися іудеї, християни і мусульмани, відіграв вирішальну роль у нашій історії, і взагалі це була одна з найвеличніших ідей усіх часів.

Ствердження релігії було обумовлене зміною соціально-культурних та економічних умов життя. Це вимагало більш зрілого узагальнення поняття «сакрального універсуму», тобто священного простору, в якому людина тепер бачила більше божественних знаків, магичних циклів, таємниць, урочих чинників, які належало розшифрувати як волевиявлення вищих сил. Для цього потрібен був інший, філософський стиль мислення, який надалі активно використав досягнення міфології і релігії у сфері духовного досвіду.

Важливим фактором становлення філософії було і залишається мистецтво. У VII–V ст. до н. е. Давня Греція демонструє високий рівень розвитку мистецтва, яке і сьогодні залишається неперевершеним зразком єдності форми і змісту. Соціально-політичне і культурне життя в Афінах цього періоду твориться не в палацах, а на площах, в місцях народних зібрань, і участь в ньому беруть усі вільні громадяни. Сюди приїжджають творчі особи з сусідніх земель: скульптори, архітектори, художники, поети, драматурги, філософи. Тут є де реалізуватися кожному таланту. В Афінах постійно або тимчасово жили: історики Геродот і Фулідід, скульптори Фідій і Мирон, поет Піндар, трагіки-драматурги Есхіл, Софокл, Евріпід, комедіограф Аристофан, філософи Анаксагор, Протагор, Демокріт, Горгій, Сократ, Платон, Арістотель. У великій «лабораторії людської культури», через яку проходить людське

мислення на шляху до зрілості, сфера мистецтва, поряд із релігією і філософією, відіграє надзвичайно важливу, виключну роль. Давньогрецькі мудреці були одночасно поетами-ліриками чи трагіками.

Трагедії передувала хорова лірика, яка була філософською лірикою, оскільки за місцем своїм у суспільному житті була жанром соціально-виховним. Тобто вона покликана була узагальнювати, осмислювати, нормалізувати ті події, які вона представляла. Персонажі діалогів Платона тлумачать цитати з поетичних творів із такою ж серйозністю, як і вислови дельфійського божества.

Трагедії були не лише жанром мистецтва, а й давали зразки поетичної мудрості. Трагедії вражали гострим сюжетом, потрясіннями, «дихали» моральними сентенціями і настановами. У кожній трагедії наступав момент («агон»), коли персонажі в словесному протиборстві виражали своє життєве кредо. У Софокла це суперечка правди і неправди, у якій правда, на жаль, не пробивається, не проявляється в душі трагічного героя. Тим важче дається йому прозріння. Істина не народжується в суперечці, вона розкривається герою в його стражданнях, але в суперечці виявляються різні життєві позиції, різні філософії, одна з яких торжествує. Щоправда, не на словах, а на ділі.

У Евріпіда також зіткнення двох світоглядів становить ядро трагедії. Однак дві філософії зіштовхуються не як правда і неправда, а як дві позиції, однаково переконливі й однаково недостовірні. Істина не народжувалася і в цій суперечці, у ній руйнувалися серця, ламалися долі. У Евріпіда люди розумні, логічні, винахідливі в аргументації, коли їм доводиться в дискусії захищати свою життєву позицію. Але що вони здійснюють на практиці? Вони, знаючи свою правоту і вмючи її довести, разом із тим нічого не можуть реально зробити для себе, не кажучи вже про жорстокість і підступність стосовно своїх близьких.

– Дуже цікаво Ви розповіли про давньогрецьку трагедію, – замислився Данило. – Я сам би пішов у театр, щоб подивитись і пережити проблеми з героями Софокла і Евріпіда. Але я не чув, щоб сьогодні ці п'єси ставили в театрах.

– Справді, ти маєш рацію. Їх зараз майже не ставлять. Інший час, інші запити, нові трагедії. Але давньогрецькі драматичні твори не втратили свого сенсу і нині. Усі знають, що мистецтво підносить і виховує нас. Аналогічна ситуація і з філософією. Якщо мистецтво виховує почуття, формує культуру емоційного сприйняття, розвиває естетичне відчуття світу, то філософія (окрім інших важливих функцій) розвиває інтелект, здатність до логічного мислення і пізнання. Якщо мистецтво вчить розуміння прекрасного, то філософія вчить мислити на теоретичному, понятійному рівні.

Упродовж усієї історії культури мистецтво і філософія взаємно доповнювали і збагачували одне одного. Поети мірялися силами з філософами, наприклад, комедіограф Арістофан критикував Сократа, а філософи, які володіли гострим відчуттям джерел думки, постійно поверталися не лише до Арістотеля або Блаженного Августина, а й до Гомера, Данте, Гете. Художники щедро черпали ідеї з філософії, переробляючи її абстракції в душевний трепет, людський біль або радість. У видатних поетів філософи вчилися практично-духовного сприйняття існуючого.

Філософія, як і мистецтво, не орієнтується безпосередньо на зміну речей, на перетворення природи, а звертається до самої людини, перетворює її розуміння і мислення. Тим самим вона допомагає усвідомити своє місце в житті і завдяки цьому кардинальним чином впливати на дійсність. Як і мистецтво, філософія тяжіє до цілісного сприйняття світу, у центрі якого перебуває людина.

Історично філософія виникає вслід за мистецтвом. Як і мистецтво, вона йде попереду точних наук у розвитку нових способів духовного і практичного освоєння світу, нових аспектів його бачення. Заняття мистецтвом сприяють розвитку естетичної площини мислення, його здатності народжувати фантазії, знаходити неочікувані зв'язки та асоціації. Заняття філософією розвивають здатність мислення до узагальнень самого високого порядку, привчають бачити предмет не ізольовано, а включеним у світ багатосторонніх системних відносин, які постійно змінюються залежно від цих зв'язків.

Звідси характерна для філософії традиція використовувати специфічні засоби і форми самовираження. Вона застосовує емоційні вирази, метафори, поєднує «об'ємне» мислення образами з «лінійним», строго логічним мисленням в поняттях.

Однак постає закономірне питання: чи можна філософію вважати наукою. Поширеною є точка зору про значний вплив науки, під якою розуміється насамперед природознавство, не філософія. Вважається, що на основі наукових даних філософія переглядає й уточнює деякі свої вихідні принципи, змінює світоглядні принципи. Проте часто упускається з виду, що лідером у сфері природничих наукових відкриттів була здебільшого філософія. Саме вона робила перші, несміливі й гіпотетичні кроки до нових теорій, вона опосередковано, непомітно, але постійно готувала розум дослідника до відкриттів, часто неочікуваних.

Філософія в низці випадків першою передбачає й обґрунтовує ті сфери, в які з часом приходять природничі науки в усеозброєнні математичних методів і технологічного оснащення. Можливість «бачити» далі й ширше, ніж природничі науки, філософія отримала завдяки своєму прагненню вдумливим, раціональним чином осягнути архітектоніку світу, зрозуміти сутність людини та її призначення в безмежному космосі. Такою була антична філософія.

Наукова теорія виникає в античній Греції, мислителі якої дійшли висновку, що з деяких, старанно обраних, наочних, самоочевидних і простих істин (наприклад, пряма лінія – найкоротша відстань між двома точками), можна дедуктивно, через логічну техніку вивести значну кількість неочевидних, але творчих, евристичних тверджень. Таке виведення з обраних принципів неочевидного знання було назване теорією. Саме воно й дозволило сформулювати нову дисципліну – геометрію Евкліда.

Предметом теоретичних шукань перших грецьких філософів були питання про *першопочаток* і про зміни в природі. Це заклало основи *натурфілософії*, яка звільняє науковий пошук від впливу релігії, прагне осягнути природні процеси через вивчення самої природи. Філософи в цю епоху вважали, що існує певне *щось*, з чого беруть початок усі речі і в що потім перетворюється все

на світі. Однак сьогодні найбільший інтерес викликає власне їх *спосіб міркування*, аніж те, яку першопричину вони визнавали головною.

Справа полягає в тому, що кожний філософ створював свою власну концепцію світу, стверджував свої принципи в жорсткій полеміці з попередніми авторитетами. Навіть у межах однієї і тієї ж школи розвиток мислення йде шляхом заперечення. Для Фалеса першопочаток усього суцього – вода, а його учень Анаксимандр спростовує аргументи свого вчителя і заявляє, що першопочатком є апейрон, тобто безмежне. Їх послідовник Анаксімен не згоден із ними і створює вчення про повітря, з якого виникають інші стихії – вода, земля, вогонь. Для Демокріта рух атомів жорстко обумовлений причинними зв'язками, а його послідовник Епікур відстоює ідею про вільне відхилення атомів.

Якщо натурфілософи вивчають природу, щоб досягнути людини, то Сократ вивчає людину, щоб досягнути природу.

– Виходить, що вчення про атоми, які ми вивчали у фізиці, виникло ще тоді, у Давній Греції? – запитав Лев.

– Так, у той час. Хоча воно було умоглядне і не підтвержене дослідями, проте видатний фізик ХХ ст. Е. Шредингер підкреслював: «Сучасне атомістичне вчення є лише повторенням теорії Левкіппа і Демокріта. З неї воно вийшло і є плоть від плоті її».

Не викликає сумніву те, що інтенсивні суперечки, дискусії у сфері давньогрецької філософії, цей дух новаторства і боротьби ідей, особливо сприяли зародженню і прогресу античного природничо-наукового знання. Причому прогресу в надзвичайно життєздатній і досконалій формі, у вигляді конкретних цілісних систем, струнких і несуперечливих всередині себе теорій – геометрії, астрономії, фізики, механіки, включених у загальну картину світу.

Виникнення античної науки стало результатом розвитку філософії того періоду. Вона також була наукою, оскільки претендувала, на відміну від міфологічно-релігійних поглядів, на достовірне знання. Філософія як культура мислення формувала культуру наукового пошуку і пізнання, метою якого є істина. Прикладом цієї взаємодії є філософ Фалес (635–547 рр. до н. е.), який у пошуках нових знань

з математики і астрономії мандрував по Єгипту, де йому поставили завдання визначити висоту піраміди. Філософський, тобто творчий підхід допоміг знайти оригінальне рішення: у певний момент він виміряв довжину своєї тіні, яка саме в цю мить дорівнювала його зростові, і переніс цю схему на співвідношення піраміди та її тіні, що й дозволило вирахувати висоту піраміди.

В античних цивілізаціях, як і в країнах Стародавнього Сходу (Вавилоні, Єгипті, Фінікії тощо), цілісний характер розуміння світу передбачав невіддільність наукового знання від філософського і філософського від релігійно-міфологічного. Платон і давньогрецькі мудреці кожного разу зверталися до міфу, якщо «чистий» розум не дозволяв їм рухатися далі. На перших порах навіть Логос і міф були синонімами «слова», «мови», взаємно заміняючими один одного. Піфагореїзм безконфліктно поєднував містику і математику, Платон мав славу чарівника, а Емпедокл і Геракліт – чудотворців, чаклунів, які синтезували містику і логіку в єдине ціле, з однаковою ймовірністю породжуючи інженерію, цілительство чи магію.

Парадоксальним є факт: хоча фізика відділилася від філософії, проте наука для сучасних філософів – предмет певної заздрості. Філософи не можуть бути самими собою, вони в усьому хочуть уподібнюватися вченим. У множині суперечливих ідей і філософських абстракцій однією з об'єднуючих сил є наукова істинність. Зрештою, сама наука – дитя філософії, яке зберегло багато рис своєї «матері», зокрема орієнтований на логіку спосіб мислення. Однак те, що для філософії було одним із множини її засобів, для науки стало методом.

І наука, і мистецтво, і філософія могли сформуватися в певних умовах реального соціального життя. У Месопотамії, Вавилоні, Китаї, Індії, Єгипті наукові знання і технічні досягнення, як і філософські ідеї, також набули досить високого розвитку. Раціональні, технічні вчення на Сході за своєю глибиною, сміливістю, досягненням ні в чому не поступалися давньогрецьким, а в низці випадків навіть переважали їх. Проте для нас відправною точкою, «осьовим часом» є Античність, яку насамперед уособлює Еллада, як називали свою країну давні греки.

Причини полягають у відмінності політичних систем і соціального устрою. Наприклад, у Китаї основне соціальне призначення наукових знань було або організаційно-управлінське – виховати слухняного і нездатного члена суспільства, або технологічне – інженерні, технічні винаходи. А от Античність створювала систему знань, які виходили за рамки корисливого і практичного призначення. В Індії, Єгипті, Вавилоні жерці та вищі чиновники виступали в ролі монополістів знання і турбувалися не про його примноження і розвиток, а про охорону і збереження.

Ці відмінності обумовлені не стільки національними, ментальними відмінностями чи природно-кліматичними умовами, скільки соціально-політичним середовищем. Деспотичні системи держав Стародавнього світу були «закритими», у них віками і тисячоліттями панувала ієрархія, придушення особистості, а це не сприяло духовно-інтелектуальному розвитку. Зосередження влади в одних руках пригнічувало дух критики і змагання, властивих давньогрецькій культурі та філософії, представники якої прагнули зрозуміти і пояснити все заново, перебудувати і «перекроїти» весь світ, виходячи з нових і нових знань та передумов.

– А наша Україна «закрите» чи «відкрите» суспільство? – запитав Лев.

– Звісно, відкрите. Але про це більш детально ви дізнаєтеся, коли будете в університеті вивчати політологію.

У VIII–VII ст. до н. е. математичні знання давніх греків залишалися далеко позаду від єгиптян, які знали основні геометричні побудови, а у Вавилоні вміли вирішувати рівняння перших двох ступенів, користувалися рядом математичних таблиць, вирішували кубічні рівняння. Фінікійці до того часу винайшли свій алфавіт, а єгиптяни давно користувалися сонячним календарем.

Заслуга греків у тому, що вони всі ці колосальні наукові та духовні багатства зуміли не лише освоїти, а й критично переробити і внести в них своє, принципово нове. Вони перейняли і перетворили знання, які були накопичені на Сході, у більш прості, більш доступні та раціональні форми. Цьому сприяв суспільний запит на знання, яке могло бути доступним не для обраних, а для

всіх вільних громадян. Цей запит народжувався в містах-полісах, які являли собою унікальні державні утворення.

Грецькій політичній організації були притаманні різноманітність і експериментальність. Оскільки кожен *поліс*, тобто місто-держава, мав, принаймні в теорії, самоврядування, розвинувся широкий спектр політичних традицій, кожна зі своїми варіантами, спадком і наслідуванням. Були монархії, були деспотії, були олігархії, проте неперервні війни, союзи та конфедерації сприяли постійному взаємовпливу, і кожна окрема форма врядування могла зазнавати радикальних змін. Не дивно, що вкрай складна політична практика стародавніх греків була вдячним ґрунтом для розвитку політичної теорії. Основний політичний словник сучасного світу, від «анархії» до самої «політики» – переважно грецькі винаходи, вважає сучасний англійський історик Н. Дейвіс.

Поліс виникає на рубежі двох історичних епох – від патріархально-общинного до рабовласницького ладу. Подальший розвиток тут можливий у двох напрямках. Перший – це об'єднання общин у великі конгломерати – імперії, в яких родова знать здійснює деспотичне управління. У результаті людина опиняється як під гнобленням общинних зв'язків і зобов'язань, так і під гнобленням управлінської бюрократії. У цій ситуації людина не вільна, вона не має свободи. Цим шляхом і пішов розвиток азійської державності.

Другий напрям – це розвиток общини на тлі вже існуючих і досить інтенсивних торговельних відносин між різними державами, зокрема і деспотичними. У результаті замість пов'язаних кровними зв'язками членів племені виникає спільність людей, безпосередньо незалежних один від одного. Вони живуть за рахунок власної ініціативи як в політичній, так і в економічній, зокрема торговельно-грошовій, сферах.

У цій ситуації рабство набирає іншого характеру, аніж в азійських деспотіях. У цих деспотіях раби – власність держави, вони є робочою худобою, напіврабами-напівкріпаками, а разом частиною общини. Вони є безособовою власністю безособової всезагальної общинності.

На противагу такому становищу, торговельні міста-поліси

Греції демонструють іншу картину: тут раб виступає насамперед як товар, як жива власність тієї чи іншої особи. Він раб, але власність *індивіда*, а не колективу. Він належить вільному громадянину і слугує для продовження та посилення його діяльності. Чим більше рабів, тим більше можливостей для ствердження громадянина в ролі *вільної особистості*. Раби роблять його багатим і сильним, незалежним і вмілим у ремеслах. Але найголовніше – праця рабів надає вільний час для занять політикою, мистецтвом, філософією.

Ця обставина зумовила формування якісно іншої організації соціального і політичного життя античного поліса. Усі важливі суспільні проблеми розв'язуються на загальних зборах. Політична боротьба ведеться переважно між аристократами, які тяжіють до збереження родових привілеїв, і демократами, які намагаються відстояти принцип всенародного правління. Поступово стверджується тенденція переходу політичного впливу до ліберальної аристократії, від неї до компромісу з демократією і, нарешті, повністю до демократії.

Тим самим закладається не лише економічна, а й політична основа для прояву активної самодіяльності особистості. Тут уперше вільна людина починає представляти інтерес сама по собі, як носій того чи іншого способу мислення, тих чи інших здібностей, пристрастей і вад, а не як втілена функція державної або племінної чи кастової організації. Саме енергія вільної особистості здатна творити, діяти, конструювати, досягати поставленої мети для себе і для інших – для суспільства, для добробуту його громадян.

Не можна не враховувати і взаємозв'язок філософії з «ойкономікою» або економікою. Це поняття походить від двох грецьких слів – *ойкос* – дім, господарство, і *номос* – закон, порядок. Формуванню соціально-політичного середовища і вільної особистості сприяв розвиток економіки, торгівлі та ремесла. Посилення товарного обміну завжди супроводжується і поживленням обміну думок. Заняття торгівлею і ремеслом розвиває індивідуальну активність, винахідливість, ініціативу. Ремесло уособлює творчу

діяльність людини. Ремісник – це деміург, тобто творець. Поняття «деміург» у подальшій філософії почало означати вищу божественну силу, яка створила весь світ – природний і людський.

Ремісник вважався божественним мудрецем, за його мистецьким вмінням вбачали магічну, творчу силу: бездоганна досконалість вибраного зразка, точність виконання, добротність зробленої речі. Вона стає потрібною не лише для її виробника, а й для людей в інших полісах і землях, що активізує торгівлю.

Торгівля та ремесло на ранніх етапах розвитку суспільства постали джерелом енергії, початком соціального оновлення, вони протистояли жорсткій централізації, консервації звичних способів життя і обмеженості. Торгівля сприяла комунікації, обміну не лише товарами, а й знаннями, досвідом, технологіями. Недаремно в грецькій міфології бог Гермес був покровителем мореплавців, а отже, і торгівлі, яка здійснювалася в той час переважно через морські шляхи. Ясон за золотим руном пливе в Колхиду через море, греки колонізують Середземноморський і Чорноморський басейни.

– Так, ми вчили, що узбережжя України, де тепер знаходяться Одеська, Херсонська, Миколаївська області, Крим, були грецькими колоніями, – додав Данило. – Тоді це називалося Великою Грецією і велася велика торгівля зі скіфами та праслов'янськими народами, які заселяли територію нинішньої України.

– Так, усе це правильно. Але торгівля не може здійснюватися без грошей. З царем невеликої держави Лідії (частини Великої Греції) – Крезом – пов'язують *першу монетарну революцію* – карбування монет із різних металів. Торгівля за допомогою монет відкрила нові горизонти для нових верств населення. Це привело до роздрібного ринку, який ми і в історії, і сьогодні спостерігаємо в сучасних державах. З розповсюдженням монет та іонічного алфавіту на грецьких островах, у полісах на материках виникла нова цивілізація.

Суспільне життя греків концентрувалося на ринку. Їхня цивілізація переважно була комерційною. Багатство, накопичене комерцією, збільшило вільний час грецької еліти, дозволивши тим самим

вести насичене соціальне життя і займатися суспільно важливими заняттями, включаючи політику, філософію, спорт і мистецтво, а також добре харчування і свята.

Упродовж більшої частини історії людства релігія використовувала міфи і ритуали для встановлення контролю над чимось невидимим і зрештою – над людьми. Політичні інститути також впливали на емоції, насамперед на страх перед правителями. А от гроші та інститути, тобто побудовані на них економіка і торгівля, зверталися більше до інтелекту, ніж до емоцій. Гроші та культура, побудована навколо них, створили чіткий логічний і раціональний мисленнєвий процес, відмінний від всіх інших, створених людськими інститутами. Завдяки розвитку своєї економіки греки змінили уявлення людей про світ. Ці нові способи мислення і організації життя породили нові інтелектуальні професії. На їх основі виникають класи, пов'язані зі спеціалізованою інтелектуально-мисленнєвою діяльністю, це – вчителі, і літератори, лікарі, вчені і державні діячі. Вони стали тим живильним середовищем, у якому філософія отримала визначальний імпульс для свого подальшого розвитку.

* * *

У такому синтезі – релігії, мистецтва, міфології, політики, торгівлі, монетарної революції виникає так зване грецьке диво – майже раптова поява і стрімкий розвиток такої філософії, яка дала могутній поштовх усьому подальшому інтелектуальному прогресу.

З VI ст. до н. е. Еллада відкриває світу імена своїх перших філософів – любителів і шукачів мудрості. Це і наступні століття породили цілу плеяду мудреців, в особі яких споглядальна думка древніх греків досягла вражаючої ясності та чіткості в тлумаченні таємниць світобудови.

Саме в цей період у материнському лоні філософії зародилися основи фізики, математики, астрономії, зоології, біології, були започатковані логіка, етика, естетика, психологія. У всі наступні століття лише розвивалися експериментально, експериментально підтверджувалися і конкретизувалися ті ідеї, які були закладені давньогрецькими мислителями.

Шляхи до мудрості

«Найбільш справедливим було б назвати великою мудрістю прекрасну і величну гармонію. До неї причетний той, хто живе відповідно до розуму».

Платон

«На думку видатного давньогрецького філософа Демокріта, не тілесні сили і не гроші роблять людей щасливими, а правда і багатостороння мудрість. Про його мудрість і незвичайний дар передбачення створювалися легенди. В одній із них сказано: коли в перського царя Дарія померла його кохана і прекрасна дружина, а монарх перебував у невтішному стані, Демокріт пообіцяв повернути до життя покійну, якщо цар зможе дати йому все необхідне для виготовлення чудодійного бальзаму. Дарій дав розпорядження знайти всі потрібні засоби. Філософ був задоволений, але зазначив, що тепер йому не вистачає лише одного: якщо Дарій напише на гробниці дружини імена трьох людей, які ніколи не знали горя, красуня одразу оживе. Всемогутній цар, звісно, не міг цього виконати. Тоді Демокріт засміявся і сказав: “Що ж ти, недоладна людино, не перестаєш плакати, начебто з тобою одним трапилося нещастя. Адже ти не можеш знайти жодної людини, якій не довелося відчувати смутку чи нещастя”».

Бертран Рассел. «Історія західної філософії»

— **Т**епер, мої дорогі любителі мудрості, ми зробимо невеликий екскурс в історію філософії. Ви маєте знати, що розуміння глибинної сутності кожного явища досягається через вивчення його історії. Без історії предмета немає теорії предмета, а без теорії немає і думки про сам предмет, говорив видатний німецький філософ Георг Гегель, про якого ми не раз будемо

говорити. Кожна наука розгортається в історії, логіка руху якої показує і досягнення, і недоліки творчого пошуку. Як Одисей по дорозі до рідної Ітаки зустрічається з добрим і поганим, задоволенням і небезпеками, так і філософія на шляху до істини відкриває різні позиції, точки зору, ідеї, надії та сподівання. Разом із тим кожний філософ – це окремий світ, який може бути антиподом щодо іншого. Проте всі вони єдині в одному – у прагненні досягнути істини. Яким шляхом йшли філософи і в чому їхня заслуга?

Наш історико-філософський огляд ми проведемо в декілька етапів. Сьогодні ми зробимо короткий огляд характерних рис тих епох, у яких виникала і набувала розвитку філософія: антична, середньовічна, класична. Ми згадаємо найбільш відомих філософів кожної епохи, вяснимо їхні погляди і позиції. Ми повинні виходити з того, що філософія – це сучасна їй епоха, що осягнута в мисленні.

– А інші науки хіба не визначають також епоху? – запитав Данило. – Ми вчили в ліцеї, що і математика, і фізика виникли вже в стародавні часи. Без знання математики, я думаю, не могли бути збудовані єгипетські піраміди. То чому математика не визначає епоху?

– Не визначає в силу своєї предметності. Кожна конкретна наука є результатом досягнутих знань у той чи інший період історії, у тій чи іншій сфері. А філософія, на відміну від них, дає загальний образ епохи, у який включені і наука, і суспільство, і мистецтво, і все інше.

Кожна епоха визначає головну мету пізнання і діяльності, досягнення якої постає смыслом життя. Для античності, наприклад, метою пізнання є космос як жива, розумна, одухотворена цілісність – Логос. Античність – це епоха *космоцентризму*. З його позицій природа антропоморфна – вона сповнена бажань, пристрастей, вона дихає, гнівається, радіє, мислить. Людина виступає як природна, але розумна істота. І як Логос (світовий закон) встановлює розумний порядок у космосі, так і людина постає «мірою речей» у найширшому світоглядному плані. Антична філософія міряє всі явища природи уявленнями і поняттями, які виробила людина в процесі пізнання.

Проте пізнання існує не для суто практичних потреб, а для одержання знання – найвищої цінності. Знання, згідно з переконаннями греків, можуть самі по собі зробити людину розумною. А «хто розумний, той добрий», – говорив Сократ. Завдяки знанням людина стає вищою за іншого не становищем, не багатством, не владою, а насамперед як особистість. Ця перевага швидко виявляється в суперечках, дискусіях і дарує повагу та шану співгромадян, а наслідком цього може бути і багатство, і високий соціальний статус, і повага громадян. «Неможливо жити приємно, якщо не живеш розумно, морально і справедливо, і, навпаки, неможливо жити розумно, морально і справедливо, якщо не живеш приємно», – говорив видатний філософ того часу Епікур.

Зерна мудрості, посіяні першими давньогрецькими філософами, давали багаті сходи, формуючи і виховуючи в певному напрямі світогляд і мислення еллінів. Державні діячі, полководці, оратори йдуть вчитися до філософів і не шкодують на це свого часу. Достатньо згадати відомого всім полководця Олександра Македонського, який був учнем Арістотеля. «Я шаную Арістотеля, – говорив він, – нарівні зі своїм батьком; якщо батьку я зобов'язаний життям, то Арістотелю зобов'язаний всім, що дає йому ціну». «Якщо батько виховав моє тіло, – говорив далі Олександр, – звів мене з неба на землю, то Арістотель, виховавши душу мою, підняв мене із землі на небо».

Сила розуму вимагає різноманітності, вважав Шарль де Голль, президент Франції, генерал. У роки Другої світової війни він очолив рух французького опору проти нацистів, які окупували його країну. Цю силу неможливо знайти у виключних навиках певної професії. Істинною школою керівництва і командування є загальна культура. Не було жодного видатного полководця, який не черпав би свого мистецтва зі скарбниці людського розуму. Я вважаю, що в основі перемог Олександра Македонського ми завжди, врешті-решт, знаходимо Арістотеля. Який, до речі, говорив: «Хто проявляє себе в діяльності мислення і поважає розум, очевидно, влаштований належним чином і більше всіх любий богам».

Ця традиція посіла одне з головних місць у соціальній і політичній історії. Так, радником римського імператора Нерона був філософ Сенека, а через століття Римською імперією правив Марк Аврелій – видатний представник філософії стоїцизму. Французький філософ Рене Декарт був наставником і вчителем шведської королеви Христини, а знаменитий Нікколо Макіавеллі – секретарем самої знаменитої італійської фамілії та династії – Медичі. Український богослов і філософ Теофан Прокопович очолив «вчену дружину» Петра I, і фактично – на превеликий жаль! – був керівником створення проєкту Російської імперії. Відомий німецький мислитель Георг Гегель був запрошений в ролі головного філософа Пруссії на посаду професора Берлінського університету. І так можна продовжувати до нескінченності. Зрештою, нинішній президент Франції, як говорять, був декілька років секретарем відомого філософа Поля Рікьора.

В епоху середніх віків головна роль щодо визначення мети і цінності життя належить християнству. Тому середньовіччя є епохою теоцентризму, від грецького *Theos* – Бог і латинського *centrum* – центр кола. Однак, попри на пріоритет віри над розумом, філософія не втрачає своїх позицій. Найбільш авторитетним правителем того часу – часу ствердження християнського світу, був, поряд із королями та імператорами, Папа Римський. Свій авторитет він підтримував авторитетом філософії, хоча і не міг визнавати цього публічно.

Очевидно, справа знову ж таки в традиції, яка ствердила невід’ємність філософії не лише від інтелектуальної діяльності й мислення, а і від політичного та соціального життя. До речі, Ісус Христос, від імені якого називається наша християнська віра, як і Сократ, звертається до людського розуміння, яке полягає в моральній повазі й любові до свого ближнього. Для Сократа «хто розумний, той добрий», для Христа – хто вірить, той добрий, тому і одержить спасіння. І Сократ, і Христос не отримали вдячності від тих, чиї інтереси відстоювали, заплативши за свої переконання життям.

– Невже люди того часу, – запитав Лев, – були такі злі та недобрі, що покарали на смерть і Сократа, і тим більше Христа, у якого ми віримо як в Бога?

– Ні, люди як люди ніколи не хочуть бути злими. А смерть таких видатних особистостей в історії обумовлена інтересами тих, хто хоче зберегти свою владу та становище. Саме вони й виступають поборниками зла. Продовжимо.

Видатний мислитель VI–V ст. н. е. Августин Блаженний вважав себе повноцінним християнином. Але він не бачив суперечностей між християнством і філософією Платона. Схожість між платонізмом і християнством була настільки сильною, що Августин подумував, чи не читав Платон уривків зі Старого Завіту. Це, зрозуміло, малоймовірно. Скоріше можна говорити, що Платона християнином зробив Августин – так би мовити, «заднім числом», як і пізніше християнський філософ Тома Аквінський максимально використав філософію язичника Арістотеля для створення свого вчення. Філософія (не лише Арістотеля), вважав Тома Аквінський, зовсім не обов'язково повинна заходити в суперечність із християнським вченням, із тим, що підказує нам християнське одкровення або віра. Досить часто тези християнства і філософії збігаються, тому можна за допомогою розуму прийти до тих же істин, про які написано в Біблії. Ідеться про теорію так званої подвійної істини, згідно з якою і віра, і розум приводять до істини. Щоправда, не йшлося про примирення істин християнства та істин філософії. «Божественна істина, – говорив Тома Аквінський, – є мірою кожної істини. Кожна розумна істина повинна вимірюватися істиною Бога. Теологія, яка належить до священного вчення, відмінна за своєю природою від тієї теології, яка вважає себе складною частиною філософії».

Вважалося, що філософія в епоху середніх віків також має бути «чистою», як і віра. А цінність філософського мислення визначається тим, наскільки глибоко воно занурене в сутність християнських таїнств. Питання було лише в тому, чи приймати християнські одкровення на віру, або ж християнські істини можна досягнути за допомогою розуму. Чи суперечить Біблія здоровому глузду, чи,

навпаки, наша віра сумісна з нашим знанням? Уся середньовічна теологія, яка намагається замінити філософію, була зосереджена на цій проблемі. Одночасно вона стає християнською філософією.

Сучасна філософія набула повноти й цілісності саме при включенні в неї феномену християнства. Християнство ж є породженням *європейської культурної традиції*, яка бере витоки з цивілізацій Стародавнього Сходу. Її характеризує схожість мов, що веде за собою споріднене мислення. Праєвропейська культура була просякнута вірою у багатьох богів. Тобто для неї характерний *політеїзм*. Певну спорідненість по всій області розселення європейців виявляє і низка окремих міфів. Схожість між європейськими і східними культурами простежується і в способі мислення. Типовий приклад – сприйняття життя у вигляді драми, у якій сили добра і зла протистоять одне одному в непримиримій боротьбі. Це була спроба передбачити долю світу та людини.

Давньогрецька філософія зовсім не випадково виникла саме в європейському ареалі. Як грецька, так і східна міфологія проявляють явні ознаки філософського, або «умоглядного», підходу до речей. Європейці прагнули до розуміння ходу подій. Наприклад, з Індією їх об'єднує *циклічний* погляд на історію. Як для буддизму та індуїзму, так і для греко-римського світу властивий акцент на релігійному одкровенні, аскезі, переселенні душі.

Другу культурну традицію представляють семіти. Усі три великі релігії – *їудаїзм*, *християнство* та *іслам* мають семітську основу. І мусульманський Коран, і іудео-християнський *Старий Завіт* написані на споріднених семітських основах. Християнський Новий Завіт написаний грецькою мовою, а вироблення християнської теології відбувалося під сильним впливом елліністичної філософії. Для семітів характерна переконаність в існуванні одного Бога, тобто *монотеїзм*. Семітські культури об'єднує також *лінійний* погляд на історію. Відповідно до нього, історія бере початок із часу створення Богом землі та закінчиться в день Страшного суду. Суть Святого Письма становлять насамперед історичні події. Про спільні історичні корені євреїв, християн і мусульман свідчить визнання Єрусалиму релігійним центром

і святим містом. На відміну від основних східних релігій, три вказаних вчення підкреслюють межу, яка лежить між Богом і створеними ним людьми. Мета цих релігій – позбавлення від провини і гріха.

Спільною священною книгою для іудаїзму та християнства є Старий Завіт. У ньому міститься історія трьох великих царів Ізраїлю – Саула, Давида і Соломона. Під час вступу на престол царі проходили помазання і ставали Месіями, тобто «помазаниками». У релігійному контексті царів сприймали як посередників між народом і Богом, тому їх часто називали «синами Божими», а країну – «царством Божим». Усе це було перенесено на Ісуса Христа, з ім'ям якого пов'язувалися «син Божий», «месія», «спасіння», «царство Боже». Саме християнство має на увазі Г. Гегель, коли говорить, що релігія є взагалі остання і найвища сфера людської свідомості. Вона є тією областю, у яку людина вступає як на терени абсолютної істини. Тут я хочу навести слова французького історика і філософа Ернеста Ренана: «Якими б не були несподіванки, які готує нам майбутнє, Ісуса ніхто не перевершить. Культ його буде вічно оновлюватися; легенда його буде вічно викликати сльози; його стражданнями будуть терзатися кращі серця; і в усі часи всі будуть проголошувати, що серед синів людських ніколи не народжувалося більш великого, ніж Ісус».

У своїх проповідях Христос закликає до любові всіх до всіх, навіть ворогів; до всезагального прощення; кожен повинен звернутися до милості Божої. Згідно з християнським вченням, Христос був єдиним праведником на світі, який помер за гріхи людства, тобто став «спокутувальною жертвою», щоб примирити нас із Богом і позбавити від Його покарання.

– А хіба можна любити своїх ворогів? – здивовано запитав Лев. – Ворога потрібно знищувати, а не любити.

– У тому-то сила й особливість християнства, яке стало світовою релігією. Люди попри все хочуть добра, любові, а не зла та ненависті. Християнство – це релігія любові і добра. Лише завдяки ним можна побороти світове зло.

Вчення Христа означило початок нової цивілізації – християнської. Входження християнства в греко-римський світ було не лише зіткненням двох культурних традицій, а й одним із найвеличніших в історії людства культурних зсувів. Надалі християнство, попри різного роду незгоди і суперечності, здійснило колосальний позитивний вплив на розвиток філософії. І сьогодні, в умовах небувалого розвитку технологій, світ, культуру, мислення неможливо уявити без християнства.

З XIV ст. енергії середньовічного теоцентризму вичерпуються. Християнська культура починає розпадатися на частини. Філософія і природничі науки дедалі більше відривалися від релігії, що одночасно сприяло більш вільним відносинам між вірою і розумом. Це сприяло створенню нових наукових методів, що стало основою Ренесансу, або Відродження. Під ним розуміється широкий розквіт культури, який в XIV ст. розпочався в Італії і впродовж двох століть поширився всією Європою.

Відроджувалося насамперед мистецтво і культура античних часів. На основі чого виникає *гуманізм* (від лат. *homo* – людина), оскільки від авторитету Бога погляди знову звернулися до людини. Цей період у філософії називають *антропоцентризмом* (від гр. *antropos* – людина). Вивчення гуманітарних дисциплін давало «класичну освіту» і розвивало так звану людяність. «Народжуються коні, – говорили в той час, – людина ж не народжується, а виховується».

Важливими передумовами гуманізму стали винайдення книгодрукування, пороху і компасу. Технологія книгодрукування через нові можливості поширення знань допомогла поширенню гуманістичного світогляду, тому церква втратила монополію на розповсюдження знань. Компас полегшив мореплавання, що сприяло великим географічним відкриттям. Порох став умовою виготовлення вогнепальної зброї, що давало європейцям переваги перед іншими народами. Виникнення міст із розвиненими ремісництвом і торгівлею, банківською системою і системою товарно-грошових відносин висунуло на передній план бюргерство (бюргер – вільний підприємець), яке добивалося незалежності та свободи діяльності. Такий поворот подій сприяв розвитку індивіда, його уявлень і творчих здібностей.

Досягненням Відродження став *новий погляд на людину*, що обумовило формування нового життєвого устрою. Важливе значення мав також новий погляд на природу. Її вивчення повинно спиратися насамперед на спостереження, досвід і експеримент. Такий підхід називається *емпіричним*. На його основі на зміну *геоцентричній* приходиться *геліоцентрична картина світу*. Згідно з цією картиною, у центрі світу була не Земля, а Сонце.

Ренесансний гуманізм формує повагу до людського «Я», що стверджує *індивідуалізм*. Ідеї Відродження знаходять продовження в *Реформації*, ініціатори якої німецький священник Мартін Лютер (1483–1546 рр.) і голландський християнський філософ Еразм Роттердамський (1469–1536 рр.) спрямували ідеї гуманізму на переосмислення ролі церкви. Зокрема Мартін Лютер акцентував на особистих відносинах індивіда з Богом. Переклад Біблії з латини на німецьку мову надавав можливість кожній людині читати Святе Письмо і бути священником для самого себе.

– А як це священником для себе? – здивувався Данило. – Коли я читав, вірніше, пробував читати Біблію, я ж не став священником?

– Ідеться про те, що між Богом і людиною не повинно бути посередників, якими були і є священники. Людина ж, на думку Лютера, з якого починається нова течія в християнстві – протестантизм, сама, особисто повинна спілкуватися з Богом через власне розуміння Святого Письма. Про це детально дізнаєтеся тоді, коли будете в університеті вивчати релігієзнавство.

Філософія в цей період перебуває в пошуках свого подальшого розвитку. Але для цього потрібно позбутися тягара хибних уявлень і помилок минулого, особливо догматизму схоластики. Гуманізм як впевненість у силі людини надав можливість сформуватися *скептицизму*, який розчистив дорогу новій філософії і новому мисленню.

Наступає епоха *Нового часу*, інтенсивного розвитку набуває наука, тобто епоха *наукоцентризму*. Вона тепер визначає філософію, економіку, освіту, політику, окреслює шляхи розвитку суспільства. Філософія набуває статусу методології, що стало умовою створення *філософських систем*. Кожна з них постає сукупністю принципів, які дозволяють концептуалізувати нові ідеї в певну цілісність, що

визначається як наукова теорія. Теорія показує, що окрім знання з фактів, яке утворює емпіричний досвід, з'явилося знання з принципів, що затверджує світ теорій. В епоху Нового часу (Модерну) окреслюється історична межа виникнення науки: поєднання евристичності теорій із доказовістю емпіричного дослідження.

Наука конститується тепер як система знання з неодмінною підсистемою норм, заборон, вимог щодо свого функціонування. Але наука є не лише результативним виразом знання, а й процесом його здобуття. Із цього боку вона виявляє динамічні порядки типу: метод – відкриття – технологія, чи з внутрішнього боку: факт – практика – теорія.

Наука постає рафінованим виразом людського знання, у його найбільш довершеній, філософсько-систематизованій формі. У цьому знанні особливого значення набуває процедура *логічного виведення*, що входить у систему філософського осмислення світу. Це стало нормою прийняття наукових тверджень не лише в інтелектуальному, а й господарсько-економічному середовищі. Із цього починається перетворення науки у безпосередньо виробничу силу, а разом і становлення нового виміру філософії – *економоцентризму*.

Епоха економічного виміру філософії починається з середини XVIII століття. Вона пов'язана з іменем Адама Сміта (1723–1790 рр.), викладача моральної філософії в університетах Шотландії – Единбурга і Глазго. Суть здійсненого ним «коперніканського перевороту» полягала в переході від *альтруїзму* до *егоїзму*. Фактично це була легітимізація *принципу індивідуалізму*, започаткованого в ренесансному гуманізмі. Починаючи з Адама Сміта, абстрактний індивід персоніфікується в конкретного індивіда – *«економічну людину»*. Філософія починає вивчати новий світ, який дедалі більше економізується. З настанням епохи економоцентризму філософи – Адам Сміт, Карл Маркс, Георг Зіммель – стають економістами, а економісти – Джон Стюарт Мілль, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм та інші – філософами. Таким чином, новий економічний світ, або «світ економіки», не може реалізувати свої принципи без філософського осмислення.

Виявилось, що справжнім економістом можна стати лише тоді, коли ти мислиш, аналізуєш, зважаючи на принципи філософії. Кожний економіст по суті прагнув побудувати філософську систему, яка б пояснювала найбільш приземлене з людських бажань – стати багатим, жити заможнo. Вочевидь, це не найбільш привабливий вид філософії, але точно найбільш інтригуючий. Як і великі філософи, видатні економісти вірили, що життєві прагнення людей, буденну метушню можна перетворити в гармонію послідовного руху вперед. Мета цього руху – досягнення суспільного блага.

– Невже лише економісти ставили завдання досягти суспільного блага і добра людей? – запитав Лев. – А наші вчителі в лиці, які вчать нас бути добрими і діяльними, невже не хочуть блага для всіх людей?

– Так, усі – і вчителі, і політики, і воїни, які сьогодні захищають Україну від ворога, думають про благо для всіх. Але тут ідеться про тих економістів, які займалися не лише суто економічними проблемами – товар, торгівля, гроші, ціна тощо, а думали про те, щоб всі люди жили в добробуті й комфорті. Вони не просто економісти, а мислителі-філософи, які предметом свого вивчення вважали цілий світ.

Ствердження економoцентризму не означає, що філософія розвивалася лише в цьому напрямі. У ХІХ ст. починають формуватися нові філософські течії: *аксіологія* (вчення про цінності), *герменевтика* (вчення про розуміння), *екзистенціалізм* (філософія існування), *позитивізм* (філософія позитивного знання), *прагматизм* (філософія практичної діяльності) та інші. Усі нові течії та напрями засвідчили про перехід філософії від класики до неокласики. А вона демонструє вже інший спосіб пізнання, осмислення інших проблем, народжених епохою бурхливого розвитку науки і технологій, зміною політичної картини світу, новими потребами людини.

Філософія, таким чином, відповідає на запити часу, прагне розв'язати проблеми, які набули актуальності в ту чи іншу епоху: космос, Бог, наука, економіка, людина тощо. Сьогодні такою

проблемою стала інформація, яка орієнтує філософію на розв'язання проблем тепер вже комп'ютерно-інформаційної епохи.

Основи філософії Нового часу, яка визначила контури індустріальної цивілізації, були закладені французьким мислителем XVII ст. Рене Декартом (1596–1650 рр.). Насамперед його цікавило питання про достовірність нашого знання. Друга істотна проблема – *співвідношення душі і тіла*. Обидві проблеми стали основою філософських дискусій на два наступних століття.

Для досягнення достовірного знання потрібно використовувати розум, інтелект. Звідси – раціоналізм, від латинського *ratio* – розум, розсудок. Він єдиний здатен мислити і тому може дати нам точне розуміння проблеми. Відправною точкою міркувань постає теза про *сумнів у всьому*. Якщо сумніваєшся, то думаєш, це означає, що мислиш. Отже, якщо я мислю, то існую (лат. «*Cogito, ergo sum*»).

На основі принципу «*універсального сумніву*» Декарт приходять до твердження про існування двох різних видів реальності, або субстанцій. Перша – це *мислення*, а друга – *матерія*, або протяжність. Хоча ці субстанції похідні від Бога, вони незалежні одна від одної. Мислення вільне стосовно матерії, а матеріальні процеси протікають незалежно від мислення.

Рене Декарт запропонував свій метод досягнення істини: «Існують чотири способи досягнення мудрості, або наукового, істинного знання:

- 1) осягнення самоочевидних істин;
- 2) чуттєвий досвід;
- 3) знання, одержане зі спілкування з іншими людьми;
- 4) читання хороших книг».

Традицію раціоналізму як головної умови мислення продовжили Б. Спіноза, Г. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель та інші. Сучасник Р. Декарта, його співвітчизник Б. Паскаль виходить з того, що вся наша гідність полягає в мисленні. Людина – лише «тростина», найбільш слабка в природі, але це «мисляча тростина». Для Б. Спінози є дві форми прояву Бога, названі філософом *атрибутами*. Фактично вони є декартівськими «мисленням» і «матерією» (протяжністю). Конкретні явища звичайного життя є різними модусами

атрибутів – мислення або протяжності. Під модусом розуміється певний спосіб, яким проявляє себе субстанція (Бог або природа). Квітка – це модус атрибута матерії (протяжності), а вірш про цю ж квітку – модус атрибута мислення. По суті ж обидва виражають субстанцію, Бога, який є одночасно природою. Ототожнення Бога і природи отримало назву «пантеїзм».

Кредо цього напряму філософії можна було б виразити такими словами: «Я відчуваю, тому мислю і в результаті існую». Річ у тому, що раціоналістичний світогляд і мислення типові для філософії XVII століття. Хоча воно було поширено ще в середні віки, а Платон із Сократом також були скоріше раціоналістами. Але з XVII ст. раціоналізм і його спосіб мислення стали дедалі більш критично аналізуватися. Тепер багато філософів відстоювали іншу точку зору: поки ми не одержимо якого-небудь знання від органів чуттів, у нашій свідомості взагалі не буде ніякої інформації. Такий погляд має назву *емпіризм* (від лат. *empirio* – досвід).

Емпірик виводить всі знання про світ із того, про що говорять наші органи відчуття: слух, зір тощо. Класичне формулювання емпіричного погляду на життя дане ще Арістотелем: «У розумі немає нічого такого, чого раніше не було б у чуттєвому досвіді». Цю тезу підхопив англійський філософ Дж. Лок (1632–1704 рр.). Його позиція, на перший погляд, проста: ми нічого не знаємо про світ, поки не *побачимо* його. Якщо ж у нас є уявлення і ідеї, які неможливо підкріпити власним досвідом, то вони хибні. Усі наші думки і уявлення є відображенням чогось побаченого і почутого. До відчуття наша свідомість – *tabula rasa*, тобто «чиста дошка». Відчуття дають *прості ідеї*, а свідомість обробляє їх за допомогою мислення, міркувань, віри, сумніву, з чого одержуємо так звані *ідеї рефлексії*.

На основі цієї позиції Дж. Лок виокремлює *первинні якості* предметів – протяжність тіл, їхня вага, форма, рух, спокій. Стосовно цих якостей ми можемо бути впевнені, що відчуття передають істинні властивості предметів. *Вторинні якості* – колір, запах, смак, звук – передають не дійсні властивості, закладені в самих предметах, а лише їхній вплив на наші відчуття.

Первинні якості містяться в самих речах, а вторинні змінюються і залежать від індивідуальних особливостей органів відчуттів. Так, ліс може бути наповнений у кожному пору року різними звуками, які по-різному сприймаються різними людьми.

З усіх емпіричних систем найбільшого авторитету набула філософія Девіда Юма (1711–1776 рр.). Зокрема, оригінальність його міркувань підштовхнула видатного німецького філософа Іммануїла Канта до створення його теорії. Для Д. Юма в людини є два види уявлень: *враження та ідеї*. Враження – це безпосереднє сприйняття зовнішньої дійсності, а ідеї – пригадування подібних вражень. Якщо людина обпеклася гарячою плитою – це «враження», а згадка про це – «ідея».

Як враження, так і ідеї можуть бути *простими* чи *складними*. Наприклад, наш досвід сприйняття яблука – складна ідея. Іноді ми поєднуємо у свідомості ідеї, які в реальному світі існують окремо. Так виникають хибні ідеї, яких не знайти в природі. Насправді свідомість нічого не видумує, а «вирізає» і «склеює», створюючи таким чином хибні ідеї або уявлення. Але весь матеріал, з якого ми склеюємо уявні картинки, має поступати в нашу свідомість у вигляді простих вражень. Той, хто ніколи в житті не бачив золота, не зможе уявити собі і гору з чистого золота.

Для Д. Юма характерна позиція *агностицизму*. Він не був ні християнином, ні атеїстом. Коли його запитали, чи вірить він у загробне життя, він відповів: «Всяке буває – і дрова, кинуті у вогонь, іноді не горять». Достовірним Д. Юм визнавав лише те, про що свідчив чуттєвий досвід, залишаючи відкритим питання про всі інші можливості. Він не заперечував ані християнську віру, ані віру в чудеса. Але в обох випадках ідеться про віру, а не про наукове знання чи здоровий глузд. Безумовно, філософія Д. Юма зруйнувала останній зв'язок між вірою і наукою.

Традицією емпіризму продовжує Джордж Берклі (1685–1753 рр.) – ірландський єпископ і філософ. Він виступив проти впливу матеріалізму, який набирав силу й підривав віру в те, що все на світі створено і управляється Богом. Причому Дж. Берклі виявився найбільш послідовним емпіриком.

Він радикалізував позицію емпіризму: усі речі у світі такі, якими ми їх сприймаємо у відчуттях, але вони не «речі».

– А все-таки, ким краще бути – раціоналістом чи емпіриком? – запитав Данило.

– Ні тим і не іншим. Тому що це абстраговані від реальності крайнощі. Насправді вони завжди мають виступати в єдності. Тобто, Даниле, твоє мислення і пізнання відбувається в єдності раціонального та емпіричного підходів.

На думку емпірика Дж. Лока, дійсність є фізичною реальністю – «субстанцією», яку ми відчуваємо. Цю тезу і заперечує Д. Юм, який говорить: існує лише те, що ми сприймаємо. Але ми не сприймаємо «матерії», не сприймаємо «річ» у її конкретному прояві. Вважати, що за нашими відчуттями приховується певна «субстанція», означає робити поспішні висновки.

Людина може, вдаривши по столу, відчути щось тверде, але не відчути самої матерії, з якої складається стіл. Відчуття твердості дає «воля або дух». Філософ-єпископ вважав, що причиною наших уявлень може бути власна душа, але лише чужа воля або дух породжують ідеї, які складають наш «матеріальний світ». Цей дух і воля – Бог, існування якого більш очевидне, аніж існування людей.

Кожна річ, яку ми бачимо і відчуваємо, є «знак або дія божественної всемогутності». Інакше кажучи, уся природа, що нас оточує, і все наше життя засновуються на існуванні Бога. Він – єдина причина всього суцього.

Сумніву підлягає не лише існування матеріальної дійсності, а й простору і часу, сприйняття яких також залежить від свідомості. Усе, що існує – існує в нашому сприйнятті, у наших відчуттях. «Існувати – означає бути сприйнятим», – головна теза Дж. Берклі – «*Esse est percipi*».

– На цьому етапі ми зупинимося. Ви повинні зрозуміти, що любов до мудрості – складний і досить важкий шлях. Цей шлях – постійне пізнання, постійна робота над собою. Буду сподіватися, що Ви зрозуміли суть проблем, які ми сьогодні розглядали.

Лабіринти розуму

«І чим більше я розмірковую, тим більше дві речі наповнюють душу мою все новим здивуванням і зростаючим благоволінням: зоряне небо над нами і моральний закон всередині нас».

I. Кант

Бо я – людина

«Вечоріло. Битим шляхом йшло двоє подорожніх – батько і семирічний син. Посеред шляху лежав камінь. Батько не помітив його, спіткнувся і забив ногу. Крекчучи, він обійшов камінь, і, взявши дитину за руку, пішов далі.

Наступного дня батько з сином йшли тією ж дорогою назад. Знову батько не помітив камінь, знову спіткнувся і забив ногу.

Третього дня батько й син пішли тією ж дорогою. До каменя було ще далеко. Батько каже сину:

– Дивись уважно, синку, треба обійти камінь.

Ось і те місце, де батько спіткнувся й забив ногу. Подорожні сповільнюють кроки, але каменя немає. Бачать, обабіч дороги сидить сивий старий дід.

– Дідусю, – запитав хлопчик, – ви не бачили тут камінь?

– Я прибрав його з дороги.

– Ви також спіткнулися й забили ногу?

– Ні, я не спіткнувся й не забив ногу.

– Чому ж ви прибравли камінь?

– Бо я – людина.

Хлопчик зупинився у задумі.

– Тату, – запитав він, – а ви хіба не людина?»

Василь Сухомлинський. «Я розповім вам казку...

Філософія для дітей»

— Наш сьогоднішній екскурс в історію філософії ми почнемо з епохи Просвітництва. Нас чекає досить непроста розмова, бо ми підійшли до того етапу розвитку філософії, коли вона всі пріоритети людського життя віддала розуму. Які причини такого підходу?

У XVIII ст. Європу охопив широкий культурний рух, який назвали *Просвітництвом*. Розрізняють англійське Просвітництво – перша половина століття, французьке – його середина, і ближче до кінця – німецьке. Особливий вплив на розвиток європейського суспільства здійснили ідеї французьких філософів-просвітників – Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера та інших, які можна визначити в семи головних пунктах.

Перший – боротьба з авторитетами. Для французьких філософів інтерес становила Англія, у якій було більше свободи, більш розвинене природознавство. Не менше натхнення вони черпали і з англійської філософії, особливо політичних ідей і теорій Т. Гоббса і Дж. Лока. Це надало можливість повести боротьбу з авторитарною владою, яку уособлював король, підтриманий церквою, аристократами. Вбачалося, що індивід сам має шукати відповіді на питання, яке ставило життя.

Другий – *раціоналізм*. Як і античні мислителі, французькі філософи-просвітники над усе вірили в людський розум. Нове природознавство виявило і доводило розумне влаштування природи. Унаслідок цього філософи поставили перед собою завдання визначити такі основи моралі, релігії, політики та етики, які відповідали б людському розумові.

Третій – *просвітницька ідеологія*. Її завдання полягало в «освіченості й вихованні» широких народних мас, оскільки від цього залежало створення кращого суспільства. Вважалося, що бідність і пригнічення пояснюються неосвіченістю і забобонами, а тому особливу увагу звертали на виховання дітей і народу. Власне, системна освіта бере свій початок саме з епохи Просвітництва. Її колосальним досягненням стала 28-томна «Енциклопедія, або Глумачний словник наук, мистецтв і ремесел», над якою працювали видатні філософи і вчені того часу.

«Там є все, – говорилося в ній, – від способу вставляти нитку в голку до способу заряджати гармату».

Четвертий – *культурний оптимізм*. Філософи-просвітники вважали, що варто лише поширитися знанням і здоровому глуздові, як людство гігантськими кроками піде вперед. Рано чи пізно нерозумність і неосвіченість відступлять перед натиском «освіченої» людини. Ця ідея була провідною в Західній Європі буквально донедавна. Лише в останні двадцять років людство втратило традиційну впевненість у тому, що будь-який «розвиток» іде на користь.

П'ятий – заклик *назад до природи*, який став гаслом для людини. Однак під «природою» філософи Просвітництва розуміли той самий розум або розсудок. Адже розум даний людині природою – на противагу релігії і «цивілізації». Обґрунтовуючи ідею «повернення до природи», Ж.-Ж. Руссо виходив з того, що людина «від природи» добра, а все зло укорінене в суспільстві. Тому дитина має якомога довше жити у своєму «природному» стані, зберігаючи в собі «добро».

Шостий – *гуманізація християнства*. Відповідно до цієї стратегії, релігію також потрібно було привести у відповідність до «природного» людського розуму. У цей період було багато переконаних матеріалістів, які відстоювали атеїзм. Проте більшість філософів-просвітників вважали недоцільним відмовлятися від Бога – занадто вже розумно влаштований світ. Такою ж розумною вважалася віра в безсмертя людської душі. Християнство, – доводили філософи-просвітники, – необхідно очистити від нерозумних догматів, а також істин, що приймають на віру, без доведення.

Сьомий пункт, найголовніший – *права людини*. Французькі філософи активно боролися за «природні права», насамперед проти цензури, за свободу друку. Стосовно релігії, політики і моралі, особистість повинна була отримати право вільно мислити і виражати власні думки. Просвітники хотіли ствердити певні права, які повинні мати всі люди вже через те, що народилися людьми.

Лозунг «свобода, рівність, братерство», який сформулювали французькі просвітники, став основою для ідеалів і принципів, на яких пізніше заснувалася діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН).

– А в нас, в Україні, ці гасла – «свобода, рівність і братерство» – коли виникли – також у XVIII столітті? – запитав Лев.

– Ні, у той час вони з'явилися у Франції, а в усій Європі ствердилися значно пізніше, коли монархії поступилися місцем республікам. В Україну ці лозунги прийшли через творчість Кирило-Мефодіївського братства, Тараса Шевченка, Івана Франка, інших наших письменників і мислителів, які відстоювали право українського народу на свободу і щастя.

Видатним представником німецького Просвітництва був філософ Іммануїл Кант (1722–1804 рр.). Він поєднував у собі мислителя, який прагне знайти власні відповіді на філософські питання, і викладача філософії як навчальної дисципліни. Сферу філософії в широкому значенні, – говорив він, – можна підвести під наступні питання:

1. Що я можу знати? 2. Що я повинен робити? 3. На що я можу сподіватися? 4. Що таке людина?

На перше питання відповідає метафізика, на друге – мораль, на третє – релігія, а на четверте – антропологія.

Долаючи однобічність раціоналізму та емпіризму, І. Кант вважав, що обидва ці напрями філософської думки частково праві та неправі. На його думку, у нашому сприйнятті світу важливу роль відіграють і відчуття, і розум, але їх не потрібно переоцінювати. Наші знання йдуть від почуттів, але в розумі існують певні умови, які визначають наше сприйняття.

Усе, що людина бачить, іде від навколишнього світу, однак те, як вона бачить, залежить від розуму. Інакше кажучи, те, що вона бачить, залежить від того, де вона народилася – у Франції чи, наприклад, у Японії, тобто від освіти, культури, виховання тощо. Отже, свідомість не «*tabula rasa*» (чиста дошка), а активно діюча інстанція, яка сама «конструює» сприйняття світу людиною. Наприклад, як вода, налита в певну посудину, приймає її форму, так і чуттєві враження пристосовуються до «форм споглядання», які визначені свідомістю. Отже, не лише свідомість підлаштовується під речі, а і речі підлаштовуються під свідомість.

Таку позицію сам І. Кант назвав «коперніканським переворотом» у питанні про людське пізнання. Ідеться про те, що цей підхід так само радикально відрізняється від попереднього світогляду, як геліоцентрична теорія Коперника від геоцентричної Птолемея. У І. Канта на сприйняття людиною світу діють зовнішні обставини – *зміст пізнання*, і внутрішні обставини, які діють всередині самої людини – *форма пізнання*.

Там, де не вистачає ні досвіду, ні розуму, виникає порожнеча, яку можна заповнити *вірою*. Для людської моралі необхідно виходити з наступного: людина володіє *безсмертною душею*, існує Бог, у людини є *свобода волі*. Ці положення виступають як *практичні постулати*, необхідні для реалізації поставлених людиною цілей.

Так само, як всі люди мають однакові форми свідомості, доводить І. Кант, так кожен має доступ до *універсального морального закону*. Він так само абсолютний, як і фізичні закони. Цей закон не прив'язаний до якої-небудь конкретної ситуації. У ньому не говориться, що ти повинен чинити так-то і так-то, а говориться, як ти маєш чинити в будь-яких ситуаціях.

Цей моральний закон І. Кант називає *категоричним імперативом*. Згідно з цим законом, людина має *чинити так, щоб завжди ставитися до іншої людини як до мети і ніколи не ставитися лише як до засобу*. Щоб бути моральним, твій вчинок повинен бути продиктований внутрішнім переконанням. Тільки якщо ти робиш те, що вважаєш своїм обов'язком, можна говорити про *моральний характер вчинку*. Лише дотримуючись морального закону, людина діє *вільно*, досягаючи тим самим свободи.

– У такому разі, – сказав Данило, – той, хто діє всупереч моральному закону, тобто чинить аморально, всупереч принципам добра і справедливості, є людиною не вільною?

– Так, оскільки подібна людина залежна від «тварних», як говорив Григорій Сковорода, чуттів і помислів. А залежність, а тим паче така, означає втрату свободи.

У контексті цих міркувань І. Кант і досліджує проблему свободи. Як істота, яка відчуває, людина повністю належить природі, а тому підкоряється закону причиновості. На такий підхід

ніякої свободи волі в неї немає. Але людина як розумна істота слідує своєму «практичному розуму» (завдяки якому і може робити моральний вибір), вона здобуває свободу волі. Коли, наприклад, людина вирішує чинити добро, навіть якщо це суперечить її інтересам, то вона чинить вільно. Незалежність і свобода потрібні саме для того, щоб піднятися вище своїх бажань і шкідливих звичок.

Заслугою І. Канта є те, що йому вдалося вивести філософію з суперечності, у яку вона зайшла через незгоди між раціоналістами та емпіриками. Кантом завершується певна епоха в історії філософії. Але він багато в чому визначив подальші шляхи її розвитку.

Наступним періодом просвітницької європейської культури є романтизм. Він є виразом «загального світогляду» – реакцією на однобічне піднесення розуму. Замість «холодного» розсудку і розуму новими гаслами стали «почуття», «уявлення», «відчуття», «пристрасть». Вони стали визначальними в культурному житті, насамперед у Німеччині.

Романтики скористалися думкою І. Канта стосовно ролі «Я» в пізнанні, згідно з якою індивід отримав свободу власного тлумачення дійсності. Це дало змогу романтикам безмежно підкреслити роль особистості, а це змусило по-новому оцінити геній, насамперед художника. Наприклад, Бетховен, який у своїй музиці виражає власні почуття і пристрасті, є «вільним художником» на відміну від майстрів бароко, таких, як Бах, Гендель, які створювали свою музику на честь Бога і часто дотримувалися жорстких правил композиції.

Для романтиків митець, наділений силою уяви, творить власну дійсність. Вони тяжіли до чогось далекого і недосяжного, зокрема до містики, загадковості, ночі та всього надприродного і таємничого. Романтики вважали своїм обов'язком жити насиченим життям, або ж відходити від нього в мрії та марення. Банальну повсякденність вони залишали міщанам, пересічним людям.

Романтики сприймають природу як єдине ціле. На думку філософа-романтика В. Шеллінга (1775–1854 рр.), уся природа, включаючи і людську душу (духовне), і фізичну реальність, є виразом одного Бога, або «світового духа». Цей дух є і в природі, і в людській свідомості. Для багатьох романтиків філософія,

природознавство і поезія утворювали певну вищу цілісність. Людина могла писати піднесені вірші, або вивчати життя рослин і структуру мінералів – фактично це були дві сторони однієї медалі.

Природу романтики сприймали як організм, тобто як цілісність, яка постійно розвиває закладені в ній здібності. Природа – це квітка, що розкриває свої пелюстки, або поет, який розкриває світу себе через вірші.

Подібний підхід спостерігається і в новому погляді на історію. У цьому плані заслуговує уваги позиція німецького культуролога і філософа Й. Г. Гердера (1744–1803 рр.), згідно з якою для історії характерні взаємопов'язаність, розвиток і цілеспрямованість. Якщо для філософів-просвітників існував лише один розум, придатний для всіх часів, то Гердер вказував на своєрідність кожної епохи, з огляду на що кожна нація є унікальною, має власну «національну душу». Питання лише в тому, чи може людина вжитися в особливі умови інших культур.

Романтизм ніс за собою оновлення поглядів одразу в багатьох сферах. Заведено розрізняти два види романтизму. Представники *універсального романтизму* займалися проблемами природи, світової душі і творчого генія. Трохи пізніше набув розвитку *національний романтизм*, у якому на перше місце поставлена історія, мова і загалом культура певного *народу* («нації»). Подібно природі та історії, народ є організмом, що розвиває закладені в ньому потенції. «Світова душа» присутня як в народі та національній культурі, так і в природі та мистецтві.

Філософи-романтики сприймали «світову душу» у вигляді «Я», що в екстатичному стані творить все у світі. Сам процес творчості багато в чому залишався несвідомим. Мистецтво створюється закладеною в ньому внутрішньою енергією. Усе залежить від творчого уявлення художника або філософа. Виходить, усе міститься у свідомості і сфері духу.

– Я думаю, – сказав Лев, – що романтики міркували правильно. Творчість неможлива без уяви, натхнення, духовної енергії.

– Не заперечую. Досягнення в мистецтві, філософії і, безумовно, техніці і технологіях, саме цим обумовлені.

Сфера духу детально досліджена видатним представником німецької класичної філософії Г. Гегелем (1770–1831 рр.). Він об'єднав і розвинув у своєму вченні різноманітні ідеї, які існували в середовищі романтиків. Проте, на відміну від них, мислитель вкладає в поняття «світовий дух» («світовий розум») нове звучання. Для нього це передусім сфера людських думок. Філософ простежує розвиток «світового духу» впродовж всієї історії. Він розмірковує про життя, мислення і культуру насамперед людини. У такому випадку поняття «дух» втрачає містичний відтінок, не ховається подібний до «дрімотного інтелекту» в природі.

Філософія Г. Гегеля надзвичайно багата за змістом, складна і багатогранна. Тому доцільно виокремити лише найбільш важливі її положення. Насамперед це метод, за допомогою якого розглядається хід історії. Цей метод – діалектика. Філософія Г. Гегеля не вчить нічому конкретному про «сокровенну природу буття», зате вона вчить нас продуктивному способу мислення.

Попередні мислителі прагнули з'ясувати основи людського пізнання, але всі вони говорили про його одвічні передумови. На думку Г. Гегеля, основа людського пізнання змінюється з покоління в покоління, тому вяснити її раз і назавжди неможливо. Отже, не існує ні «вічних істин», ні незалежного від часу розуму і розсудку.

Для Г. Гегеля історія є історією розуму чи історією мислення. Спосіб мислення визначається як усіма ідеями, які залишаються у вигляді традиції від попередніх поколінь, так і матеріальними умовами сучасної для людини епохи. Тому в жодному випадку не можна говорити, що та чи інша конкретна ідея або думка буде істинною завжди. Втім вона може бути правильна на цей момент. Так, якщо сьогодні виступити з доказами на користь рабовласництва, то це буде сприйнято в кращому разі як невдалий жарт. Однак дві тисячі років тому ця ідея не була абсурдною, особливо для тих, хто володів рабами і використовував їх працю.

Так само і розум є явищем динамічним, він постає в ролі процесу. Таким же процесом є істина. Неможливо взяти ідеї, наприклад, античних часів або епохи Відродження чи Просвітництва і назвати одні з них правильними, а інші – хибними.

Так само не можна стверджувати, що Платон мав рацію, а Сократ чи Арістотель помилялися, або ж І. Кант мав рацію, а Д. Юм помилявся. Взагалі неможливо «вирвати» того чи іншого філософа або ідею з історичного контексту. Оскільки постійно з'являється щось нове, то розум «прогресує». Тобто знання людини постійно розвивається, йде вперед.

Вивчення історії засвідчує, що людство неминуче рухається до більшої *розумності* та *свободи*. Але в процесі історичного поступу виявилось, що кожна висловлена думка породжує протилежну. Виникає певна напруженість між двома протилежними думками, яка «знімається» висуненням третьої ідеї, заснованої на кращому, що містилося у двох перших твердженнях. Це називається *діалектичним розвитком*. Можна, наприклад, сказати, що декартівський *раціоналізм* був *тезою*, якому Д. Юм протиставляв свій емпіризм як *антитезу*. Але їх протиставлення, цю «напругу» між протилежними світоглядами було «знято» І. Кантом. Він, з одного боку, визнав раціоналістів правими, а з іншого – емпіриків. А також довів, що прихильники обох точок зору помилялися щодо низки важливих пунктів. Однак історія не закінчилася І. Кантом, тому його «синтезу» Г. Гегель протиставив нову «антитезу». Він не нав'язує історії «схему», а пропонує *триаду* як діалектичну модель у самій історії, що розкриває в її процесі конкретні закони розвитку розуму, або «світового духу».

Гегелівська діалектика застосовується не лише в історії. Ми користуємося діалектичним мисленням і під час обговорення будь-яких проблем. Виявивши недоліки, ми зберігаємо раціональне зерно міркування. «Лівий» і «правий» політичні опоненти частково праві і частково помиляються. У процесі дискусії може відбутися критичне переосмислення позицій зі збереженням найбільш сильних аргументів обох сторін.

– А чи можна в такому випадку сказати, що лише той політик досягає успіху, який добре ознайомлений із гегелівською діалектикою? – запитав Данило.

– Звісно, діалектичний розум – творчий розум. Це добре знав ще Сократ, який постійно використовував свій метод іронії як

діалектичний у своїх бесідах. Але політична практика показує: політиком можна стати і без знання діалектики. Усе залежить від результатів політичної діяльності: успіх – отже, мислить творчо, діалектично; провал, невдача – не може мислити взагалі.

Розум І. Гегеля – це *динамічний розум*. Оскільки дійсність просякнута суперечностями, її опис також має бути суперечливим. Індивідуалізм романтиків зіштовхнувся зі своєю антитезою, тобто запереченням у гегелівській філософії. Мислитель робив акцент на «об’єктивних» силах, під якими розумів сім’ю та державу. Він вважав індивіда органічною частиною певної спільності. Розум, або «світовий дух», проявляється насамперед у взаємодіях між людьми.

«Світовий дух» усвідомлює себе, пройшовши три ступені. Спочатку «світовий дух» усвідомлює себе в особистості – це етап *суб’єктивного розуму*. Більш високого ступеня усвідомлення «світовий дух» досягає в сім’ї, суспільстві та державі. Це ступінь *об’єктивного розуму*, оскільки він проявляється у взаємодіях між людьми. Вищої форми самопізнання «світовий дух» досягає в *абсолютному розумі*. Це – мистецтво, релігія і, зрештою, філософія. Саме у філософії «світовий дух» зустрічається з самим собою, розмірковує про власне функціонування в історії. Філософія є дзеркалом «світового духу».

Після І. Гегеля завершується епоха побудови великих філософських систем. Філософія набуває зовсім іншого спрямування. Замість пошуку абстрактних істин філософія зосереджує увагу на людині. Найбільш повно це проявилось в «екзистенціалізмі» і «філософії життя».

Екзистенціалізм започатковує данський філософ С. К’еркегор (1813–1855 рр.), що протиставив гегелівському об’єктивному духу як всезагальному і єдиному індивідуалізм. Так, І. Гегеля імовірно цікавили загальні контури історії. На думку С. К’еркегора, і філософія романтиків, і «історизм» І. Гегеля звільняли конкретну людину від відповідальності за власне життя.

На думку зору данського мислителя, «об’єктивна істина», якою займалися гегелівська філософія та її послідовники, була

абсолютно несуттєва для життя конкретної людини. Більш важливою є істина, безпосередньо пов'язана з життям індивіда. Потрібно шукати істину особистісну («для мене»). Інакше кажучи, він протиставив гегелівській «системі» людину, або *особистість*. Причому його цікавить не людина як «тип», а її *існування (екзистенція)*. А «існує» людина насамперед не в думках; ми співвідносимося зі своєю «екзистенцією» у вчинках, коли робимо важливий вибір. Екзистенціальність – це установка на внутрішній світ, зосередженість на внутрішньому бутті, а не зовнішньому володінні речами.

Для людини важливим є її власне існування, скінченність якого вона постійно відчуває, а не міркування про природу «світового духу». З цієї позиції істини завжди особистісні. Тобто істина зазвичай суб'єктивна.

Прикладом є питання істинності християнства. Щодо цього питання в людини не може бути суто теоретичної, або академічної думки. Для того, хто «мислить себе в екзистенції», це питання життя і смерті, а тому його неможливо обговорювати просто так, з чистого інтересу.

Отже, потрібно розрізняти суто філософську проблему існування Бога – і ставлення до неї конкретної особистості. Перед такими питаннями кожна людина постає наодинці з собою. Окрім того, до розв'язання таких важливих питань можна підходити лише з *вірою*. Речі, які ми досягаємо розумом, здебільшого менш для нас суттєві. Наприклад, логічну істину, що $2 \times 2 = 4$, ми згадаємо не у вечірній молитві, не на смертному ложі. Такі істини, хоча і є «об'єктивними» і «всезагальними», але не відіграють жодної ролі в житті конкретної людини. Любов симпатичної людини для тебе дорожча, ніж, наприклад, теорема Піфагора.

Представлене С. К'єркегором власне розуміння «екзистенції», «суб'єктивної істини» і «віри» містило критику філософської традиції раціоналізму. У сучасній цивілізації, вважав С. К'єркегор, народ перетворився на «натовп», «безвідповідальну масу», яка проводить час у пустих балачках. Тому «думка натовпу завжди хибна» або «правда завжди виявляється в меншості».

– Я думаю, – сказав Данило, – що тут потрібно погодитися з К'єркегором. Навіть з мого шкільного досвіду я знаю, що лише

декілька учнів у класі знають краще за інших, які переважно мовчать, слухають, а в кращому випадку лише повторюють.

– Не можу не погодитися. В українського філософа Сергія Кримського, якого я поважаю, є книга під назвою: «Мудреці завжди в меншості». Я погоджуюся з таким висновком.

Викликає інтерес виокремлення С. К'еркегором трьох стадій життя. На першій, *естетичній стадії*, людина живе сьогоднішнім днем, прагне до насолод. Така людина повністю живе у світі почуттів, залежить від своїх бажань і настроїв.

Людина, яка живе на етичній стадії, сповнена страху і відчуття спустошеності. Але страх – відчуття благодворне, оскільки засвідчує наявність *«екзистенціальної ситуації»*. Тут естет може зробити вибір і «перескочити» на більш високу стадію. Але стрибок людина має зробити сама, завдяки своїм внутрішнім зусиллям. Головне – не те, що людина вважає один вчинок правильним, а інший – неправильним, а те, що вона взагалі вирішує діяти відповідно до понять про «добре і погане».

Етична стадія також може втомити, а тому окремі люди роблять новий крок до *релігійної стадії*. Цей вибір виводить за рамки естетичної насолоди чи розумного обов'язку *віри*. Лише тепер людина одержує умиротворення. Під ним розуміється християнська віра.

У ХХ ст. виникла багатоманітна «філософія екзистенціалізму», натхненна данським мислителем. Зокрема, екзистенціалізм умовно поділяють на німецький (М. Гайдеггер, К. Ясперс), і французький (Ж.-П. Сартр, А. Камю). Більшого поширення у європейських інтелектуалів отримала позиція Ж.-П. Сартра (1905–1980 рр.). На формування його екзистенціалізму значний вплив здійснила філософія М. Бердяєва, випускника Київського університету Святого Володимира. Проголошена Ж.-П. Сартром теза «Екзистенціалізм – це гуманізм» засвідчувала, що екзистенціалісти виходять виключно з життєвої позиції самої людини.

Однак гуманізм екзистенціалізму більш песимістично розглядає ситуацію людини у світі, ніж гуманізм епохи Відродження. Філософію Ж.-П. Сартра можна розглядати як безжальний аналіз становища людини у світі, у якому, згідно з Ф. Ніцше, «Бог помер».

Ключове слово у філософії Ж.-П. Сартра – «існування» («екзистенція»), але дещо з іншим, ніж у С. К'єркегора, змістом. Рослини і тварини також існують, але лише людина усвідомлює своє існування. Фізичні речі існують лише «в собі», тоді як людина існує і «для себе». Далі Ж.-П. Сартр стверджує, що людське існування передре його смислу. Інакше кажучи, сам факт мого буття важливіший за те, що я як людина собою являю. «Існування передре сутності».

Під «сутністю» розуміється те, з чого складається будь-яка річ – її «натура», «суть». Але людина не має вродженої «натури», тому повинна створювати себе сама. Вона змушена створювати свою «сутність», оскільки вона не дана їй первісно.

Людина, стверджує Ж.-П. Сартр, не може спиратися на незмінну «натуру», а тому приречена на імпровізацію. Людина перебуває в стані актора, якого випустили на сцену без наперед вивченої ролі, тексту і навіть суфлера. Потрібно самій обирати, як жити.

Але коли людина усвідомлює, що вона існує і з часом вона помре, а смисл всього цього досягнути неможливо, тоді, як говорить Ж.-П. Сартр, виникає страх. Людина відчуває себе чужою у світі. Відчуженість створює у людини відчуття відчаю, туги, відрази, а також абсурдності існування. Якщо гуманісти Відродження вказували на свободу як благо, то Ж.-П. Сартр бачив у свободі людське прокляття. «Людина засуджена бути вільною, – писав він, – засуджена, тому що не сама себе створила; і все-таки вільна, тому що одного разу закинута у світ, відповідає за все, що робить».

Завдяки свободі людина приречена все життя робити *вибір*. Тому *несе повну відповідальність* за свої дії та вчинки. Тому не може і відмахнутися від відповідальності за свій вибір поясненнями, що «повинна» йти на роботу чи «зобов'язана» рахуватися з вимогами суспільства стосовно свого способу життя. Людина, яка таким чином «вливається» в анонімну масу, стає позбавленою індивідуальності «людиною натовпу». Вона втікає від самої себе в буденну оману існування. Але свобода накладає на людину зобов'язання створити саму себе, інакше наше існування не буде «справжнім».

Починаючи з середини ХХ ст., екзистенціалізм проник у літературу і театр. Серед видатних екзистенціалістів-письменників

потрібно виділити Альбера Камю (1913–1960 рр.), який виступив із концепцією абсурду. На його переконання, увесь світ, усе життя глибоко абсурдне (безглузде). У процесі боротьби інтелекту з реальністю остання переважає його своїм абсурдом. У А. Камю сама сутність є абсурдом «нешасної свідомості». Тобто усвідомлення безглуздості існування перетворює нашу свідомість на «нешасну свідомість».

Якщо все реальне абсурдне, то абсурд і є реальністю. Однак навіть при впевненості в такій безнадійності потрібно на щось сподіватися. Той, хто зрозумів, що цей світ абсурдний і не має смислу, здобуває свободу. А вона приходить тоді, коли повстанеш проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Бунт і свобода, на думку А. Камю, нероздільні.

– Важко погодитися з тим, що весь світ є абсурдним, – заперечив Лев. – Адже навколо нас, попри всі негаразди, стільки гармонії, краси, добра!

– Усе це правда. Але в А. Камю головне – це власне бунт, протест проти абсурду. Отже, проти зла, невігластва, несправедливості. Пізніше, коли прочитаєш його есе «Міф про Сізіфа», більше зрозумієш концепцію філософії.

Бунт – це не революційний виступ, а потреба особистості в самовираженні, це повстання проти долі, проти вселенського абсурду. Якщо кредо Р. Декарта – «Я мислю, отже, існую», А. Шопенгауера – «Я прагну, отже, існую», то у А. Камю – «Я бунтую, а отже, існую».

Для українського суспільства і сьогодні не втратило актуальності вчення марксизму, у руслі ідей якого дві третини століття жила держава. І С. К'єркегор, і К. Маркс (1818–1883 рр.) – кожен по-своєму – виходили з філософії Гегеля. Вони використовують його спосіб міркувань, але відмежовуються від «світового духу», або ідеалізму.

Для К. Маркса філософія повинна бути діяльною. Адже «всі філософи різним образом лише пояснювали світ, а справа полягає в тому, щоб його змінити». Тобто К. Маркс міркує не абстрактно, а з певною практичною і політичною метою – перейти до комуністичного суспільства. Які причини цього переходу?

Для К. Маркса наша свідомість визначається насамперед наявними в суспільстві матеріальними умовами. Не «дух» обумовлює матеріальні зміни, а навпаки – матеріальні зміни створюють нові духовні умови. Матеріальні, економічні та соціальні відносини в суспільстві К. Маркс називав *базисом*, а панівний у суспільстві світогляд, політичні організації, а також релігію, мораль, мистецтво, філософію – *надбудовою*. Між базисом і надбудовою здійснюється взаємодія за принципами діалектики, яку він зазначив у Гегеля.

Базис, на який спирається суспільство, має три ступені: *«умови виробництва»* – природні умови, ресурси, корисні копалини. Вони визначають параметри виробництва суспільства. Наступний ступінь – *«продуктивні сили»* – інструменти, механізми, обладнання, якими користується людина. Третій ступінь – організація роботи, володіння засобами виробництва, розподіл праці – називається *«виробничими відносинами»*.

В історії все залежить насамперед від того, кому належать засоби виробництва. Акцент на цьому виокремив проблему класової боротьби, яка в епоху самого К. Маркса спостерігалася між капіталістами і робітниками. Отже, ідеться про протистояння тих, хто володіє, і тих, хто не володіє засобами виробництва.

Суть марксистської ідеї «комуністичного суспільства» виводиться з процесу людської праці. Те, як людина працює, впливає на нашу свідомість, а свідомість впливає на нашу працю. Якщо капіталіст привласнює результати праці робітника, то в комуністичному суспільстві робітник буде працювати на себе, одночасно зростаючи в культурному та духовному плані. Адже в цьому разі засоби праці мали б належати народу.

Сучасні економісти довели, що К. Маркс помилявся щодо багатьох важливих пунктів, зокрема, при аналізі криз капіталізму. Разом із тим, марксизм привів до значних перемін. У будь-якому разі, сьогодні в Європі суспільство більш справедливе і солідарне, ніж було за життя К. Маркса.

– Наскільки я знаю, Україна також була соціалістичною, але в ній не було справедливості і добра. Чому так? – запитав Данило.

– Після К. Маркса соціалістичний рух поділився на два головні напрями: з одного боку, ми отримали соціал-демократію, а з іншого – ленінізм. По першому шляху пішла Західна Європа. Цей шлях еволюційний і він привів до позитивних результатів. Ленінізм, який зберіг переконання, що лише революція може подолати класові суперечності, набув провідного значення в Росії і країнах Азії, зокрема Китаї.

Річ у тому, що утопічна «країна щастя», яку декларував марксизм і його агенти, неможлива. Людина завжди буде створювати собі нові проблеми. Їх подолання повинно здійснюватися насамперед самою людиною, без очікування благ від суспільства чи держави.

Проблема людини розглядається і у філософії волюнтаризму. Цей напрям у філософії пов'язаний насамперед з іменами німецьких філософів А. Шопенгауера (1788–1860 рр.), молодшого сучасника Г. Гегеля, і Ф. Ніцше. Виступивши з критикою філософії Г. Гегеля, А. Шопенгауер фактично запропонував критику системи раціоналізму. Матеріальний світ – це світ явищ, і його вивчає наука. Але справжній світ – це світ уявлення, він існує остільки, оскільки ми його уявляємо. Помилка попередньої філософії в тому, що вона первинним вважала мислення. Насправді не в мисленні, а в бажанні (хотінні) людина виступає самою собою, розкриваючи свою сутність – *волю*, яка є принципом *суб'єктивності*, на відміну від раціонального пізнання як принципу *об'єктивності*. Воля – первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, відокремленим від волі.

Кожне поняття, думка – лише абстракція. Тому декартівське «Я мислю, отже, існую» («Cogito ergo sum») А. Шопенгауер замінює «Я прагну, отже, існую» («Volo ergo sum»). У волі своя власна необхідність, вона не визначається розумом. Воля є первинною, виконує роль вершника, який пришпорює коня (розум). Універсальний об'єкт волі – *воля до життя*. Перше правило волі до життя – інстинкт самозбереження, який веде до егоїзму, що є джерелом усіх вчинків людини.

Продовжує лінію волюнтаризму Фрідріх Ніцше (1844–1900 рр.), якого називають філософом парадоксів. Його образне та метафоричне мислення заворує. Інтересу до історії і християнської моралі, яку він називав «рабською», Ф. Ніцше протиставляв саме життя. Він здійснив спробу «переоцінити всі цінності», для того,

щоб слабкі люди не заважали жити сильним. На його думку, як християнство, так і філософська традиція відверталися від реального світу, вказуючи або на «небеса», або на «світ ідей». Але той світ, який вони вважали справжнім, насправді є лише «сукупністю ілюзій». «Залишайтеся віддані землі, – закликає Ф. Ніцше, – і не вірте тим, хто говорить вам про небесні надії».

Центральним поняттям ніцшеанства є *«воля до влади»* як найбільш значний критерій кожного типу поведінки, кожного суспільного явища. «Воля до влади» – основа *права сильного*. Це вище за всі моральні, релігійні та інші нормативні настанови. Для Ф. Ніцше не існує учителів і учнів. Кожен має йти своєю дорогою, інакше він не здійснить свого єдиного життя, яке тотожне інстинкту зростання, волі до влади, нагромадження сил. У діяльності видатного полководця, у творчості художника або вченого воля до влади максимальна, оскільки найбільшого виразу досягає самовладання, сила прагнення до перемоги.

Якщо «воля до влади» відсутня, то людина деградує. З «волі до влади» Ф. Ніцше виводить усі основи моралі. Зокрема, сильна людина вільна від моральних обов'язків і не зв'язана жодними моральними обіцянками. Усім цим вимогам відповідає суб'єкт моралі панівних – «надлюдина». Володарем влади «надлюдина» стає не через вроджену належність до певного класу чи стану, а як обранець природи.

– Я не погоджуюсь з тим, що відсутність волі до влади призводить до деградації. Я не хочу влади, але не вважаю, що деградую, – сказав Лев.

– Ну що ж, у такому разі ти більше схильний до екзистенціалізму, аніж до волонтаризму. Головне, що ти зробив свій вибір. До речі, Ніцше говорив, що найвищий тип влади – влада над собою.

Як С. К'єркегор, так і Ф. Ніцше з його програмою «переоцінки цінностей», пробудили до життя нові філософські течії, які, без сумніву, визначили світогляд і культуру мислення ХХ століття.

Стосовно сучасної філософії, то витоки кожної окремої її течії містяться в попередніх. Інакше кажучи, філософія як

культурно-інтелектуальна цілісність присутня в кожному напрямі думки чи інтелектуальній течії.

Сучасна *аналітична філософія* бере свої витoki від *англійського емпіризму*. Він став джерелом *позитивізму* та його модифікацій – *неопозитивізму*, *постпозитивізму* і, зрештою, *філософії науки*. Специфічним відгалуженням емпіризму можна назвати *прагматизм*.

Реакцією на раціоналізм стала низка течій *іrrраціоналізму*, представленого, як вже зазначалося, *волюнтаризмом*, *екзистенціалізмом*, а також *інтуїтивізмом* А. Бергсона (1859–1941 рр.) і *феноменологією* Е. Гуссерля (1859–1938 рр.) тощо. Особливо потрібно відмітити *психоаналіз* З. Фрейда (1856–1939 рр.). На думку французького дослідника Роже Дадуна, З. Фрейд належить до трьох найвидатніших мислителів другого тисячоліття – після М. Коперника, який змінив геоцентризм на геліоцентризм, і Ч. Дарвіна, який обґрунтував теорію еволюційного походження людини.

До сучасних течій філософії потрібно зарахувати *неотомізм* – осмислення сутності християнської релігії, а також *екологічну філософію*. Вона намагається спрямувати людство по шляху врятування планети від забруднення і знищення.

На перетині другого і третього тисячоліття впевнено заявила про себе *філософія постмодернізму*. У неї зовсім інші ціннісні орієнтації, аніж в попередньої філософської традиції (модернізмі). Якщо Модерн основними вважав цінності свободи, рівності і братерства, а також ідеал «досконалого суспільства» і «гармонійної людини», то в постмодернізмі ними виступають різноманітність, толерантність і погляд на суспільство, де «всі автори і актори». Його головними поняттями є *плюралізм* і *деконструкція*.

– Так багато цих течій філософії. Усі не запам'ятаєш, – вигукнув Данило.

– А не потрібно всі запам'ятовувати. Головне – зрозуміти: світ такий великий, а людина така багатомірна, що їх розуміння не вкладається в якусь одну концепцію. Тому стільки філософських вчень. І так буде й надалі: допоки людина мислить, доти будуть виникати різні філософські теорії та концепції.

Завдяки деконструкції здійснюється рішуча відмова від ідей цілого, універсального і абсолютного. Доводиться визнати, що наука вичерпала себе в доказах, експериментах і спекулятивній діалектиці. Постмодернізм вводить нові поняття: *перформанс* – мінливість подій, ситуативність; *симулякр* – творчий монтаж вже наявних імітацій; *ефективність*, а не істина; *мова і комунікація* як джерело легітимації знань; *актуальність* – не чекати, а жити *тут і тепер*.

Суть деконструкції у виявленні «вислизаючих» від самого автора «залишкових смислів». Тобто деконструкція дозволяє розкрити в художньому і філософському тексті те, що показує його справжній зміст і смисл.

Постмодернізм породжений інформаційною епохою, яка знаменує перехід від виробництва речей (Модерн) до виробництва знаків, символів, слів. Кредо постмодернізму – «Я мовлю, отже, існую».

Чому Діоген жив у діжці?

«Мудрець ні в чому і ні в кому не має потреби, тому що все, що належить іншим, належить і йому».

Антисфен

«Отож я маю право, афіняни, насамперед захищатися проти давніших брехливих обвинувачень і проти перших моїх обвинувачів, а вже потім – проти нинішніх обвинувачень і нинішніх обвинувачів. Коли Дельфійський оракул сказав, що немає мудрішого за мене, то я став подумки розмірковувати таким чином: “Що саме означають слова Бога і яку загадку він загадує? Бо я сам, звісно, не помічаю в собі ні великої, ні малої мудрості. Отже, що він має на увазі, кажучи, що я наймудріший? Не личить йому лукавити!” Довгий час я не знав, що це має означати, але згодом узявся до розгадування змісту слів Бога таким чином: я пішов до одного з тих людей, що їх вважають мудрими, щоб довести помилковість віщування і заявити оракулу: “Ось цей чоловік мудріший за мене, а ти мене назвав наймудрішим”. Проте, коли я поговорив із цим чоловіком, який був одним із державних діячів, то пересвідчився, що він лише здається мудрим і багатьом людям, і особливо самому собі, а насправді таким не є. Через те зненавиділи мене і він, і багато хто з присутніх при цій розмові. Відходячи, я роздумував, що я від цього чоловіка таки мудріший. Бо жоден з нас двох, на мій погляд, не знає нічого як слід, але йому здається, начебто він щось знає, хоча нічого не знає, а я, якщо не знаю, то навіть не думаю, начебто знаю. Отже, по-моєму, бодай на таку “крихіточку” я від нього мудріший, адже, коли я чогось не знаю, то й не думаю, що знаю. Звідти я подався до іншого, хто, як мені здавалося, був мудріший від першого, і дійшов такого самого переконання. Відтак я ходив уже підряд і хоч бачив із сумом і тривогою, що викликаю ненависть до себе, усе ж мені здавалося, що слова Бога варто цінувати над усе».

Платон. «Апологія Сократа»

— Сьогодні наша розмова буде присвячена розгляду проблеми: чи може людина жити так, як мислить? Адже ми знаємо чимало прикладів, коли навіть поважні, авторитетні люди висловлюють гарні, правильні думки, а в реальності здійснюють негідні вчинки, можуть піти навіть на злочин. Чому так трапляється, від чого залежить розходження «слова і діла»? На мою (і не лише мою) думку, це залежить від культури мислення.

У листах молодого Антуана де Сент-Екзюпері є глибоке спостереження. Правильне, культурне мислення, зазначає він, є однією з найбільш дорогоцінних якостей, якими володіє людина. Життя показує, що люди всіляко прагнуть збагатити свою пам'ять, свої знання, вправляються у вмінні красиво говорити, але вони майже ніколи не турбуються про культуру мислення. Вони прагнуть міркувати логічно, але не турбуються про те, щоб правильно мислити. Ми часто говоримо про культуру поведінки, про культурність людини в більш широкому смислі слова, але дуже мало про культуру мислення. Постає питання: що являє собою культура мислення і яке відношення має до філософії, як реалізується в практиці життя?

Серед багатьох, навіть освічених, людей існує переконання, що варто лиш навчитися особливих прийомів міркування, засвоїти правила і закони формальної логіки – і мислитель готовий. У кожному «організованому суспільстві» здійснюється програма: поставити суспільству в достатній кількості педантів, «нудних повторювачів готового смислу», як говорив поет Осип Мандельштам, думка яких пульсує чітко, як механізм годинника.

Такі суспільства, зазвичай авторитарні і тоталітарні, зрештою не мали перспективи. Це суспільство «виконавців», а вони ніколи не переступають межі дозволеного. Таких виконавців ми називаємо бюрократами і часто дорікаємо, що в них немає нічого людського. Бюрократ тому і хабар бере, щоб стати «людиною».

Нині, в епоху інформаційних технологій, комп'ютера і мережі, багато розмов про «штучний інтелект». Але при його створенні моделюються такі його сторони, як логічність та ерудиція. Однак ці якості, які раніше користувалися досить високим престижем у

науковому світі, сьогодні втрачають своє значення: не так і приємно відчувати себе невмілою подобою «думаючої» машини або «електронної пам'яті». І якщо відштовхуватися від різних моделей «штучного інтелекту» як від протилежного полюсу, то дійдеш висновку, що справжня культура мислення проявляється в умінні мислити самостійно, творчо, своєрідно, сміливо.

Але як зробити, щоб людина мислила творчо, нестандартно? Як уникнути перетворення в «сіру масу»? Сьогодні всі освічені, інформовані та багато знають, і не так просто вийти за межі прийнятих шаблонів, нав'язаних рекламою смаків, оцінок, характеристик тощо. Проте небезпека стандартизації особистості не в загальнодоступності інформації, масової культури і знань. Адже людина, на щастя, не пасивно сприймає інформацію. Своєрідною людину робить не лише те, що саме вона читає, слухає, дивиться, а і як вона розуміє все це.

Зрозуміло, культура мислення передбачає вивчення духовної культури людства. Але потрібне не просто вивчення і запам'ятовування, а критичне переосмислення всього цього спадку, оволодіння ним, трансформація цього суспільного багатства в особисте володіння, у діяльну енергію інтелекту, у його знаряддя.

– А що означає «критичне переосмислення»? – запитав Лев. – Як я можу, наприклад, критично переосмислити те, що вчителька нам розповіла на уроці? Вона ж каже, що я це все маю вивчити напам'ять саме так, як вона сказала.

– Ідеться про те, щоб не механічно засвоїти, запам'ятати матеріал, а «пропустити» через себе, «увійти» в нього. Наприклад, щоб гасло Григорія Сковороди «Пізнай себе» стало правилом твого життя, а не простими словами. Щоб ти дійсно пізнав спочатку себе, а це – складна справа.

Про це дуже добре сказав видатний німецький поет і мислитель Й. В. Гете: «Що таке я сам? Що я зробив? Я зібрав і використав все, що я бачив, слухав, спостерігав. Мої твори підживлені тисячами різних індивідів, невігласами і мудрецами, розумними і дурними; дитинство, зрілий вік, старість – усі принесли мені свої думки, свої здібності, свої надії, свій спосіб життя; я часто знімав

урожай, посіяний іншими, моя праця – праця колективної істоти, і носить вона ім'я Гете».

Для того, щоб вийти на рівень мислячої людини, потрібно насамперед увійти у дві сфери культури, через які проходить наше мислення на шляху зростання, – мистецтва і філософії. Можна вивчати математику, не знаючи хімії, можна бути інженером, не обтяжуючи себе вивченням медицини, можна бути програмістом, не маючи жодної тьми про астрономію. Але неможливо бути культурною, моральною людиною, ігноруючи мистецтво і філософію. Без них неможливе як творче мислення, так і дійсно творча діяльність. «Філософія, як і мистецтво, – говорив англійський філософ К. Поппер, – не покликані щось доводити. Їхнє завдання – засвідчити енергію мислення, зберегти вогонь духу».

В історичному плані філософія виникає слідом за мистецтвом, але перед природознавством. Якщо мистецтво розвиває і формує відчуття прекрасного, наука – точність, конкретність думки, то філософія – привчає бачити життя в системі цілісного світу та його багатомірних відносин. Філософія виникла з потреби раціональним способом осягнути побудову світу, зрозуміти природу і людину як єдину систему.

Яким же чином філософське мислення може здійснювати своє «бачення» далі й ширше, ніж бачать природничі науки? Річ у тому, що в міру розвитку філософії від неї стали відбруньковуватися конкретні науки. Американський вчений і популяризатор науки Айзек Азімов зазначав: незабаром наука стала схожою на величезний сад, у різних куточках якого працюють групи людей – кожна на своїй ділянці. Сад розростається, а разом із тим у ньому кожна людина досліджує свій кущик до останнього листочка. Але втрачає можливість побачити і зрозуміти те, що роблять його сусіди, не говорячи вже про те, щоб оглянути увесь сад.

Тут і приходиться на допомогу філософія. Вона являє собою немовби вигляд цього саду з висоти, дозволяє скласти цілісне уявлення про світ, про його закономірності та взаємозв'язки. «Сад науки», як би він не розростався, не може охопити всього суцього в його найбільш загальних закономірностях. Тому філософія,

і разом із нею мистецтво, покликані доповнювати наше знання про світ. Доповнювати на основі узагальнення результатів усієї багатогранної діяльності людського пізнання.

Буденній, тобто обмеженій, свідомості філософія в кращому випадку видається чимось подібним до надмірної розкоші, чимось таким, без чого можна обійтися. Проте людина, якщо вона прагне мислити творчо, задля досягнення своєї мети, на своєму шляху зустрічається з питаннями: скінченний Всесвіт чи нескінченний? Чи може він бути пізнаний, і якщо так, то до якої межі? Яке місце людини у Всесвіті, які її цілі й покликання, у чому полягає сенс життя? Від того, як людина вирішує для себе ці «споглядальні» питання, значною мірою залежить успішність її інтелектуальної, культурної, господарської діяльності. Але продуктивне вирішення цих питань можливе лише на рівні філософського мислення. Саме філософія «розсуває» перед людиною «вузькі» горизонти емпіричного світовідчуття, розкриває найбільш загальні аспекти розвитку природи в їх закономірностях і причинних взаємозв'язках.

– А чому тільки філософія «розсуває» «вузькі» горизонти світовідчуття? – здивувався Данило. – А невже фізика чи географія, чи інші науки не відкривають нам світ у його повноті та причинних зв'язках?

– Так, відкривають. Ми від них одержуємо систему знань, які дозволяють визначитися в житті. Але згадайте про образ саду у Айзека Азімова: філософія не лише відкрила панораму з висоти, а й показала, що саме потрібно побачити в цьому саду. А для цього потрібно мислити, тобто міркувати, думати, порівнювати, аналізувати.

Витоки культури філософського мислення ми знаходимо насамперед в античній Греції. Тут філософське мислення виступає ще в «первісній красі», не позбавлене наївності та простоти. Всезагальні взаємозв'язки явищ у греків не доводяться в деталях: вони є результатом безпосереднього споглядання. У цьому недосконалість давньогрецької філософії, і тут вона демонструє непослідовність і суперечливість. Але в цьому ж полягає і її перевага: по-перше, тут мислення постає у своїй безпосередній

художньо-символічній цілісності; по-друге, філософському способу мислення відповідає філософський образ життя.

Таке поєднання було цілком закономірним для талановитого народу мореплавців і торговців, ремісників і філософів, спадкоємців Геракла і Ахілла, Прометея і Одиссея, Ікара і Гомера, Ясона і Езопа.

У чому ж полягає філософський спосіб мислення? Кожна діяльність породжує певний тип мислення. Землероб, будівельник, архітектор, столяр, інженер тощо діє на основі так званого здорового глузду. Він дає змогу сприймати світ у його конкретності, яка складається з предметів, речей, видимих процесів і явищ. Результатом є поширений у повсякденному житті тип мислення, який прагне бачити речі такими, якими вони постають перед нами. Таке розуміння не сприймає фантазій, творчого пошуку, аналогій, поворотів думки і несподіваних відкриттів як результату міркувань і осмислення. Подібне ставлення до дійсності ніколи не зрозуміє радості Архімеда, не зрозуміє, чому його вигук «Еврика!» став символом перемоги людського розуму – пошукового, творчого, сповненого енергії і надії на силу духу.

Але якби людство в усі часи складалося лише з таких розсудливих людей, які спираються тільки на те, що можна відчутти і побачити, воно все ще перебувало б на первіснообщинному рівні існування, жило б в печерах і харчувалося б сирою їжею. Проте людина ніколи не задоволена навколишнім світом і завжди прагне його змінити. Це прагнення породжує запитання, сумніви в очевидності «абсолютних істин», пошук того, що приховане від звичного погляду. Тисячі людей дивилися, як падають яблука, проте тільки Ісаак Ньютон зміг *побачити*, що містить у собі це явище і відкрити закон всесвітнього тяжіння. Сформована в процесі пізнання культура мислення допомагає бачити сутність, а не просто дивитися.

Проте формування культури мислення є тривалим і болісним процесом, як і кожне народження нового, важливого і доленосного. Як богиня мудрості Афіна, згідно з міфом, народжується з голови Зевса, так і мислення народжується з філософії. У такому разі можна говорити про філософське мислення.

В античні часи його основу становить мистецтво вести суперечку, дискусію. У пошуках обов'язково свого, специфічного бачення світу, у прагненні протиставити себе іншим мислителям кожен із грецьких філософів часто приходив, на перший погляд, до абсурдних тверджень, але погоджується з ними. Він прагне за будь-яку ціну знайти докази для «своєї» істини. Причому його докази строго логічні, раціональні, послідовні, і водночас короткі, яскраві та ефективні – такі, які найкраще можуть переконати.

У результаті парадоксальні докази для, здавалося б, абсурдної тези знаходяться, і тоді виявляється, що це зовсім не гра словами, не «переливання з пустого в порожнє», а «схоплення» причини події або явища в їх протилежностях, досягнення глибин самого буття. І тоді теза, яку мислитель обстоює, залучається в орбіту гострої філософської полеміки. Так, виходячи зі свого вчення про ідеї, Платон виводив з одиничних «стола» і «чаші» загальні поняття «стільність» і «чашність». На що Діоген із Сінопа зазначив: «Стосовно мене, то стіл і чашу я бачу, а от “стільності” і “чашності” не бачу». Тоді Платон йому відповів: «Для стола і чаші в Діогена є очі, а для “чашності” і “стільності” у нього немає розуму, який мислить».

Якщо висунутий тим чи іншим філософом принцип виявиться все ж нежиттєздатним, то нічого поганого в цьому нема – наука вже збагатилася витонченими способами його доказу. У цьому випадку мислення як спосіб пізнання і діяльності (і разом із ним філософія) зробило ще один крок уперед – якщо не в досягненні світу, то в удосконаленні самого себе.

Філософське мислення з часу свого виникнення і формування завжди виступало проти буденного мислення, або «здорового глузду». В останньому нічого поганого немає, але «здоровий глузд» тому і здоровий, що навколишній світ не є для нього джерелом питань і проблем, стимулом до міркувань. Він не шукає в навколишньому світі іншого смислу, окрім того, який є самоочевидним. Він ніколи не сумнівається, не думає, що за зовнішньою достовірністю явищ може приховуватися невидима простому погляду сутність. Її завжди шукають давньогрецькі філософи і знаходять:

то у вигляді Слова (*Логосу*), то Розуму (*Нуса*), то Ідеї, або Духу, або матерії («*hile*») у Арістотеля тощо. Будь-яким сумнівам, спробам розуму відійти від банальних очевидностей будення мислення непримиримо вороже.

Очевидно, саме з цих причин представники «буденного» погляду на світ іронічно ставилися до представників науки і особливо філософії. Яскравим прикладом такого ставлення є історія, пов'язана з першим філософом Еллади Фалесом. Одного разу він у глибокому задумі йшов, не дивлячись під ноги, за звичкою піднявши очі до зірок. Так, він не помітив глибокої ями і впав у неї. Люди почали сміятися з нього, а якась жінка повчально сказала: «Як можеш ти, мудрець, пізнати, що відбувається на небі, якщо не бачиш навіть того, що у тебе під ногами».

Пізніше вже згадуваний нами німецький мислитель І. Гегель, коментуючи цей епізод, зазначив, що і філософи так само сміються з людей. Вони, люди, зрозуміло, не можуть впасти в яму, тому що раз і назавжди перебувають у ній і не можуть подивитися вгору і побачити красу зоряного неба.

Світ багатолікий, різноякісний, у ньому існує безліч явищ і предметів. Однак цей світ не розпадається, він зберігає єдність і стрункість. За його багатоманітністю вгадується якась зв'язувальна, але невидима єдність. Це як мінливе море: воно може бути різним – тихим, штормовим, блакитним, темно-бурхливим, але за всім цим криється одна першооснова, одна сутність, завдяки якій море завжди залишається морем. Філософи і поставили завдання вияснити, що є цією першоосновою.

Для Фалеса такою першоосновою стала вода, але для Анаксимандра нею став *апейрон* (безмежне), для Піфагора – це число, Геракліта – вогонь (Слово, але розумне, Логос), для Емпедокла – чотири стихії: вода, вогонь, повітря і земля, для Анаксагора – поряд із Нусом (Розумом), гомеомерії, для Платона – ідеї, а для Левкіппа, Демокріта, Епікура – атоми.

Змінювалися вчення, а разом із ними відповіді на запитання про те, що є першоосновою. Але питання Фалеса залишилося і сьогодні відкритим для обговорення. Саме Фалес став розплутувати

той клубок думок, який звивистим багатовіковим шляхом філософських, а потім природничо-наукових пошуків привів до сучасної теорії будови атома та його структури. Відкриваються все нові явища матеріального світу, виникають нові гіпотези, узагальнення та більш точні відповіді. А питання Фалеса продовжує жити, продовжує будити думку, активізувати мислення.

– Щось я не пригадую, щоб хтось із моїх друзів або знайомих згадував Фалеса і його вчення про те, що вода є першоосновою буття, – сказав Данило. – Здебільшого першооснову шукають у ноутбуках, смартфонах, відпочинку, грошах тощо.

– Суть в тому, що філософія живе всіма думками, висловленими впродовж усієї її історії. Втім, такий же механізм «збереження» думки і мислення властивий усім сферам суспільного життя. Шлях філософії можна пояснити наступною метафорою: нитка Аріадни, за допомогою якої Тезей проходить лабіринт, – це метод. У другому періоді увага філософії звернена саме на цю нитку, тобто на спосіб проходження лабіринту. У третьому ж періоді філософа цікавить вже не стільки нитка, скільки сама Аріадна. А вона, як у свій час спонукала на подвиг Тезея, так тепер спонукає до інтелектуального пошуку, до розмислу.

Питання, поставлене Фалесом щодо першооснови, заклало засади для розвитку всіх областей точного знання в рамках філософії. Воно стоїть у витоків античного способу наукових роздумів і мислення, що тяжіє до систематизації добутих знань, пошуку загальних закономірностей, доказу емпірично знайдених фактів і положень, що мають загальний характер. Надалі шляхом, що проклав Фалес, пішов розвиток всієї античної науки. Безумовно, що новий стиль мислення, застосований греками у сфері природничих наук, був прямо і опосередковано пов'язаний зі стилем філософських пошуків, народжених Фалесом і його послідовниками.

Не менш важливим для творчого новаторства Фалеса було його передбачення способу споглядання природи, який полягав у роздвоєнні навколишнього світу на сутність і явище. Інакше кажучи, у розуму з'явилися можливості відкриття того, що виходить за межі безпосереднього сприйняття та відчуттів. Виявилось, що в такій самій мірі, у якій *світ явищ* нескінченно різноманітний, *світ сутності* нескінченно глибокий.

Відкриті можливості філософського мислення вражали уявлення, і, зрозуміло, викликали різну реакцію. Новим було відчуття інтелектуальної свободи, захопливою була можливість «ширяться» у світі узагальнень. Особливе відчуття приносила дарована людині можливість вибудовувати в мисленні свій світ, можливість перетворювати і перебудовувати його. Результатом філософських міркувань стала висока оцінка мислення як процесу пізнання і творчої діяльності. Для Геракліта (535–475 рр. до н. е.), наприклад, «природа любить ховатися», тому досягнення її – процес складний, який вимагає витонченості духу, заглиблення в самого себе. Лише таким чином можна висловити в правильних поняттях сутність, основу, відкрити закони світобудови. «Мислення – велика чеснота і мудрість, що полягає в тому, щоб говорити істинне і, дослуховуючись до природи, чинити з нею відповідно», – говорив Геракліт.

Якщо Фалес лише поставив питання про сутність і першооснову явищ, то Геракліт у процесі осмислення природи створив цілий світогляд, виходячи з цієї нової передумови.

Більш чітко поділяє світ на сутність і явища Ксенофан (580–450 рр. до н. е.), засновник школи *елеатів* – за назвою міста Елея, де ця школа виникла. Людині не дано проникнути до сутності, вона не може досягнути знання істини, а може лише мати гадку про неї. Тобто досягається лише явище, а не сутність. Тим самим відстоюється глибока думка про відносність наших знань, про взаємозв'язок відносної та абсолютної істини.

«Дивом глибини мислення» постає представник школи елеатів Парменід. Він закликає без страху «очима розуму» споглядати те, чого немає перед нашим фізичним зором. Тобто розумом потрібно осмислити те, що приховується за зовнішньою даністю явищ.

Загальне, як і закономірність, неможливо побачити й відчутти, їх потрібно зрозуміти, осмислити, досягнути «очима розуму». Можна відчутти існування, буття дерев, трави, сонячного тепла, але відчутти буття взагалі, те, що об'єднує, як суще, усю множинність речей і явищ, неможливо. Тут потрібне зусилля філософської, теоретичної думки, яка здатна виразити загальне.

Розвиток філософії показав, що пізнання сутнісних зв'язків, які об'єднують буття, має бути визнане єдиною істинним, а пізнання не пов'язаних між собою емпіричних зв'язків, відчуттів – хибне. Це спробував довести учень Парменіда, Зенон Елейський (490–430 рр. до н. е.) у своїх *апоріях* (суперечливих міркуваннях): якщо єдине ціле розбити на множину непов'язаних частин, то мислення, яке їх аналізує, приходиться до абсурдних висновків (апорії «Стріла», «Дихотомія», «Стадій», «Ахіллес і черепаха»).

Так, апорія «Стріла» стверджує: пущена з лука стріла, не летить, а покоїться, не рухається. Зенон доказує це так: довжину шляху, подоланого стрілою, можна розбити на ряд відрізків, так само як і час її польоту. Кожному моменту польоту буде відповідати конкретна точка простору. Отже, у кожний момент стріла покоїться в певній точці. Отже, увесь її шлях – це сума станів спокою.

Своїми апоріями Зенон стверджував, що в «бутті» відсутній рух. Він не заперечує рух як чуттєво дану реальність, а ставить питання інакше: чи існує рух відповідно до істини, чистого «буття», логічної сутності речей? Тобто Зенон розкрив труднощі відтворення самого процесу руху в логіці понять, у мисленні.

– Мені здається, що міркування Зенона правильні, – сказав Лев. – Якщо, наприклад, зафіксувати політ стріли на кіноплівці, а потім відтворити в повільному режимі, то так і буде: у кожний момент стріла займає певне місце в просторі.

– Міркування правильні з точки зору формальної логіки. Пам'ятаєш приклади софізмів? Так і тут: начебто все правильно. Але це поверхневий погляд. Якщо дивитися глибше, з точки зору науки, то рух – це єдність перервного і неперервного. Але в той час фізика до цього ще не дійшла.

Цей вихід абстрагуючого мислення за межі зовнішньої даності явищ знайшов відображення також у вченнях інших великих філософів ранньої класики (досократиків), які по своєму осмислювали сутність, що об'єднує світ. Для Піфагора та піфагорійців – це гармонія, яка знаходить вираз у числі і мірі, для Анаксагора – це його «Нус» (розум) і гомеомерії («сім'я речей»), для Емпедокла –

«любов» і «ворожнеча», для Демокріта – атоми і пустота. І так кожен із філософів пропонував своє розуміння об'єднувальної сутності аж до нашого часу.

Давньогрецька філософія не лише констатує відмінність між світом явищ і світом сутності, а й намагається зрозуміти структурну організацію «основи основ» життя й відповідно до цього побудувати картину життя Всесвіту. Саме на цьому шляху вона робить успіхи, які гідно оцінила філософія в процесі свого подальшого розвитку. Для всіх філософів того періоду без винятку світ існує як об'єктивна реальність, як об'єкт нашого пізнання, який так чи інакше впливає на органи чуттів і досягається в поняттях. Філософія Еллади містить в собі можливість, потенцію розвитку культури філософського мислення в напрямку всіх наступних філософських шкіл і течій, але сама не зводиться до жодної з них. У цьому її неперевершена заслуга з формування *Знання* і *Мислення* з великої літери.

Недовіра до представників філософії як особливої категорії людей знаючих, вмілих, які відрізняються від інших не лише оригінальністю запропонованих ідей, а й способом життя, сформувала історичну традицію. Інколи вона показує філософів у карикатурній формі, доносить їх життя через спотворені уявлення. Відповідно до цього деякі курси історії філософії залишають у пам'яті розповіді про філософів як диваків, «не сповна розуму», напівбожевільних. Достатньо згадати Діогена, який начебто жив у діжці і ходив вдень з вогнем, «шукаючи серед людей людину»; Піфагора, який вкусив отруйну змію, яка намагалася його вжалити, і вона загинула; Арістотеля, який возив на собі юну коханку Олександра Македонського; Шопенгауера, який жив відлюдно і начебто ненавидів людей. І це можна продовжувати стосовно більшості видатних мислителів.

Почнемо з Олександра Македонського. Джерела повідомляють, що під час походу в Азію він так сильно захопився уроженкою Індії юною Феллідою, що закинув усі державні справи. Переживаючи за імперію Олександра, його учитель Арістотель почав просити Фелліду залишити царя. Вона погодилася, але за

умови, що філософ покатає її на своїй спині. Арістотель змушений був погодитися, але під час «перегонів» в кімнату входить Олександр і бачить Фелліду «верхи» на своєму вчителєві. «Ось бачиш, – заявив збентежений філософ, – якщо вона таке витворює зі мною, старою мудрою людиною, то можеш собі уявити, на що вона перетворить тебе і твою державу». Цього уроку царю виявилось достатньо.

– Невже Арістотель, цей видатний філософ і вчений, міг вчинити так легковажно? – здивувався Лев.

– Ні, він не був легковажним. Але він відповідав за свого учня, який став визначним полководцем і царем великої держави. Арістотель не міг допустити, щоб Олександр, якого він готував до великих справ, міг так знехтувати його настановами про гідне здійснення обов'язків імператора, про велич філософії і вміння не лише знати, а й мислити та передбачати.

Річ у тому, що кожний видатний мислитель дійсно не такий, як усі. Адже філософія, як і наука загалом, протистоїть буденному мисленню і так званим людям здорового глузду. Щоб зрозуміти специфіку філософії, потрібно насамперед осягнути її в контрасті з цим буденним, «розсудковим» мисленням. Зрозуміло, що своєрідність тієї чи іншої філософської системи, концепції своєю формою, а часто і змістом, тісно пов'язана з особистістю її творця. Так само як і в мистецтві. Так само як Паганіні, Моцарт, Гоголь, Сковорода та багато інших були для сучасників диваками, оскільки не вкладалися в буденне уявлення про життя. Так і Арістотель, Сократ та названа вище плеяда інших мислителів могли та були об'єктами пересудів і критичного ставлення.

Однак це не завадило їм стати видатними представниками культури філософського мислення, яке було їхнім покликанням і долею. Світ духу, який розгортається в системі філософських категорій мислителів вже античної епохи – це проєкція їхнього духовного світу. Уже для Фалеса найбільшою нагородою є почуття авторської гордості, турбота про пріоритет за наукове або філософське відкриття.

Усім добре відоме ім'я видатного математика і філософа Піфагора. Він багато мандрував, був посвячений у таємниці східних релігій і містерій, його навіть прийняли в касту єгипетських жерців, він був начебто знайомий із Заратустрою. Сильний вплив на нього здійснила релігійна течія, що пов'язана з ім'ям бога Діоніса. Він, як і бог Аполлон, переконає нас у вічній радості буття. У діонісійському екстазі людина повстає проти міри, проти правила «золотої середини». Вона начебто прозріває інший світ, якусь глибоку і приховану істину природи.

У такого роду нірвану свідомо занурювалися *орфіки* – релігійно-містична секта послідовників Орфея, реформатора діонісійського культу. Від орфіків Піфагор, очевидно, і виніс переконання, що головна мета, до якої людина має прагнути в земному житті, – це моральне та інтелектуальне самовдосконалення. Діонісійське захоплення охоплювало людину, коли вона прозривала істину. Існує легенда, що Піфагор на честь одного зі своїх математичних відкриттів на radoшах приніс щедру жертву богам: наказав зарізати сто биків. Німецький публіцист і вчений початку ХІХ ст. А. Шаміссо так коментував цю легенду: «З часів піфагорійської жертви богам і до наших днів повторюється одна і та ж історія – уся “худоба” на землі тремтить, коли здійснюється велике відкриття». Під «худобою» Шаміссо розуміє неуків, невігласів і бездарів, які бояться своїх антиподів – тих, хто вміє мислити, творити, робити відкриття. До речі, вони не зникли й сьогодні.

Наукове знання в ту епоху ще не повністю відокремилася від міфології та релігії, і Піфагор вважав необхідним підкріплювати свої філософські та математичні пошуки авторитетом містики. Він охоче сприяв поширенню версій про свою надприродність. Він видавав себе за посланця «вищих сил» і стверджував, що походить не від людей, а «особливим чином». Є три види розумних істот, говорив він, а саме – *боги, люди і «подібні до Піфагора»*. Він усім розповідав, що начебто був сином посланця олімпійських богів Гермеса, який дав можливість йому вибрати будь-яку долю, окрім безсмертя. Запевняв, що чує «гармонію сфер».

На думку англійського філософа Бертрана Рассела, Піфагор поєднував у собі риси Айнштайна і релігійного сектанта. Але без Піфагора і його школи в математиці не було б ні Платона, ні Евкліда, ні подальшого прогресу наукового знання, ні, власне, математики, яку ви, до речі, вивчаєте в ліцеї.

Видатний засновник діалектики Геракліт Ефеський на проти-вагу Піфагору, який брав активну участь у політичній боротьбі, жив відчужено від соціального життя. Він відмовився від царського трону на користь свого брата, жив усамітнено в горах, хар-чуючись плодами і рослинами. Його гасло: «Забуття всього злого, задоволення малим і життя за власним розсудом». Він зовсім не симпатизував зрівнювальним тенденціям демократів того часу і на противагу їм фанатично й активно відстоював думку про пере-вагу вибраних, про інтелектуальну і моральну еліту суспільства. З аристократичною зверхністю Геракліт викриває пересічність і невігластво в будь-яких формах. «Найкращі люди, – вважав він, – віддають перевагу одному: вічній славі, а не мінливим, тимчасо-вим речам; натопт же насичується, подібно тваринам».

Культура мислення, пізнання і здатність до відкриття пород-жують сміливість і громадянську відвагу. Про це свідчить доля і смерть Зенона Елейського. Патріот свого рідного міста Елеї, Зенон користувався великою повагою як вчитель мудрості. За свідченням сучасників, він був гордим, незалежним і самовпевне-ним. На питання тирана Діонісія: «Що являє собою філософія?», Зенон з викликом відповів: «Зневага до смерті!».

– А мені подобається ця думка Зенона, – сказав Данило. – Очевидно, що здатність мислити й пізнавати робить людину від-важною і сміливою.

– Про це свідчить також історія філософії. Так само як і Зенон, Сократ мужньо зустрів смерть Джордано Бруно. Після вироку суддів він із презирством сказав: «Природа давно вже винесла нам вирок».

Противник насилля і несправедливості Зенон на схилі років вступив у змову з метою скинути тирана Неарха. Змову було роз-крито, філософа публічно катували і вимагали видати спільників.

Він назвав імена всіх поплічників тирана, а головним ворогом держави назвав Неарха. Діоген Лаертський, який написав книгу про життя і творчість багатьох давньогрецьких філософів, стверджує, що Зенон у ненависті відкусив власний язик і виплюнув у лице тирану – у філософа не було іншої зброї. Після цього його стовкли в ступі. Однак ця героїчна історична смерть Зенона мала несподівані для влади наслідки. Жителі Елеї набули сміливості, вигнали тирана і звільнилися від гноблення.

Сицилійський філософ Емпедокл (490–432 рр. до н. е.) так само добровільно відмовився від царського трону, як і Геракліт Ефеський. Він досягнув того, що в його рідному місті Агрігенті був встановлений вільний лад і всі громадяни користувалися однаковими правами. Хоча сам не користувався плодами загальної поваги і вважав за потрібне жити приватним життям. Згідно з переказами, він позбавив місто від моровиці простим способом: пробив тунель у скелі, яка загороджувала доступ свіжому повітрю, а забруднену річку зробив безпечною, поєднавши її течію з чистою водою двох сусідніх рік. Водночас Емпедокл був досить суперечливою фігурою, що цілком властиво для кожної талановитої людини: в ньому уживалися і лікар, і знахар, і дослідник природи, і містик, і філософ, і дивак. Відмовившись від царського трону, він не заперечував, щоб його шанували як божество. Коли Емпедоклу набридло життя, він стрибнув у кратер вулкана Етна, що на Сицилії. За легендою, одна з його мідних сандалій була викинута вулканом, і сицилійці почали думати, що Емпедокл, скоріше за все, був взятий богами до себе.

А чому Діоген (400–323 рр. до н. е.) жив у діжці та наскільки це відповідає дійсності? І тут також простежується чітка послідовність: спосіб життя відповідає способові мислення. Річ у тому, що Діоген був послідовником софіста, учня Сократа, засновника школи кініків (звідси – циніки) філософа Антисфена. Свої бесіди Антисфен вів у гімнасії Кіносарг, біля міських воріт, що означає «Біла собака» (від гр. *кінос* – собака). Життєва позиція Антисфена: якнайбільше обмеження потреб. Діоген – видатний послідовник Антисфена, прагнув у реальному житті показати істинність теорії

свого вчителя: щастя і благо – у задоволенні малим. Головне – абсолютна свобода, що передбачає відмову від усіх принад життя. Дійсно, він жив у тісному, схожому на діжку, приміщенні. Але це була не діжка, як це можна уявити, а велике глиняне приміщення – піпос, склад, у якому зберігали зерно.

Існує легенда про зустріч Діогена з Олександром Македонським. Учня Арістотеля зацікавила особистість скандального філософа. І коли Олександр підійшов до Діогена, який грівся на сонці, той сказав: «Відійди, ти закриваєш мені сонце». Великий полководець, вражений такою сміливістю, після тривалої бесіди з ним сказав: «Якби я не був царем, я хотів би бути Діогеном».

Коли Діогена, який стурбовано ходив вдень по Афінах із факелом, запитали: «Що ти робиш?», то відповідь його була така: «Шукаю людину, а не негідника». Звідси відома всім теза: «Вдень з вогнем шукаю людину».

У тому й сила філософської культури мислення, що вона підіймає над буденністю, відкриває світ вищих смислів. Що це означає? Наведу слова німецького філософа-романтика Ф. Шляйєрмахера, який говорив: «Філософ може харчуватися черствим хлібом, але таємно він бенкетує з богами».

Філософське ставлення до життя демонструє і Демокрит. На відміну від Геракліта, який начебто завжди плакав, жаліючи людей, які були бідними і нещасними через своє невігластво, Демокрит завжди сміявся. Ми повинні бути так налаштовані, вважав Сенека, щоб усі пороки натовпу здавалися б нам кумедними, і ми повинні скоріше уподібнюватися Демокриту, аніж Геракліту. Чого вартують всі багатства Мідаса, говорили елліни, у порівнянні з одним лише сміхом Демокріта.

Насміхаючись над пустими заняттями людей, Демокрит проголосив принцип свого життя: «Я віддав би перевагу відкриттю одного причинового зв'язку перському тронові».

Про мудрість, дотепність, незвичайний дар передбачення Демокріта складали легенди. За це, попри незгоди, він був за життя вшанований і грошима, і славою. Йому поставили на площі рідного міста Абдери пам'ятник.

Такою постає нам антична, насамперед давньогрецька філософія через філософський спосіб мислення і філософський спосіб життя її представників. Ми бачимо, що мислителі Еллади будували власне життя як філософський твір, іноді прикрашений містикією і міфологічними екскурсами, але наповнений глибоким інтелектуальним і громадянським смислом. Їх спосіб життя був викликом буденному, пересічному існуванню, дивував, вражав, шокував настільки, що легенди про філософів передавалися від покоління до покоління і змушували замислюватися, причому не лише про світ і його сутність, а й про смисл власного існування.

Тим самим стверджувалася традиція відповідності способу мислення способів життя. У процесі подальшого розвитку філософії ця традиція не порушувалася, хоча не кожен мислитель міг бути таким екстравагантним, як, наприклад, Діоген. Проте Сенека, Тома Аквінський, Декарт, Паскаль, Шопенгауер, Ніцше, Камю і багато інших філософів, як і їх античні попередники, завжди демонстрували не лише велич своєї думки, а й оригінальність життєвої позиції – привабливої і zarazом недоступної для пересічного індивіда.

* * *

Підбиваючи підсумки нашого заняття, зазначу: наведені філософські течії, напрямки, концепції, представлені видатними мислителями, створили простір сучасної європейської філософії. Питання, поставлені філософією в кожному епоху досі залишаються актуальними, адже на них не можна дати відповідь раз і назавжди. Філософське питання – це питання, яке кожна людина в кожному епоху ставить перед собою знову і знову.

Сьогодні, як і раніше, людина визначає для себе подібні питання, шукаючи відповіді на проблеми, породжені умовами життя глобального світу. Складність цих проблем породила нігілістичне ставлення до філософії, що сьогодні втрачає свою затребуваність. Наскільки аргументовані ці докази, показують міркування щодо можливих перспектив майбутнього розвитку філософії.

Жауме Пленса. «Дім знань»

Частина 2. Філософія іде до нас

Проведені уроки ознайомили нас з предметом філософії й основними етапами її розвитку і дозволять підійти до розгляду філософських проблем у практичному аспекті. Тепер ми повинні спробувати самі бути філософами: міркувати, запитувати, аналізувати, заперечувати, пропонувати, стверджувати, розглядаючи ті чи інші проблеми сучасного життя.

Як філософи втратили довіру до розуму

«Не будемо недооцінювати наступного: ми самі, ми, вільні розуми, – ми втілення війни всім попереднім поняттям «істинного» і «хибного»; в нас самих – переоцінка всіх цінностей».

Фрідріх Ніцше

«Боги винесли вирок Сізіфу підіймати величезний камінь на вершину гори, звідки він незмінно скочувався вниз. Є різні думки про те, як він став вічним трудівником пекла. Йому дорікали насамперед за легковажне ставлення до богів. Уже з цього зрозуміло, що Сізіф – абсурдний герой. Такий він і у своїх пристрастях, і у стражданнях. Його презирство до богів, ненависть до смертних і бажання жити вартували йому невимовних страждань – він змушений безцільно напружувати сили. Така ціна земних пристрастей... Ми можемо уявити напружене тіло, що силкується підняти величезний камінь, покотити його, піднятися з ним по схилу. Унаслідок довгих і розмірених зусиль ціль досягнута. Сізіф дивиться, як за декілька митей камінь скочується до підніжжя гори. Він спускається вниз.

Сізіф цікавить мене під час цієї паузи. Його змучене обличчя ледве відрізняється від каменя! Я бачу цю людину, що спускається

важким, але рівним кроком до страждань, яким немає кінця. У той самий час разом із диханням до нього повертається свідомість, незворотна, як його біди. І в кожен мить, спускаючись з вершини в лігво богів, він стає вищим за свою долю. Він твердіший за свій камінь.

Сізіф, пролетарій богів, безсильний і бунтівний: він знає про нескінченність своєї сумної долі; про неї він думає під час спуску. Ясність бачення, яка має бути його мукою, перетворюється на його перемогу. Немає долі, яку не пододала б зневага».

Альбер Камю. «Міф про Сізіфа»

Виявляється, не така це проста справа, налаштуватися на філософські роздуми, коли ти не можеш відірватися від екрана планшета, на якому... зомбі з порожніми обличчями без очей насувалися з усіх боків. Данило стояв, притиснувшись спиною до стіни свого будинку, обіруч стискаючи руків'я діамантового меча. Видно було, що тримається він з останніх сил. Збігали хвилини за хвилиною.

– Ну добре, закривай свій Майнкрафт, час починати урок.

– Я не можу все кинути, – заперечив Данило. – Я будую прекрасний світ, а без мене туди налізуть зомбаки!

– Твій світ нікуди не подінеться, після уроку продовжиш.

– Ти не розумієш! У мене була прекрасна ідея, я все так гарно розбудував, а після твого уроку логіка переплутається, я все позабуваю, і вже не зможу згадати!

– Повір, твоя логіка вже не може переплутатися, вона буде в повному порядку.

– Звідки ти знаєш?

– Від Гегеля, – чесно призналася я. – Він першим зрозумів, що весь наш світ розпочався з ідеї, з логіки, ти вже про це знаєш, бо про теорію Гегеля вже читав. Але зауважимо, що Гегель думав не про гру, а про весь Універсум. Проте принцип той самий: твоя логіка вже надійно зафіксована і живе самостійним життям у кожній конструкції світу, який ти збудував. Ти виявиш її навіть у тих блоках, які змонтував не замислюючись, «на автопілоті», тому ця логіка

виявиться навіть більш докладною і цікавою, аніж твоя початкова ідея – і вся ця логіка повернеться у твою голову.

Так Георг Гегель бачив історію світу. На початку – Абсолютна ідея, вона абсолютна тому, що в ній запрограмоване абсолютно все, навіть колір твоїх очей і те, що твій брат загубить підручник англійської. Потім логіка Абсолютної ідеї, іншими словами – Світового Розуму – втілюється в конструкції матеріального світу, і саме тому в нашому світі є порядок, логіка, закони природи та спільного життя людей. А потім усе це відображається в наших головах і стає логікою нашого мислення. Це і є головним переконанням класичної філософії: наш світ розумний у самій своїй основі, у кожній конкретній ланочці закладена логіка. У цьому суть класичного раціоналізму, його назва і походить від «гасіо» – розум.

Уявляєш, як прегарно все виглядало? Чув прислів'я: краще з розумним загубити, ніж з дурним знайти. А тут у нас розумний – цілий світ! І ми теж розумні, а отже, порозуміємося, і все в нас буде добре. Цим переконанням класичний раціоналізм зумів надихнути у ХІХ ст. всю західну культуру. Можеш погуглити і легко знайдеш написані у 1860–70-х рр. науково-фантастичні романи французького письменника Жюль Верна. Він описував те, як завдяки науковому розуму люди здійснюють небачені мандрівки (навіть на Місяць), роблять різноманітні відкриття, змінюють природу та своє життя. Уявлялося, що розум повним ходом веде людей до більш цікавого, безпечного і добре впорядкованого майбутнього.

Тут, як завжди, мав вставити своє слово Лев, і він його вставив:

– Все так і є, – сказав Лев. – Мама завжди каже, що, якщо я буду розумним хлопчиком і буду все робити правильно, то зі мною ніколи не станеться нічого поганого.

– Так, Левчику – погодилася я. – І люди добре пам'ятали, що є правильне і неправильне, добре і зле, справедливе і несправедливе, істинне і хибне – як південь і північ, ранок і вечір, їх не можна переплутати.

Але тут, у другій половині ХІХ ст., і почалося щось неправильне. У 1848–1849 рр. у Європі піднялася хвиля революцій...

– Знаю, «Весна народів», – сказав Данило.

– Еге ж, весна. Раз весна, то здається: сонце сяє, квіти розцвітають, стає тепло й гарно... А тут, уяви: у п'ятдесяти країнах у різних куточках світу майже водночас на вулицях барикади і стрілянина, натовпи озброєних людей вриваються в будівлі урядів і парламентів, французький король взагалі зрікся трону, прості люди стривожені й розгублені. І вже після того, як ці революції зазнали поразки, напруга не спала. Наростали суперечності між країнами, які швидко розвивалися, і тими, хто так само швидко від них відставав. Кінець кінцем, на початку ХХ ст. Європа поділилася на два ворожі союзи...

– Це ми вчили: Антанта і Троїстий союз, – обірвав мене Данило.

– Саме так. А тут ще й науково-технічний прогрес додав пального у цей вогонь, винайшовши нові незнані досі засоби масового знищення людей. Почалася небачена гонка озброєнь, усе повним ходом ішло до воєнного конфлікту, і він, як ти знаєш, вибухнув у 1914 році. Німецький філософ Карл Ясперс написав про ці події у своєму щоденнику: «Починаючи з 1914 р., історичний ґрунт захитався і покоління людей, які жили тоді, відчували себе закинутими в потік катастрофічних подій, що відтоді не зменшувався і йшов усе зростаючими темпами».

Не забуваймо, це ті самі люди, які, подібно до Левчика, вірили, що, коли вони будуть розумними і все робитимуть правильно, то з ними ніколи не станеться нічого поганого. А тут як не старайся робити правильно, однак усе складається погано і ще гірше, ніби зовсім втратили смисл поняття добра і зла! Як таке могло статися?

Ще до того, як над цим встигли замислитися ті розумні й старанні люди, відповідь на це питання вже дав філософ Фрідріх Ніцше. Уявімо, що я – Фрідріх Ніцше, а ти мене запитуєш: чому все так погано, хоча я все роблю правильно? От я, Фрідріх Ніцше, тобі й відповідаю: це тому, що «правильно» і «неправильно» ти сам для себе не визначив. Ти вірив, що Світовий Розум за тебе вирішив, що є добро і зло – а Світового Розуму не існує.

– То ти кажеш, що він є, то кажеш, що його нема, усе заплутала! Якщо його нема, то що ж тоді є? – обурився Данило.

– Стривай! Я казала про Світовий Розум, коли була Гегелем. А зараз я Фрідріх Ніцше, який живе вже в новітньому історичному часі. І, будучи Фрідріхом Ніцше, я стверджую: людина своїм власним, а не

якимсь іншим розумом, збудувала собі власний світ, як оранжерею, яка захищала її від стихій реального життя. Як ви з Левом будете свій світ у Майнкрафті. Цю оранжерею можна назвати різними іменами. Наприклад – Світовий Розум, бо він забезпечує в нашому світі розумний порядок. Наприклад – Бог, бо він чуває над нами усіма і гарантує, що у світі завжди панує цей таки порядок. Або, наприклад, – культура. Матеріальна культура – будинки, дороги, системи життєзабезпечення – захищають від стихійних сил природи. Духовна культура – знання, норми поведінки, релігійні вірування, художні твори – також захищають.

– Від чого?

– Чесно кажучи, вони захищають інших людей від мене, від тебе або ще від когось – від того, кому захочеться робити що заманеться на не дуже розумну голову. А кожного з нас вона захищає від необхідності самому вирішувати, що правильно, а що – ні, адже весь досвід незчисленних поколінь культура передає нам у готовому вигляді. Таке своєрідне інтелектуальне «ready-made».

– І що в цьому поганого?

– Скажу, але ти не забудь, що я – це не я, а Фрідріх Ніцше. Так от, уяви спортсмена, який вирішив заощаджувати сили і перестав тренуватися. Через деякий час він став такий сильний...

– Нема шансів! – знову втрутився Лев. – Якщо не напружуєшся, сили зменшуються, а не збільшуються.

– Отож-бо, так з людиною і сталося: вона стала розніженою і залежною від чужої волі й думки. І тут на неї й навалилися випробовування початку ХХ століття. Так, ніби Бог, який нас оберігав, від нас відвернувся. Хоча Ніцше про це сказав різкіше: «Бог помер». І тепер людина, яка звикла до опіки «вищого розуму», опинилася сам на сам із жахливою дійсністю. Так, жахливою, а до того ж цей самий розум і долучився до всіх катастрофічних подій: винайшов зброю масового знищення, підказував військовим стратегам, як розгортати військові дії, а бізнесменам – як заробляти на цьому шалені гроші. Розум виявився подібним до джина, якого люди випустили з пляшки, а він почав руйнувати все навколо. Неначе то ваш улюблений котик Чорнобай перетворився на страшного монстра.

Під впливом цих випробовувань тривожні зміни відбувалися і в самій людині, вона ставала жорсткою, байдужою та агресивною. У шкільних програмах із літератури є принаймні один твір, у якому ти можеш побачити, як болісно сприймалися ці зміни. Уявімо: звичайний собі чоловік одного ранку прокидається і виявляє, що він перетворився на велетенську бридку комаху, щось на зразок таргана.

– Знаю, це «Перевтілення» Кафки, – не розгубився Данило.

– Саме так. Звісно, ти пам'ятаєш, що з цим чоловіком було далі?

– Авжеж. Усі боялися його і не знали, що з ним робити, і сам він себе боявся і не знав, куди подітися, і так мучився, поки не помер.

– А можеш пояснити, як це Францові Кафці могло спасти на думку перетворити людину на таке бридке створіння?

– Гадаю, цей Грегор Замза перестав бути нормальною людиною ще до того, як прокинувся тарганом. Він нікому не був цікавий, навіть самому собі, у якийсь момент він навіть відчув полегшення, що не треба більше йти на роботу і вести своє звичне людське життя. Його життя було нудне і порожнє. Навіть найближчі родичі за ним не сумували, коли він помер і служниця викинула його на смітник; їм навіть легше стало, що його вже не було.

– Погоджуюся. І зверни увагу, такий чудернацький сюжет у мистецтві ХХ ст. не поодинокий. Ось ще одне перевтілення – написана майже через пів віку після твору Кафки п'єса Ежена Іонеску «Носоріг».

Перенесімо цей сюжет з уявного міста, де його описав Іонеску, до нашого Києва чи Львова. Ось ти виходиш зі школи і бачиш, що вулицею суне носоріг. Уявляєш тваринку: на зріст як кінь, але набагато масивніша, вагою дві тонни, очі кров'ю налилися, подвійний ріг донизу опустил і зі швидкістю п'ятдесят кілометрів мчить на будь-яку перешкоду. І ось уже він не один, по проспекту Свободи їх ходить цілий табун, а на площі Ринок їх ще більше. Спочатку незрозуміло, звідки вони взялися на вулицях рідного міста, але по ходу п'єси з'ясовується, що на носорогів перетворюються люди. Усі в паніці, кожен боїться й собі стати носорогом. Але потім помічають, що перетворюється не просто будь-хто, а найсильніші, найбільш цілеспрямовані та активні. І тоді бути носорогом стає престижно.

Проте головний герой п'єси – його звать Бернаже – переживає тяжкі сумніви. З одного боку, він знає, що людина повинна бути людиною, а з іншого, якщо всі довкола – носороги, то, можливо, людина це щось неповноцінне, негідне? І все ж він вирішує, що навіть якщо він один у цілому світі залишиться людиною, він не перетвориться, а буде захищатися. П'єса закінчується сценою, де Бернаже озброюється, щоб до останнього протистояти носорогам. Але зверни увагу, він не впевнений, що хотів би бути людиною, скоріше ця його доля вимушена, йому просто не вдається перетворитися на носорога. Виглядає так, що Іонеску не закликає людину завжди залишатися людиною, а хоче запитати: як можливо людині бути собою в нелюдському світі.

Ти, звісно, розумієш, що сюжети про перевтілення – це метафори, фізично людина не може перетворитися на тварину чи комаху. Ідеться про зміни в її внутрішньому світі, про те, що вона втрачає ознаки, які традиційно були невід'ємними рисами людяності – орієнтири добра, істини, краси, справедливості, милосердя. Інші люди стають для неї лише знаряддями для реалізації власних інтересів. Так Грегор Замза був для своєї сім'ї лише інструментом, що задовольняв їхні потреби. Це те, від чого застерігав І. Кант у своєму категоричному імперативі: не можна ставитися до людини як до засобу, до неї треба ставитися як до найвищої цінності. Пам'ятаєш, він «обмежив розум, щоб дати місце вірі».

Бо цінності, які невпинно руйнувалися під тиском викликів ХХ ст. обґрунтовуються не розумом, а переконаннями, вірою – така природа будь-яких ціннісних орієнтацій. І треба взяти до уваги, що переконання нерідко суперечать розумові. Припустимо, чоловік каже: «Ця дівчина найкраща у світі, я не можу без неї жити». Що ж на це відповідає розум? Відповідь його така: «Ха-ха! Не існує найкращої дівчини, а ти, друже, без неї прекрасно можеш прожити». Розум правий? Так! Але щасливим буде той чоловік, який не повірить розумові, а зможе зберегти віру в те, що жінка, яку він обрав, найкраща у світі і бажано зберегти цю віру на все життя. От бачиш, коли розум і цінності не узгоджувалися між собою, то чим людина більше слухалася розуму, тим менше вона почувала себе щасливою.

– Щось ти занадто зла на розум, – зауважив Данило. – По-твоєму він тільки те й робить, що шкодить людині. Але хіба без розуму можна нормально жити? А як же наука? Ще Френсіс Бекон проголосив: «Знання це сила!»

– У науки в цей саме час, про який ми розмірковуємо, виникли свої проблеми. Не забуваймо, що класична наука будувала свою стратегію на переконанні, що наше знання відображає всі речі так, як вони існують незалежно від людини, що можна з точністю встановити оте саме «правильне» і «неправильне». Той самий Бекон стверджував: розум подібний до дзеркала. Ба більше, природознавці вважали, що вони вже майже збудували струнку і всеосяжну картину світу. Знаєш, хто такий Макс Планк?

– Він є творцем ядерної фізики.

– Так от, йому в юності, десь так році в 1868-му, не радили ставати фізиком, бо, мовляв, у цій науці вже все відкрито і на його, Макса Планка, долю відкриттів просто незалишилося. Але наприкінці XIX ст. у науці починається революція. Наприкінці XIX ст. відкрили рентгенівські промені, електрон, радіоактивність – усього не перелічити. Наука дедалі глибше занурювалася в таємниці атомного ядра, а також у протилежному напрямі – у мегасвіт, неймовірно далекі глибини космосу. Макс Планк і був серед перших фізиків-«революціонерів», про нього писали, що він перевернув деякі уявлення про фізику з ніг на голову. Суть цієї наукової революції полягала в тому, що закони класичної фізики Ісаака Ньютона, які всі вважали раз і назавжди даними для всього Всесвіту, у ядерній фізиці не діють. Це й означає, що теорію треба перевертати з ніг на голову! А може навпаки – з голови на ноги? І понад те: Гейзенберг обґрунтував принцип невизначеності, згідно з яким неможливо одночасно встановити точні координати і точну швидкість об'єкта. Невизначеність не є наслідком неточності вимірювання, навпаки – це неминучий результат поєднання в об'єктах ядерної фізики властивостей хвилі й відкритого тим самим Планком «кванта» – двох протилежних, але невіддільних основ природи елементарних частинок. Звісно, йшлося про елементарні частинки в глибинах атома, проте, зрештою, прийшло усвідомлення, що принцип невизначеності працює скрізь, у всьому

Всесвіті, також і у «ньютонівському» макросвіті. Просто ми не можемо це спостерігати внаслідок особливостей нашого сприйняття фізичних тіл. Ця невизначеність вбудована у фундаментальну структуру самого Всесвіту. Здогадуєшся, що це означало для науковців?

– Здається, здогадуєся. Вони вже не вірили, що можуть пояснити все, що захочуть.

– Десь приблизно так. У науці сталося те саме, що й у повсякденному житті: були втрачені однозначні орієнтири «правильного» і «неправильного». Тепер до кожної наукової істини доводилося ставитися обережно, знаючи, що вона в будь-який момент може бути спростована. Це називається «релятивізм» – кожна істина відносна, немає однозначного, безсумнівного знання.

Проте всі труднощі не спинили розвиток наукових досліджень, він відбувався з усе більшим прискоренням, даючи людині можливість постійно збільшувати свою владу над природою. Ще в XVII ст. було сформульовано настанову: опануй природу в ім'я користі й успіху самого життя. У XX ст. завдяки розвиткові науки можливості впливу на природне середовище набрали небачених масштабів. Це сприймалося як важливе досягнення, триумф людського розуму.

Але поступово накопичувалися проблеми, яким довгий час не надавали значення. Переломний момент в їх усвідомленні настав лише в наприкінці 1960-х рр. завдяки міжнародній організації інтелектуалів, що має назву Римський клуб. Ця організація підняла тривогу: людство у своєму підкоренні природи підійшло до тієї межі, коли воно вичерпує з довілля більше невідновлюваних ресурсів, ніж природа може дати без шкоди для себе, і викидає більше відходів, ніж природа може переробити. Уяви собі команду п'яних моряків на кораблі серед моря, які бешкетують, бо в стані ейфорії втратили почуття самозбереження. Вони не усвідомлюють: якщо вони пустять судно на дно через власну недбалість, то не буде іншого корабля, щоб перейти на нього і врятуватися. По суті, людство поводиться подібно до цих п'яних матросів на планеті, яка несе нас крізь простори космосу. Тому сьогодні вже про цю ситуацію багато хто каже: екологічна криза – це найбільша загроза існуванню людства.

І ось дивись, що в нас виходить. Війни, революції, нестабільність

і невпевненість, екологічна криза; людина втрачає сама себе і зв'язок з іншими, навіть наука вже не впевнена в тому, що існує достовірне, істинне знання, яке може бути для нас надійною опорою. За таких умов напрошується питання: а чи справді розумним є світ, як про це нам казала класична філософія?

Відповідь, яку дає чимало філософських напрямів кінця ХІХ – початку ХХ ст. – **ні, світ не розумний, він абсурдний у самій своїй основі**. Пам'ятаєте, ми говорили про філософію абсурду Альбера Камю. Людина має навчитися жити в абсурдному світі і при тому має спромогтися залишатися людиною.

– Про Альбера Камю я пам'ятаю. Але якісь у тебе зарозумілі слова, – сказав Данило. – Абсурдний світ – що це таке і як воно по-твоєму виглядає?

– Є наочний спосіб побачити, що світ у сприйнятті людей на зламі ХІХ–ХХ ст. став абсурдним. Лише почуй усі слова, які я сказала, і зокрема: «у сприйнятті людей». Світ, звісно, змінювався, це відбувається в будь-який час, але картина світу в голові людини і світ сам по собі – не одне й те саме. Ця картина змінюється залежно не лише від того, що відбувається у світі, але також від того, на що людина налаштована, що вона очікує побачити. Це я й хочу тобі показати.

Перегляньмо картини видатних художників, які вам показували вчителі в презентаціях з історії чи образотворчого мистецтва. Ми візьмемо декілька світових шедеврів різних століть: від доби Відродження до кінця ХІХ століття. Ти впізнаєш ці твори і, напевне, згадаєш імена їхніх авторів: Рафаель, Мікеланджело, Тіціан, Веласкес, Рубенс, Шевченко та інші. Але домовимося, що для нас не важливо зараз обговорювати авторство цих творів чи їх конкретні сюжети. Що справді важливо, то це побачити, як у ході історії розгорталася в мистецтві візуальна, наочна картина світу, адже митці у своїх творах зображували ті образи, які були характерними для сприйняття більшості «простих» людей. Зверни увагу на такий момент: ідуть століття за століттями, найбільш популярні сюжети змінюють один одного. Що змінюється? Що залишається постійним?

XVI століття, доба Відродження.

Мікеланджело Буонаротті. «Створення світу». Фрагмент

Пітер Брейгель старший. «Падіння Ікара»

Рафаель Санті. «Сікстинська мадонна»

XVII століття.

Дієго Веласкес. «Фрейліни»

Ян Вермер Дельфтський. «Вид Дельфта»

XVIII століття.

П'єтро Лонгі. «Полювання на качок»

Жан-Оноре Фраґонар. «Пастушки»

Тарас Шевченко. «Катерина»

Михайло Врубель. «Царівна-лебідь»

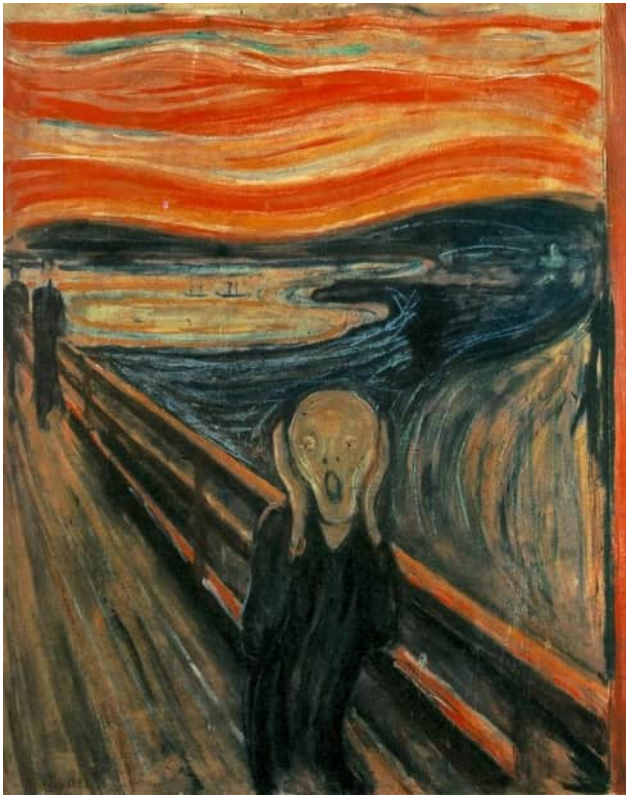
– Ось перед нами за декілька хвилин пройшли чотири століття. Спробуй сформулювати своє враження: що ти побачив?

– Ну... красиво... Красиві люди, красива природа.

– Красиві тьоті, – вставив Лев, – особливо Царівна-Лебідь.

– Справді: минали роки, віки, а світ у сприйнятті людей залишався яскравим, гармонійним, наповнений світлом і соковитими барвами. Події в ньому відбувалися різні – і радісні, й сумні, і трагічні. Однак це не затьмарювало його красу і впевненість людини, що вона перебуває, як колись казали, «у найкращому з можливих світів».

А тепер перегорнімо ще одну сторінку. Ми «переступимо» невеликий відрізок часу – один крок із ХІХ у ХХ століття.

Едгар Мунк. «Крик»

– Ця всесвітньо відома картина називається «Крик», її автор Едгар Мунк. З 1893 до 1910 рр. він створив чотири версії цієї картини. Вона стала настільки популярною, що цей образ використовують в рекламі, коміксах, мультсеріалах. Маска для карнавального костюму, яку сьогодні можна купити будь-де, також повторює риси, які ти бачиш на цій картині. Як гадаєш, чому кричить ця людина на мосту?

– Мабуть, їй страшно. Насувається якась біда, і ніхто їй не допоможе, вона самотня.

– Ти дуже точно вхопив суть. Кожен по-своєму пояснює, але я з тобою погоджуюся: це розпач у передчутті катастрофи. Біда ще не сталася, бачиш на задньому плані спокійних перехожих. Але ось ми перегортаємо ще одну сторінку...

Сальвадор Далі. «Невидима спляча жінка, кінь, лев»

Це Сальвадор Далі. І це все, що залишилося від прегарної картини світу минулих часів. Безформні руїни, які колись були людьми, тваринами, морем, можливо, кораблем і ще невідомо чим.

Ів Тангі. «Перевтілення»

Сальвадор Далі. «Постійність пам'яті»

Особливо промовистий сюжет картини «Постійність пам'яті», написаної Сальвадором Далі через два десятиліття після Мунківського «Крику». Годинники більше не показують час – час спинився. Більше вже нічого не відбудеться. Світ зруйновано.

Але руйнування не спинилося. Перед нами ще одна всесвітньо відома картина – «Герніка», написана Пабло Пікассо у 1937 р. як реакція на бомбардування міста Герніки, здійсненого за наказом Адольфа Гітлера. Сьогодні до цього сюжету підійшли б і інші назви – Ірпінь, Буча, Ізюм, Лиман, багато назв українських міст, що зазнали варварських руйнувань на наших очах.

Пабло Пікассо. «Герніка»

Оце і є абсурд, про який ти питаєш, мовляв, як він виглядає. Розумні люди у світі, де панують закони природи, юридичні норми, моральні настанови, чинять жахливі речі, ніби вони втратили розум. Зауваж: абсурдним є не світ сам собою, а вчинки людей, які – увага! – насправді розуму не позбулися. Усе, що вони чинять, є наперед обміркованим, обрахованим, але наслідки цих дій виявляються зовсім не такі, які мали б статися за цими розрахунками. Це і є причиною того, що філософи втратили довіру до розуму: розум нікуди не дівся, але він не розв’язує наших проблем, а лише породжує нові й нові.

– І що, філософи вирішили, що розум непотрібний?

– А ти як гадаєш?

– Гадаю, що це неможливо, а ти все занадто ускладнюєш.

– Погоджуюся, це не лише неможливо, а й неправильно по суті. Філософи на те й філософи, щоб не робити поспішних і поверхневих висновків. Вони добре подумали і зрозуміли: проблема не в розумі, а в тому, як ми його собі уявляли. Насправді він не є тією надлюдською силою, яка сама собою зробить наш світ правильним, справедливим і комфортним. Немає «вищого» всесвітнього розуму, про який говорив Гегель, зате є розум у кожного з нас і справа полягає в тому, щоб ми навчилися ним користуватися. Це означає не просто логічно мислити і придумувати все,

що нам треба. Важливіше інше – щоб ми знали, що за всі наслідки наших рішень ми самі й відповідаємо. Ми самі визначаємо, що правильно, а що – ні.

На тому перехресті історії, яке ми зараз обговорюємо, людство пережило зміну, яку можна порівняти з дорослішанням дитини. Маленька дитина вірить, що батьки, учителі й інші близькі люди завжди кажуть правду і все роблять правильно, тому вона їх слухається і виконує те, що вони наказують. З часом вона виявляє, що все не зовсім так: не завжди дорослі знають, що правильно, і не завжди вони праві і навіть не завжди з нею чесні. Для дитини це тяжке відкриття, часом дуже болісне. Але рано чи пізно вона вчиться бути самостійною: незалежно від того, що роблять і кажуть інші люди, вона має сама вирішувати, що їй робити, у неї формується власна позиція з важливих для неї питань.

Це, власне, і зрозуміли філософи на крутому повороті історії: у всемогутність розуму не варто вірити, як у доброго бога, але треба спробувати досягнути, що він собою являє в усій складності, до якої він доріс у XX, а тим паче у XXI столітті.

Втратити довіру до розуму – означає втратити довіру до самих себе. Тому і вихід із цієї ситуації такий: ми маємо піднятися до такого стану, щоб ми могли довіряти самі собі, вірити в себе і бути гідними цієї довіри. На цьому й зосередить свої пошуки філософія у XX та XXI ст., а ми це будемо обговорювати в наших наступних розмовах.

Філософія в пошуку нових орієнтирів

«Прогрес філософії полягає в тому, щоб повернутися до великої традиції гуманізму, яка розглядає людину в її тілесно-духовній цілісності, вірячи, що мета людини – бути самою собою, а умова досягнення цієї мети – бути людиною для себе».

Еріх Фромм

«Дух, і навіть тільки дух, існує в собі самому і для себе самого, незалежний, і в цій незалежності може вивчатися раціонально і науково. Стосовно природи в її науковій істині, то лише позірно вона самотійна, і лише позірно для себе відкрита раціональному пізнанню природничих наук. Адже істинна природа в її природничо-науковому сенсі є продукт духу, який досліджує природу, отже, передбачає науку про дух. Дух за своєю суттю призначений до самопізнання, і як науковий дух – до наукового самопізнання. Лише в чистому духовно-науковому пізнанні вчений не матиме докорів у тому, що від нього прихований сенс його власних зусиль. Тому науки про дух змагаються в боротьбі за рівноправність із природничими науками. Щойно вони визначають останніми їх об'єктивність як самотійність, то вони самі впадають в об'єктивізм. Але в тому вигляді, у якому вони існують сьогодні з усіма своїми різними дисциплінами, вони позбавлені справжньої, здобутої в духовному спогляданні, раціональності. Саме відсутність у всіх сторін істинної раціональності і є джерелом нерозуміння людьми свого власного існування і власних завдань. Вони нерозривно пов'язані в єдиному завданні: лише коли дух із найвного звернення зовні повернеться до самого себе і залишиться з самим собою, він може задовольнитися».

Едмунд Гуссерль. «Криза європейського людства і філософія»

— Не виходь! Леве, не виходь із гри! У мене залишилося тільки два життя! – кричав Данило.

Проте Лев усе ж вийшов із гри і жодного життя в Данила вже не залишилося.

– Знаєш, мені страшно від цих ваших ігор у «виживалку», – сказала я йому. – Сім життів, сто двадцять сім життів – здається, навіть і поза грою ви вже не зможете усвідомити, що життя лише одне і це зовсім не гра. І, до речі, як там поживає той прекрасний світ, який ти побудував минулого разу? Що в ньому відбувається?

– Нічого не відбувається, я його вже ліквідував.

– От знову те саме. Створив світ, ліквідував світ. Я боюся, що ти розучишся відрізняти реальність від світу фантазій.

– Не переживай, я не тупий і знаю, коли я стріляю уявними ракетами по уявних цілях, а коли, навпаки, бачу реальну ракету.

– От тут ти вже помилився. Ти ніколи не бачив реальної ракети. Те що ти бачив у відеозаписах – це також віртуальна реальність.

– Яка різниця. На відео – реальні ракети, реальні вибухи.

– Зараз я поясню в чому різниця. Учора зателефонувала бабуся Ольга з Червоного Яру й розповіла дещо. Каже: «Стою я на своєму городі й бачу – прямо на мій двір летить ракета, низенько так, просто понад моєю кукурудзою. Долетіла до хати, трошки вище піднялася, хату перелетіла, знову знизилася і полетіла собі далі в бік Києва. А я до хати – й ну молитися та плакати». От оце – реальна ракета, бо вона могла запросто влучити в бабуся Ольгу і знищити її з усім господарством, хатою, коровою, котом і хто там ще в неї є. На щастя для бабусі Ольги, ракета її обминула.

– Але чого ж вона тоді плакала?

– Бо вона пережила тяжкий стрес, це реакція на емоційне потрясіння. А ракета на відео тобі загрози не несе, і це створює ілюзію безпеки, але тільки ілюзію.

Я знаю, що ти не тупий, але зараз я думаю не про тебе, а про того, хто цю ракету запустив у бік Києва, куди вона таки й долетіла. А там, між іншим, твої двоюрідні брати – Алік, Ерік, Єгор. Для них це теж реальна ракета.

– Коли кажеш «хто запустив», то ти маєш на увазі Скаженого Пуу?

– Узагалі-то я маю на увазі такого собі колективного Скаженого Пуу, починаючи від бункерного діда і аж до рядового солдата, який привів у дію пускову установку, адже вісім із кожних десяти жителів цієї країни підтримують війну проти нас. Вони запускають сотні ракет по всій Україні. Це реальні ракети, вони руйнують і вбивають. Але самі собою ці залізяки нікуди не полетять, і от питання: чому ті люди їх запускають, з якою метою?

– Вони хочуть усіх нас знищити, бо понавигадували собі, що ми фашисти, сатаністи і хто знає що ще.

– Дуже добре сказано. Але тепер вибери з усіх слів, що ти проказав, найголовніше, ключове.

– Фашисти? Сатаністи?

– Ні. Ключове слово – «понавигадували». Так само як ти вигадуєш уявних ворогів у «виживалці». Вони нас ніколи не бачили, не знають які ми є, а тим паче не знають, що ми їм поганого зробили (бо ми нічого їм не робили). Але вони нас якось там уявили, і по цих уявних «нас» запускають – увага! – *реальні* ракети.

От ти сказав: «Я знаю, коли я стріляю уявними ракетами по уявних цілях». Але чи знають окупанти, що вони стріляють *реальними* ракетами по *уявних* цілях, *уявних* українцях? Чи не переплуталася в них реальність із фантазією? Адже по реальних українцях стріляти не було б сенсу, це повний абсурд. Це знають усі нормальні люди у світі, тому цілий світ нам сьогодні допомагає вистояти в цій війні.

Або згадай ту невідому нам дівчинку, яка тобі в YouTube написала: «Ви першими на нас напали». Чи зможеш ти її переконати, що ми на них не нападали?

– Я пробував, але вона думає, що я їй кажу неправду, – сказав Данило.

– Отож-бо: те, що вона думає, для неї важливіше за те, що є насправді. Якісь неправильні люди, так? Ні. Просто люди. Бо саме так люди і влаштовані: те, що вони думають, для них важливіше того, що є насправді.

Ми теж такі, не маймо ілюзій. І ці наші міркування про реальні та уявні цілі нам мають підказати: існує велика різниця між тим,

як ми уявляємо речі, і тим, якими ці речі є насправді. Проте кожна людина переконана, що вона все знає саме таким, яким воно є в реальності, вона зазвичай не здогадується, що існує різниця між тим, що вона думає про будь-яку річ, і річчю самою по собі. З чого складається світ, у якому ми живемо? Звісно з речей: ось дерево, ось будинок, ось твій комп'ютер. Але виходить, що існує інший варіант: світ, у якому ми живемо, складається з наших уявлень про речі.

Пам'ятаєш, як ми піднялися в Карпатах на гору Парашку і ти тягнув мене на найвищу точку і вимагав: дивися в той бік. Подивися он у той бік! Картина, яка відкривається з високої гори вражає: який великий світ, який він величний! Але ще більше вражає, коли усвідомлюєш: за тим, що ти побачив, захована від очей безмірна далечінь, якої ти не знаєш. Лише на вершині це відчуття буває таким гострим.

– Ти хочеш сказати, що картина, яку ми сприймаємо, приховує від нас більше, ніж вона дозволяє нам побачити?

– Саме це я і хочу сказати. Наша свідомість – наче вікно, крізь яке ми бачимо світ, але бачимо лише те, що *вмістилося* в це вікно. Реальний світ посилає нам лише деякі «картинки» з того, що в ньому є, але що на цих картинках зображено, ми розпізнаємо самі й самі вирішуємо, який «пазл» ми складемо з цих розрізнених фрагментів. Це ще Імануїл Кант зрозумів. Так, як ти конструюєш свій світ із Lego-деталей, ми конструюємо його у своїй свідомості з власних уявлень. І цей пазл філософи називають «картина світу».

– Сміливі вони люди, – зіронізував Данило. – Щоб давати собі раду в реальному світі, не маючи нічого крім ілюзій, треба мати міцні нерви.

– Ти вхопив суть проблеми. Вона в тому, які конструктивні деталі насправді ми маємо для створення власної картини світу. Ілюзії? Чи може все ж щось більш надійне? Інакше кажучи: наш світ складається в нашій свідомості, але з чого складається наша свідомість?

У класичній філософії панувало переконання в тому, що ми можемо і маємо знати речі такими, які вони є самі собою (хоча були й інші думки щодо цього). Але згодом оптимістична картина розумного і пізнаваного світу почала викликати дедалі більше сумнівів.

І хоча філософи, намагаючись її зберегти, навіть почали закликати «Назад, до Гегеля!», на початку ХХ ст. стало зрозуміло, що повертатися треба не до філософських ідей минулого, а до більш глибокого розуміння того, що ми насправді можемо знати, тобто, як насправді «живуть» речі в нашій свідомості. Цей поворот започаткував Едмунд Гуссерль, він зрозумів, що ми помилково приймаємо уявлення про речі за самі речі, а отже, потрібно від хибних уявлень повернутися «Назад, до самих речей!»

Те, від чого Гуссерль пішов «назад» – це відоме переконання, що «розум подібний до дзеркала». Припустимо, що наша свідомість і справді є «дзеркалом» реальності, ходімо до дзеркала. Ось воно – це модель нашої свідомості. Стань перед дзеркалом і скажи мені, що є в нашому дзеркалі-свідомості, який зміст? Правильно, там ти. Але тепер вступися, дай місце мені. Який маємо зміст свідомості? Це я. Тепер приходить рожевий слоник, відсторонює нас і ось він у дзеркалі. Який зміст свідомості? Рожевий слоник. Тобто свідомість цілком залежить від зовнішнього оточення, немає для неї іншого наповнення. Увага! Це найбільш поширене уявлення про те, з чого складається наша свідомість, по суті, усі так і думають.

От із цим і не погодився Гуссерль. Він висунув просту та логічну думку: не можна пояснити сутність свідомості, виходячи з того, що свідомістю не є. Ну ж бо, справді: свідомість не є ані тобою, ані мною, ані рожевим слоником. Наступний хід також простий і логічний: треба «винести за дужки» весь той зміст, який прийшов у свідомість із зовнішнього світу, очистити свідомість від того, що нею не є. Гуссерль назвав це «феноменологічна редукція». Робимо феноменологічну редукцію: відступай від дзеркала, забирай звідти рожевого слоника, мене там теж уже немає. І що ж у нашому дзеркалі залишилося? Нічого?

От тут і починається те нове знання про свідомість, яке запропонував Гуссерль (і започаткована ним філософська течія «феноменологія»). Наше «дзеркало» виявилось не порожнім! Там щось є, щось, що належить саме до свідомості й лише до неї! Це *феномени чистої свідомості*.

– І як же вони виглядають? – іронічно поцікавився Данило.

– Як усе, що є у свідомості – це думки, ідеальні образи.

Тільки дуже прошу, запам'ятай раз і назавжди це поняття – «ідеальні», «ідеальне». Що таке ідеальне?

– Це всі знають: найкраще, досконале. Що тут незрозумілого?

– Якраз те, що таке визначення треба тимчасово забути. Ідеальне, про яке ми будемо говорити, походить не від слова «ідеал», а від слова «ідея» (хоча ці слова і є родичами). Ти знаєш, що Платон стверджував, що ідеї – це єдина справжня реальність. З платонівської філософії ми й запам'ятаємо: ідеальне – це те, що зроблене з ідей, от із такого специфічного матеріалу.

Найголовніше, що зараз треба зрозуміти, це те, що, згідно з Гуссерлем, людина свої «ідеї» не отримує зі спостережень за зовнішніми речами, а знаходить у власній свідомості як її (свідомості) постійних «жителів».

І тут виникають два питання. По-перше, для чого ці «жителі» у свідомості існують, яка їхня роль у нашому житті? По-друге, звідки вони там узялися?

Почнемо з першого питання. Ти зрозумів, що слово «житель» я взяла з твоєї гри-«виживалки». Чула, як там Компот питає: «Житель, що це тут таке? Житель, куди веде ця дорога? Житель, що означають ці звуки?» От і уявляємо цього чоловіка, на ім'я Компот. Він потрапив у невідому місцевість, щось бачить, чує, але йому невідомо, що це за село, що за будинки, що за люди, що означають їхні дії і що вони від нього хочуть. І тут Компотові трапляється добросердний житель, який йому пояснює, що оцей чоловік – мер нашого села – маєш йому підкорятися, а цей – бандит – його остерігайся, тощо. І Компот уже зорієнтувався в ситуації і може вирішувати, що йому робити.

У нашій із тобою «виживалці» Компот – це будь-яка людина в будь-якій життєвій ситуації, наприклад, це ти. Ти постійно, навіть не думаючи про це, «на автопілоті» приймаєш рішення, що ти зараз маєш робити: сідати за уроки, іти гуляти, сказати мамі, що вам нічого не задали з англійської. Для цих рішень є підстави: ти розумієш ситуацію, подібно до Компоту, який знає, що треба, наприклад, підкорятися меру, або уникати бандита. А де той «житель», який тобі допоміг зорієнтуватися?

Він у твоїй голові. Кожна людина до цього так звикла, що не помічає, що вся її повсякденна поведінка – це постійне запитування: що я маю робити? Вона так швидко сама собі відповідає, що не встигає помічати цих запитувань і відповідей, а сприймає це просто: я знаю. Я бачу ситуацію і знаю, що це таке. Знаю, бо бачу!

Візьмемо за приклад казку про голого короля. Людей переконали (зокрема й самого короля), що король має прегарний одяг, але цей одяг невидимий.

– Він невидимий для тих, хто не відповідає своїй посаді, або дуже дурний – поспішив пояснити Лев.

– Саме тому вони так легко й повірили, що існує невидимий одяг: бо кожен боїться виявитися якимось неправильним або дурним. Хитрі шахраї зуміли перемкнути увагу кожної людини з зовнішньої ситуації на саму цю людину. І от крокує у святковій процесії голий король, а люди вихваляють його чудове вбрання. Зауважимо: вони взагалі не замислюються про те, що вони бачать; про те, чи існує насправді це вбрання. Вони переконані, що вбрання існує, а єдине питання в кожного з них – чому я його не бачу. І лише хлопчик, якого ніхто ні в чому не переконував, просто довірився своїм очам і крикнув, що король голий. От він насправді знав те, що бачив. А якби цей хлопчик, замість іти на свято, пішов грати у футбол, то всі б лишилися переконані в тому, чого вони насправді не бачили.

– Смішно виходить. – сказав Данило. – Якщо вони бачили, що одягу на королі немає, то найперше питання мало би бути – чи цей одяг взагалі існує. Але їм це навіть не спало на думку!

– Саме так: знову те, що в уяві, важливіше за те, що є насправді. Бачиш, у ситуації є дві сторони: з одного боку, зовнішня річ, а з іншого – інформація від «жителя» нашої свідомості, що це за річ і що саме з нею робити (ну хоча б вихвалити красу королівської мантії). Нам здається, що наші дії продиктовані зовнішньою ситуацією. Але насправді ця відповідь («що робити») живе в нашій голові ще до того, як утворилася сама ситуація. І ця відповідь називається – смисл. Смисл – це наша відповідь на питання: «Що це таке?», «Яке значення це має для нас?», «Що з цим робити?».

Зовнішня ситуація – «картинка реальності» – набуває для нас значення лише тому, що ми можемо розпізнати її смисл і «вмонтувати» в зрозумілу нам цілу систему смислів.

Пам'ятаєш, як ми роздивлялися картини видатних митців і питали себе про те, чому на рубежі XIX і XX ст. так різко змінилося те, що малювали художники? На картинах з'явилися такі образи, яких взагалі не існує в природі! Одна з відповідей (але, зауваж, не єдина) полягає в тому, що вони перейшли від дзеркального зображення реальності – грубо кажучи «картинок» – до вираження «внутрішніх» смислів, які існували в їхній свідомості. Головною стала не «картинка», яку вони бачили, а її смисл для людини. Тому справжнє завдання митця тепер полягало не в тому, щоб створити копію реальності, а в конструюванні власних образів, які показують іншим людям ці смисли.

– А для чого їх показувати? Що це людям дає?

– Уяви собі набір конструктору Lego. До нього обов'язково прикладена інструкція, у якій описана кожна деталь, спосіб з'єднання цих деталей і що має вийти в результаті. Смисл у нашій свідомості – це своєрідна «інструкція» до речі, з якою ми маємо справу. Наша свідомість заповнена такими інструкціями, вона як комп'ютерна програма, що дозволяє нам розпізнавати ситуації, у яких ми опиняємося (тобто деталі конструктору), і приймати рішення, що робити. Гуссерль назвав їх «феномени чистої свідомості», ми їх тільки-но назвали смислами, і по суті так їх здебільшого і називають філософи.

Ключовий момент у тому, що ми маємо зрозуміти – смисли існують у свідомості незалежно від самих речей і до нашої зустрічі з цими речами. Ніби сидять там і чекають на речі, як мисливець чекає на свою здобич. Річ тільки-но з'явилася, а ми вже знаємо, що вона означає. Гуссерль назвав це «інтенційністю» – завчасною націленістю смислу на зустріч з річчю. Так, як та дівчинка з YouTube, ще до того як побачила твій допис, уже знала: ти – це той, хто «першим напав».

Тут ми знову повертаємося до парадокса: смисли не співпадають із реальним станом речей, вони можуть їм навіть прямо суперечити,

однак вони працюють і спрямовують дії людей. Не реальні речі, а смисли! І коли ми кажемо, що наш світ складається з феноменів свідомості, то це означає, що нашими діями в реальному житті керують не стільки реальні обставини, скільки «інструкції» нашої свідомості. Тому люди начебто однакові і в однакових обставинах діють по-різному.

– Ну так, бо в кожній людині свої уявлення, – погодився Данило.

– Не так просто. Це також поширена думка, що в кожній людині свої смисли і власна «точка зору». Що нам важливо зрозуміти – це те, що насправді смисли, хоча й живуть вони в нашій голові, у властивому сенсі *не є нашими власними витворами*. Ми їх уже порівняли з комп'ютерними програмами, от і подивися на них під цим кутом: у всіх комп'ютерах працюють одні й ті самі програми – Word, Excel, PowerPoint, Paint тощо. Документи, створені цими програмами, різні, а програми – однакові. За допомогою смислів-«інструкцій» ми створюємо в нашій голові справді-таки *наші власні* думки, пояснення, рішення, уявні образи. Як ти з одного й того самого набору Lego збираєш різні конструкції. Але ці наші власні думки запрограмовані *смислами*, які задають основні схеми нашого мислення, вони за нас вирішують, що в принципі «може бути», а чого «не може бути ніколи».

Феномени чистої свідомості подібні до комп'ютерних програм ще й тим, що введені вони були в нашу голову іззовні, інстальовані так, як ти закачуєш ігри у свій гаджет.

– Ти сама собі суперечиш, – сказав Данило. – То ти казала, що це постійні жителі свідомості, які там були завжди, а тепер кажеш, що вони інстальовані іззовні.

– Слушне зауваження. А відповідь така: сама свідомість у твою голову інстальована іззовні разом з усіма своїми «жителями». Бо вони не просто у твоїй голові живуть, а в спільній, колективній свідомості людей.

– І хто ж це і коли ж це в мою голову щось інстальював? Чомусь я такого не пригадую!

– І не можеш пригадати, юний скептику. Бо інсталяція почалася тоді, коли ти ще нічого не тямив і запам'ятати не міг – практично

майже від самого твого народження. І зараз ще вона не закінчилася, але основна «база даних» уже закачана.

Звісно, ніхто не вставляв тобі в голову ніяких штекерів і не натискав ніяких кнопок – просто з тобою розмовляли. Бо «база даних», у якій живуть смисли – це мова. Кожне слово – це така собі конструкція, яку можна побачити, почути, навіть промацати руками (адже для незрячих людей існує спеціальне письмо, яке читають пальцями, а для людей, позбавлених слуху, існує мова жестів). Спільне в цих словах-конструкціях те, що всі вони є знаками, а знак – це завжди для нас вказівник, що вказує на щось інше, ніж є він сам. На що вказують слова-знаки? На смисли. Кожен знак – це окрема «оселя» для одного смислу; смисл, коли ми його пов'язуємо зі знаком, називається значенням. Така двоїста природа слова: воно водночас знак і значення.

Навчаючись говорити, дитина від самого раннього віку весь час разом зі словами засвоює їх значення-смисли, причому так інтенсивно, що, як стверджують психологи, до трьох років людина встигає засвоїти половину всієї інформації, яка накопичиться в її «базі даних» за все життя.

– І Робін теж засвоює смисли?

– Гарне питання. А відповідь – ні, твій папужка Робін засвоює не слова, а певні комбінації звуків. Смисли для нього не існують узагалі.

– Але ж він каже справжні слова, наприклад, «Привіт, Даниле!», «Дай їсти»...

– Мабуть, нам треба докладніше зрозуміти, що означає «засвоювати слова». Зазвичай, коли ми спостерігаємо за маленькою дитиною, то не бачимо різниці між тим, як вона вчиться говорити, і як це робить Робін. Адже виглядає це однаково: не говорила, і раптом сама собою почала вимовляти нові слова. Давай у такому разі заглянемо в «лабораторію», де це все не може відбуватися автоматично.

Ще коли я навчалася в школі, то читала в «Дитячій енциклопедії» про школу – увага! – для *сліпоглухонімих* дітей. Так, подеколи, і навіть не так рідко, як ми можемо уявити, народжуються діти,

повністю позбавлені слуху і зору, а чому вони ще й німі, пояснювати немає потреби. І от уяви: у цій школі зуміли так побудувати навчання, що діти, які ніколи не чули людського голосу й не бачили, припустимо, жестової мови, навчалися говорити, писати (шрифтом незрячих), вони проходили повний курс загальної освіти, а в 1970-х рр. четверо випускників школи вступили в університет і успішно його закінчили. Я колись слухала інтерв'ю з цими студентами, вони говорили правильною мовою, лише без жодних інтонацій, як комп'ютери. От на цьому прикладі давай простежимо, як це відбувається – засвоєння слова-смыслу.

Уяви собі, що це ти маєш пояснити такій дитині, що таке ложка. Вона ніколи ложки не бачила, слова не чула. Як залізти до неї в голову? Ніяк, цього й не треба робити, бо слово починається не в голові. Ми беремо цю ложку і вкладаємо її в ручку дитини, це вже робота – навчити пальчики правильно тримати цей предмет. Тепер ми ведемо ручку з ложкою до тарілки і набираємо кашку – увага! – дитяча ручка повинна запам'ятати цей шлях. Тепер новий маршрут – до рота. А потім численні повторення, щоб закріпити навички. І от тепер дитина має поняття ложки. Який зміст поняття? *Дія*, що вона має з цим предметом робити. Ми вже назвали це знання «інструкція». Далі потрібно для цієї інструкції знайти *знак*, щоб можна було відрізнити одне поняття від іншого і щоб дитина розуміла, який знак ми їй подаємо, про який предмет сповіщаємо. Бо від ложки ми переходимо, наприклад, до лопатки: дітей виводять на прогулянку і вчать кидати сніг лопатками. Нова дія, нове поняття, потрібний новий знак. Звичайній дитині ми б показали ложку і сказали: «ложка», це сполучення звуків і було б знаком. Але наш учень не бачить і не чує, а отже, знак ми подаємо дотиком. На кожне слово – інші дотики, інші знаки. Як від них переходили до голосного мовлення, не буду коментувати. Це складна і тривала робота, респект тим, хто зміг її налагодити. Для нас важливо побачити головне: поняття, яке живе у слові, починається з дії і закінчується дією, смисл кожної речі в нашій свідомості – це її функція, що ми можемо з цією річчю робити.

Тому маленькі діти починають вивчати речі з того, що беруть їх до рук і всіляко намагаються використати: ударю молотком котика,

одягну горщик на голову другові. Зверни увагу: дитина самостійно вивчає річ методом спроб і помилок, але чи є джерелом смислу її власний досвід? Ні, вона не винайшла ложку чи лопатку, не придумала їхні функції, вона своїми діями *активувала* ту функцію, яку заклав у річ досвід інших людей. По-справжньому значення молотка вона розшифрує лише тоді, коли з'ясує, що ним не можна бити котика, а потрібно забивати цвяхи. А дбайливі дорослі до кожного предмета, яким зацікавилася дитина, додають слово-знак із бази даних колективної свідомості.

Але звідки ж узялися смисли в колективній свідомості? Із досвіду попередніх поколінь, причому найбільш стійкі та важливі з них утворилися найдавніше, коли наші далекі предки у боротьбі за виживання мусили навчитися діяти спільно та створювати такі речі, яких їм не могла дати природа. Так, це була «виживалка», причому дуже крута, бо ціною в цій грі були життя або смерть. Усі покоління людей, які коли-небудь жили на Землі, методом спроб і помилок боролися за своє життя. Фактично вони робили те, що ти робиш в Майнкрафті, – будували будинки, садили городину, доглядали за тваринами, видобували корисні копалини, вивчали місцевість, у якій жили – створювали свій світ, світ свого життя, Гуссерль так це і назвав: «життєвий світ». Інколи їм удавалося зробити добре, інколи ні, і схеми успішних дій вони закріплювали в словах, звичаях, правилах поведінки, усе це передавали з покоління до покоління, так і сформувалися базові, найголовніші й найбільш об'ємні масиви смислів – мова та культура.

Отже, коли я кажу, що свідомість «інсталюється» в голову людини, то маю на увазі, що вона в кожній конкретній голові опиняється через засвоєння мови та «базис даних», які ми називаємо культурою.

– І що в цьому дивного? – остудив моє натхнення Данило.

– Щоб це відчути, давай спробуємо поглянути, як кажуть математики «від протилежного». «Мауглі» пам'ятаєш?

– Книжку колись читав, мультик бачив сто разів, але ж це казка!

– Так, але казкою в цій історії є не все підряд. Вгадай, яка частина є фантастичною, а яка правдивою?

– Ну, фантазією є те, що вовки виховали людську дитину...

– Ага, я тебе спіймала на помилці. Якраз це не така вже й фантазія, сюжети про реальних «дітей джунглів» є досить відомими, їх описано приблизно сотню. Найбільш популярною є історія дівчаток Амали та Камали, яких десь сто років тому прихистив у сиротинці й описав у своєму щоденнику індійський священник. Якщо зацікавишся, її легко знайти в Інтернеті. А нам з тобою з цієї історії варто винести ось що: казкою в сюжеті про Мауглі було те, що нам здається найприроднішим – що вихований вовками хлопець розмовляв і поводився, як людина.

Насправді ж, усі описи так званих дітей джунглів, які прожили в середовищі тварин перші п'ять-шість років життя, складаються з величезної кількості «не могли»: уже більше ніколи не могли їсти людську їжу (здебільшого їли сире м'ясо), не могли навчитися ходити на двох ногах, поводитися як інші люди, свідомо спілкуватися з людьми, а головне – вони не лише *не вмiли говорити*, але вже й не могли цього навчитися. Вони так і не стали людьми, попри всі спроби повернути їх у людське суспільство.

Якщо спитати будь-кого про те, що відрізняє людину від інших живих істот, то відповідь завжди буде однастайна: свідомість, мислення. Так от, в історії реальних Мауглі ми з тобою маємо побачити, що ми настільки є людьми, наскільки в нас суспільним вихованням «інстальована» свідомість, наскільки ми засвоїли мову і смисли культури, а по суті – ми *запрограмовані* цими смислами. Нам лише здається, що те, що ми думаємо, вирішуємо, робимо – це завжди результат нашого свідомого вибору. Варто усвідомити, до якої міри насправді все це за нас уже вирішене, усталене, запроектоване смислами мови і культури, на ґрунті яких ми сформувалися. Недарма Людвіг Вітгенштайн наголошує: «Межі моєї мови окреслюють межі мого світу».

– У тебе виходить, що ми якісь біороботи, – заперечив Данило.

– А ти не зауважував, як багато людей справді не мають власної думки, не приймають власних рішень, а пливуть за течією? Навіть тоді, коли їм нав'язали смисли, які їм не вигідні, вони не можуть цього зрозуміти і від цих смислів відмовитися, поміняти на

якісь вигідніші. Наприклад, зараз ми звідусіль чуємо про росіян «чмобіків», яких російська влада мобілізувала на вірну загибель в Україні. Ми дивуємося: чому вони не протестують, не втікають, адже те, що з ними роблять – повний абсурд. Для нас абсурд, а для них – смисл: загинути за батьківщину. Яка користь батьківщині від того, що вони загинуть на чужій землі? Від якої небезпеки вони захищають цю свою батьківщину? На ці питання немає осмисленої відповіді, але парадокс у тому, що й самі ці питання для «чмобіків» не існують. Бо вони живуть не своїм власним розумом, а, не роздумуючи, приймають нав'язані їм смисли.

Тут ми підійшли з тобою до наступного кроку, який передбачає феноменологія Гуссерля. Мова й культура – це базовий фундамент свідомості, але не ціла конструкція. На цьому фундаменті надбудовується «поверх», який людина конструює самостійно, надаючи речам життєвого світу тих значень, які зумовлені її власними бажаннями, життєвими цілями, інтересами та потребами. І, нарешті, третій «поверх» – це світ науки, який упорядковує смисли в систему найбільш загальних і важливих понять про дійсність.

Наскільки у своєму житті кожна людина може піднятися над «біороботом» і стати господарем власної долі, залежить від того, як вона зуміє освоїти верхні поверхи будівлі, що її ми з тобою сьогодні сконструювали. Але це вже теми наступних наших розмов.

Хто за тебе вирішує?

«Екзистенція – це те, що не може ніколи стати об'єктом, а тому не є предметом не лише наукового пізнання, а й філософського споглядання. Екзистенцію не можна "знайти" серед предметного світу, оскільки вона є свобода. Саме у свободі укорінене буття самості».

Карл Ясперс

«Для екзистенціаліста людина тому не підлягає визначенню, що первісно нічого собою не являє. Людиною вона стає лише потім, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає і Бога, який би її задумав. Людина просто існує, і вона не лише така, якою себе уявляє, а така, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише тим, що сама з себе робить. Такий перший принцип екзистенціалізму. Це і називається суб'єктивністю, за яку нас дорікають. Але що ми хочемо цим сказати, окрім того, що в людини гідності більше, ніж у каменя або стола? А ми хочемо сказати, що людина насамперед існує, що людина – істота, яка спрямована до майбутнього і усвідомлює, що вона проєктує себе в майбутнє. Людина – це насамперед проєкт, який переживається суб'єктивно, а не мох, не пліснява і не цвітня капуста. Нічого не існує до цього проєкту, немає нічого на умодосяжному небі, і людина стане такою, який її проєкт буття. Не таким, яким вона забажає. Під бажанням ми зазвичай розуміємо свідоме рішення, яке у більшості людей з'являється вже після того, як вони з себе щось зробили. Але якщо існування дійсно передує сутності, то людина відповідальна за те, ким вона є. Таким чином, насамперед екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування»

Жан-Поль Сартр. «Екзистенціалізм – це гуманізм»

— Я сам знаю, коли грати на гітарі! Не вирішуй за мене! —
Обурювався Данило.

— Але ж ти постійно вирішуєш за Лева і вважаєш, що це нормально.

— Бо він ще малий і за себе вирішувати не вміє. А за мене не треба! Ти сама казала, що хто дозволяє вирішувати за себе — той біоробот.

— Не зовсім так, але казала й можу повторити. Проте ще додам: вирішувати самому за себе справді треба вміти, і це вміння дуже непросте. Власне, це одна з найбільших філософських проблем, проблема свободи: яка людина діє з власної волі, а яка — скоріше підкоряється чужій.

Навіть можна умовно поділити всіх людей за таким принципом: оці здатні вирішувати за себе, а ці — нездатні. І то не буде просто поділ на маленьких дітей і дорослих (або умовно дорослих, як от ти). Якщо вже ти згадав про біороботів з нашої попередньої розмови, то доречно визначити цей поділ так: по-перше, ті люди, хто у своїх вчинках керується власними смислами, по-друге, ті, ким керують смисли, що нав'язані іззовні. І, як ми вже побачили, багато дорослих і начебто повносправних людей потрапили б саме в другу групу.

— Чому ж це їм так не пощастило?

— А от це питання відкрите: кому пощастило, а кому — ні. Бо взагалі-то брати на себе відповідальність за те, що відбувається з тобою і довкола тебе — це така морока, від якої багато хто залюбки відмовляється, тим більше в сучасному світі, у якому все складно і стає дедалі складнішим. У філософа Еріха Фромма навіть є така праця: «Втеча від свободи».

За класичної доби з її переконанням, що все розумне дійсне і все дійсне розумне, не стояло так гостро питання нашої власної — моєї, твоєї — відповідальності за свої вчинки. Було чітко відомо, що є правильним, а що — ні, існували загальнообов'язкові правила — власне, те, що ми з тобою назвали єдиною системою смислів, головне було — слідувати їм сумлінно.

Серед тих, хто першими зрозуміли, що такі уявлення не працюють у ХХ ст., був німецький філософ Мартін Гайдеггер. Він усвідомив, що з єдиного, спільного для всіх розумного порядку випадає ключова ланка, і це розхитує всю конструкцію. Ця ланка – індивідуальність, унікальність кожної окремої людини. Гадаю, ти й сам помічав, наскільки сильно кожен із нас прагне ствердити свою значущість, винятковість. А класична філософія, намагаючись визначити сутність людини, ігнорувала ці особливості, шукала в людині те, що робить її такою як усі, подібною до інших.

Тут одразу домовимося про нові поняття. Поняття «сутність» людини (лат. «*essencia*») фіксує загальні та необхідні риси, притаманні всім людям. Протилежним до неї є поняття «екзистенція» («*existencia*») – існування конкретної особистості в усій неповторності її характерних рис і життєвих обставин. Класична філософія вивчала в людині сутність, а існування, екзистенція просто не потрапляли в поле уваги. Що ти більше цінуєш у собі: те, чим ти схожий на всіх інших, чи свою індивідуальність?

– Звісно ж індивідуальність, навіщо таке питати.

– От саме це й побачив Гайдеггер: треба зосередитися на існуванні конкретної людини, її життєвих обставинах і прагненнях, її екзистенції, а звідси назва його філософського напрямку – екзистенціалізм.

Він побачив існування людини зовсім інакше, ніж класична філософія. Ми з тобою недавно намагалися визначити, у чому полягає головна відмінність людини від усіх інших живих істот, і до чого прийшли? Що це свідомість, мислення. Так от, екзистенціалізм подивився на особливість людського буття у світі в іншому ракурсі: серед усіх жителів Землі людина – єдина істота, яка *знає, що її життя скінченне*. Тварини не прогнозують майбутнього, вони живуть теперішнім моментом так, ніби він триватиме вічно. І лише людина знає, що її життя, як сформулював Гайдеггер, це «буття, відкрите до ніщо», це «погранична ситуація» між життям і смертю. Вона перетворює життя людини на драму, викликає протест: навіщо я так багато працюю, напружуюсь, чимось жертвую, прагну до високих цілей, якщо, однак, все закінчиться погано?

– Але ж є такі речі та люди, які будуть жити після нас, заради яких ми все це й робимо, – заперечив Данило.

– Саме так. Це, власне, і є той смисл, який кожна людина має знайти для себе сама – це її *власний* смисл. У кожної людини своє життя – єдине і неповторне, і так само смисл унікальний для кожного, бо цим смислом людина стверджує себе, а не когось іншого. І можеш не сумніватися – це не буде щось легке й приємне. Людина бере на себе тяжкий обов'язок створити щось більш значуще за неї саму, перерости себе, вийти за межі звичної зони комфорту, повсякденних інтересів і турбот.

Далеко не кожен захоче взяти на себе такий тягар. Проте є й інший шлях, щоб позбутися драматизму «пограничної ситуації» –

відвернутися від неї і забути, не виходити з зони комфорту, не шукати власного смислу, а бути «як усі». Очікувати, що все якось влаштується само собою, що хтось інший, а не я, зробить, щоб усе було добре. І треба сказати, що до такої позиції нас багато що підштовхує. Саме суспільство так влаштоване, що схвалює воно тих, хто підкоряється загальним правилам, поводить себе подібно до всіх інших. А тих, хто відрізняється, воно сприймає агресивно, намагається «підрівняти». Як у вашому класі дивляться на учня, який виділяється з-поміж усіх?

– Кажуть, що він якийсь странний.

– Дуже влучно. Слово не українське, типовий суржик, але зате дозволяє нам заглянути в самісіньку серцевину ставлення до незалежної людини. Український прадавній лінгвістичний родич цього «странного» – *сторонній*. Вловлюєш смисл? Той, хто прийшов із чужої сторони, не наш, чужий. Ось тобі й конфронтація готова: ти не з нами, а отже, ти проти нас. І згадай, як часто ти й твої друзі чините всупереч власним інтересам, аби лиш не потрапити в категорію «сторонніх».

Це, так би мовити, «батіг», яким заганяють до стада і прищеплюють те, що ми часом називаємо «стадним інстинктом». Але існують також «пряники», якими людину заохочують бути такою «як усі». З давніх-давен таку роль відігравала мода, не варто навіть пояснювати. Мода не лише на зовнішній вигляд, але і те, які

мати розваги, яким спортом займатися, навіть мода на професії. Сьогодні мода охопила своїм впливом такі сфери нашого життя, як брендові товари, марки автомобілів і гаджетів, популярні місця відпочинку та туризму тощо. Якщо ти не наслідуєш взірці, які мода тобі підказує, то ти «не крутий». Ти постійно живеш під зливою реклами і кожна рекламна картинка – це смисл, який намагаються інсталювати у твою свідомість «в обхід» твого критичного осмислення. Незліченні засоби масової інформації на різні голоси переконують тебе, що ти маєш думати про все, що відбувається у світі. Цим займаються професіонали, справжні майстри своєї справи, а справа їхня – примусити тебе думати так, як їм вигідно, щоб ти діяв не за власною, а за чужою волею. Вони вміють зробити так, щоб тобі від цього було легко, комфортно. І це справді комфортно – не думати про неприємне і не перейматися проблемами.

Біда лише в тому, що погранична ситуація нікуди не дівається, як від неї не відвертайся – рано чи пізно вона людину наздоганяє. Це не обов'язково загроза близької смерті, це може бути втрата рідних, хвороба, різного роду катастрофи, які руйнують звичне середовище, або, як у нас зараз – війна, у якій нас прагнуть знищити. За таких обставин перед людиною знову на повний зріст постає питання, від якого вона начебто заховалася: на що я витратив або витратила своє унікальне, неповторне, дороге цінне життя? Людина починає розуміти, що те, що вона цінувала, насправді не таке вже й важливе, а чогось головного вона просто не помічала.

Тут і виявляється, що «як усі» – це було «несправжнє буття», так його назвав Карл Ясперс на протипагу «справжньому». Несправжнє, бо розтрачене на неважливі дрібниці, хибні цілі, змарновані можливості – тоді коли ти міг зробити щось справді значне. І особливо гидко, що час уже втрачений і повернути його неможливо.

Судячи з того, як ти тут кричав, що будеш сам за себе вирішувати, ти прихильник другого варіанту, «справжнього», тобто ствердження свого власного смислу. Але мушу попередити, що на цьому шляху кожного, хто його обрав, чекає пастка. Її найбільш виразно описав французький філософ Жан-Поль Сартр.

Людина, зазначав Сартр, влаштована парадоксальним чином. Кожна річ з'являється у світі з готовим призначенням: ніж – щоб різати, книга – щоб її читати тощо. Але людина приходить у світ без жодної запрограмованої функції, ніхто ні до чого її не призначав. Тому смисл власного існування вона мусить знайти самостійно.

– Де ж це вона має його шукати і що це за такий квест?

– Твоя іронія цілком доречна. Щойно ми уявили, що смисл нашого буття лежить десь поза нами і наше завдання полягає в тому, щоб його *десь там* знайти, ми вже втратили змогу його відшукати, бо не існує ніякого «*десь там*». Отже, і в тобі його нема, і поза тобою його нема, його ще взагалі не існує, *смисл тебе ще треба створити*. Досі ми говорили, що ти конструюєш у Майнкрафті свої світи. Тепер завдання ускладнюється: ти маєш сконструювати самого себе. Сартр так і каже: «Людина – *це проєкт самої себе*».

– Я знаю, що таке «проєкт», нам їх часто задають. Але зробити проєкт самого себе – до такого ще ніхто з учителів не додумався.

– Ну, взагалі-то є найголовніший учитель – це саме життя, і воно дає таке завдання кожному. Один виконує на «дев'ятку», інший на «четвірку», рідко кому вдається на «одинадцять» або «двадцять», проте оцінку можна одержати лише в самому кінці, бо людина, каже Сартр, це завжди *незавершений проєкт*. Пам'ятаєш, у Гаррі Поттера на снічці, який йому заповідав Дамблдор, був напис: «*Я відкриваюся наприкінці*». От так і оцінку за проєкт самої себе людина може усвідомити лише наприкінці власного життя, а до того вона має відкриті можливості, щоб цей проєкт добудовувати й змінювати.

І знову-таки деталі, з яких ти його конструюєш – це смисли, які ти для себе вибираєш. От у цьому й полягає конструювання самого себе – у виборі смислів, які ти вважаєш своїми. Їх не запишеш на папері, не прочитаєш і не покажеш у презентації, вірніше тут прийнятна лише одна презентація – це твої вчинки. Сартр стверджує, що людина – це сукупність її вчинків, вона робить ці вчинки відповідно до своїх смислів. Якщо, припустимо, ти поводишся як боягуз,

а отже, у тебе вийшов проєкт боягуза. І причина не в тому, що в тебе боягузливе серце чи мозок, а в тому, що ти обрав таку поведінку і зробив із себе боягуза своїми вчинками.

Або, наприклад, каже він, такий учинок: ти йдеш на війну. Отже, ти її вибрав, це твоя війна. Оскільки ти на неї пішов, то взяв на себе відповідальність за те, що там діється. Якщо не хотів її прийняти, міг застрелитися, але на неї не йти. Ці слова Сартр написав дуже давно, і тоді, коли я їх уперше прочитала, то вони здавалися вигадкою теоретика, який наводить дуже далекі від життя аргументи. Але недавно, коли в росіян почалася мобілізація, я побачила в соцмережах відео, де їхні хлопці (здається, студенти) навмисне ламають собі ноги, щоб не потрапити на фронт. Це був їхній вибір – не прийняти цю війну у своє життя – і заплатили вони за нього дорогу ціну, бо це дуже непросто і боляче – зламати самому собі ногу. Отак кожна людина в кожній ситуації мусить вибирати, мусить шукати свій смисл.

– Чому це «мусить»? А може вона й не хоче нічого шукати? – почав суперечку Данило.

– Може й не хоче, це варіант «як усі». – ухилилася я. – Не хоче, не шукає, не знаходить – і нічого, якось живе собі. Але тут, власне, і захована пастка. Ми всі так звикли до того, що все навколо нас має смисл, що все, яке випадає з цієї картини, сприймаємо як порушення тієї самої зони комфорту. Але смисли – згадай! – живуть не в речах, а в нашій свідомості. І коли ми намагаємося накласти *наші* смисли на *реальні* речі, то виявляється, що вони не збігаються! Речі самі по собі, а смисли самі по собі. Так людина виявляє, що світ навколо неї *позбавлений смислу*. Отой індивід «як усі» цим, звісно, незадоволений – нарікає, звинувачує кого завгодно, вважає, що «життя не вдалося», але змінити нічого не може, духу не вистачає.

Істина, яку відкрив Сартр, полягає в тому, що це *наша свідомість* влаштована так, що ми очікуємо від світу, що він упорядкований, осмислений, «натхненний Богом». А світ поза нами влаштований прямо навпаки – він абсурдний! Мати правильне розуміння того, що нас оточує – це знати, що воно неправильне і не мусить

бути правильним – ніхто нам цього ніколи й не обіцяв! І в нас із нашим очікуванням порядку і правильності в усьому залишається лише один вихід...

– Самим навести порядок, – підказав мудрий Данило.

– «Людина приймає тягар буття на свої плечі», це і є «справжнє буття» – екзистенція, так стверджує Сартр. Тобто якраз те, чого ти вимагаєш: я буду сам вирішувати і сам робити. Але робити *що*? Що заманеться? Ні, бо це не означає «навести порядок». Це не свобода, а сваволя.

Яким чином «буду сам вирішувати і сам робити» може реалізуватися в дійсності, дуже докладно описав Альбер Камю, це ти знаєш, адже ви вивчали його «Чуму». Пам'ятаєш сюжет: місто на півночі Африканського континенту, французька колонія. Одного дня з підвалів та різних шпарин вилізають пацюки і масово гинуть на благополучних добре облаштованих вулицях.

– Знаю, так починається епідемія чуми.

– Чума на той час була смертельною хворобою і дуже швидко поширювалася в місті. Деякі люди до неї виявляються імунними, тобто не заражаються або мають щеплення, деякі можуть захворіти й одужати, але для дуже багатьох епідемія виявляється смертельним вироком. Місто в карантинній ізоляції і його жителі мають самостійно пройти весь період епідемії і пов'язані з цим страждання – біль, страх, співчуття мукам хворих, особливо, як ти пам'ятаєш, дітей, власне безсилля їм допомогти, втрату близьких, загрозу власному життю. Це все ти сам читав, тому ми можемо одразу зосередитися, власне, на філософській відповіді Альбера Камю на питання: що означає «прийняти тягар буття на свої плечі»?

Я вважаю, що Камю передає нам цю відповідь через дуже показовий епізод із проповіді священника отця Панлю. Власне, у романі наведено дві його проповіді та дві різні відповіді. У першій священник подає традиційний погляд: Бог посилає на людей нещастя як кару за їхні гріхи, а отже, треба прийняти цю кару як належне, виправитися та чинити *правильно*. Але минав час, і отець Панлю побачив, що в ситуації абсурду, яку створила епідемія, неможливо

розрізнити *правильне* і *неправильне*, орієнтири втрачено і ніхто не може підказати людині, як їй чинити. Вона мусить сама визначити, що їй робити, а головне, як каже отець Панлю, не пливати за течією, а «пробиватися в п'їтмі, хай навіть наосліп, і намагатися робити добро». Священник розповідає своїм парафіянам історію з давніх історичних хронік про епідемію чуми в Марселі. У тамтешньому монастирі з вісімдесяти одного ченця захворіли й померли сімдесят семеро. А що стало з чотирма, які вижили, пам'ятаєш?

– Пригадую, що начебто троє з них втекли світ за очі, а що сталося з четвертим – не знаю.

– От заради цього четвертого ми з тобою зараз і згадуємо роман «Чума». Він залишився допомагати, хоча – зауваж – знав, що чума не лікується і чимось тут допомогти дуже важко. У цій оповіді вустами отця Панлю сформульована думка, яку я вважаю ключовою для всього роману. Ось вона. Вдаривши кулаком об край кафедри, пише Камю, превелебний отець гукнув: «Братове мої, треба бути тим, хто лишається!»

– Щось я в цьому не бачу логіки, – зауважив Данило. – Якщо нічого не можеш зробити, для чого залишатися?

– У цьому й полягає суть, – зраділа я його кмітливості. – Немає логіки! Логіки немає в самому світі, він абсурдний, ото ж той, хто намагається вплинути на нього логічним способом, мусить рухатися «проти течії». Смысл, який ти вносиш у світ (а ти нібито саме це й збираєшся робити), ти стверджуєш *усупереч логіці, яка тобі підказує, що ти нічого не можеш вдіяти*.

Тобі потрібно, щоб був смысл, була логіка, а навколо – хаос, абсурд. Як ти можеш одержати такий потрібний тобі смысл? Одним способом: ти сам, з власної волі, дієш *правильно*, хоча довкола все *неправильне*. І от у цьому *неправильному* світі з'явився острівець смыслу – у тій точці, де ти дієш *правильно*. Він існує лише доти, доки ти так дієш. Спинився – і смысл зник. Саме тому «треба бути тим, хто залишається», бо у випадку, описаному Альбером Камю, діяти *правильно* – означає боротися з епідемією всупереч безнадії. Але ти не один такий! Десь поруч засвітився ще один «вогник» смыслу, це хтось інший, як і ти, почав діяти *правильно*. А далі

дивися: ще, і ще, і ще загоряються такі «вогники». Смысл житиме в нашому світі допоки горітимуть ці «вогники»: абсурд відступає там і тоді, де і коли ми проти нього боремося. Він не відступить назавжди, згадай завершення «Чуми». Епідемія закінчилася, люди щасливі, вони повертаються до нормального життя. І ось останні рядки: бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає, вона терпляче вичікує своєї години і, можливо, настане день, коли вона розбудить пацюків і знову пошле їх конати на вулиці щасливого міста.

– Цей твій екзистенціалізм не виглядає дуже оптимістичним, – зауважив Данило. – Чи не міг би він придумати якийсь веселіший світ, у якому не треба весь час пливати проти течії?

– Цього очікувати не доводиться, і ти зрозумієш чому, якщо звернеш увагу на те, коли виникла течія екзистенціалізму і на які періоди історії припадають піки її популярності. Мартін Гайдеггер та Карл Ясперс сформулювали свої основні ідеї у 1920-ті рр. в Німеччині. Французький екзистенціалізм, зокрема філософія Жана-Поля Сартра, здобула величезний вплив у 1940–50-ті рр., «Чума» Альбера Камю вперше була опублікована у 1947 році. Можеш сам здогадатися, які історичні події вплинули на цих філософів?

– Перша й Друга світові війни?

– Саме так. Пам'ятаєш, я цитувала тобі рядки з Філософського щоденника Ясперса? «Починаючи з 1914 р. історичний ґрунт захитався під нашими ногами...» Існує така фігура логіки: «post hoc ergo proter hoc», «після того, отже, унаслідок того». Схоже, що після кожної світової війни люди, самі себе призивши до цих катастроф, жахнулися того, що вони зробили, й стали питати самі себе: який світ ми для себе створили? І як тепер жити в цьому світі? Екзистенціалізм став відповіддю на ці питання: світ абсурдний і ми приречені ціле життя боротися з цим абсурдом.

Між іншим, літературознавці та інші дослідники часто стверджують, що чума в романі Камю – це символічне зображення фашизму. Але з філософського погляду масштаб треба підіймати вище: чума – це символ абсурду в будь-якому його прояві, і цих проявів є безліч. Війна є одним із них, але таке саме безглузде

руйнування звичного порядку життя можна побачити, наприклад, в епідемії коронавірусу. Чому з усіх можливих варіантів мені пригадалася саме ця епідемія, здогадуєшся?

– Бо це ніби збувається передбачення доктора Ріс: бацила лише зачалася і ось тепер знову пішла в наступ.

– Це я й мала на увазі. Бацила, правда, інша, але з людьми відбувається те саме, що описував Камю, лише в масштабах цілої планети, і це не літературна метафора, а реальне життя. Абсурд справді в будь-який момент готовий перейти в наступ.

Одним із найбільш абсурдних припущень за всю історію незалежної України від самого 1991 р. вважалося застереження, що на нас може напасти Російська Федерація, хоча ти навряд чи це пам'ятаєш. Дуже мало було людей, які були переконані, що така війна буде – це люди, які добре знали історію. Для всіх інших думка про війну з Росією була повним абсурдом: такого не може бути ніколи, у цьому немає смислу, казали вони. Вони мали рацію – війна з Росією це абсурд. Чого вони *не розуміли*, це того, що абсурд може бути реальністю. Але ось він став реальністю. І от ми протистоїмо йому і знаємо, що є лише один спосіб його подолати – здобути перемогу в цій війні будь-якою, навіть найтяжчою ціною. І ми платимо цю ціну і боремося ось уже рік, хоча всі у світі думали, що ми здамося протягом трьох днів.

Тому ми часто чуємо, що ця наша війна *екзистенційна*. Це ствердження *нашого власного смислу*. Можеш сказати, що це за смисл?

– Мабуть, що ми – це Україна, що Україна є і буде, як би вороги не старалися.

– Підтримую. А смисл для росіян, які на нас напали, навпаки – знищити Україну. Тобто це війна не лише бійців, артилерії, танків і літаків – це насамперед війна смислів. Виявилось, що в народів, які живуть поруч, різні смисли, понад те: ці смисли прямо протилежні, а ці народи мають таку долю – бути сусідами і протистояти один одному. Не з усіма народами таке трапляється, багато сусідніх країн навчилися жити мирно й дружно, але наша історична доля склалася таким чином. Ми перебуваємо в ситуації, з якої нема одного раз і назавжди щасливого виходу, який би поклав край суперечностям, а

є вічна боротьба за ствердження *свого власного смислу*. Тому в нас такий гімн: «... не вмерла Україна». Бо її намагалися знищити протягом багатьох століть, прагнули, щоб вона «вмерла», тобто перестала бути Україною і почала жити за чужими смислами, а вона, однак, відроджується і стає міцнішою.

Як бачиш, доля України якнайближче збігається з тим образом буття людини, який створили екзистенціалісти: це буття в абсурді, але водночас це виклик, який людина кидає абсурдові й бореться з ним. Альбер Камю стверджує, що це одвічна ситуація, у якій людина перебуває завжди, і як приклад наводить міф про Сізіфа, так і називається одна з його найвідоміших праць.

– Сізіф, який вічно викочував на гору камінь, а камінь вічно скочувався назад додолу?

– Так, у давньогрецькому міфі це було покарання від богів Сізіфові за його зарозумілість (Камю наводить різні версії його провини, але не в цьому суть). Суть у тому, що Сізіф перебуває в стані чистого, цілковитого абсурду. Він знає, що насилу викочений на вершину камінь обов'язково зірветься й скотиться додолу, але він змушений раз у раз спускатися за ним і викочувати його знов, і так буде завжди. Тобі шкода Сізіфа?

– Ну так, стільки даремної праці й немає надії, що це колись закінчиться.

– А Камю пропонує подивитися на цей сюжет із протилежного боку. Побачити його тоді, коли Сізіф, змучений, спускається за каменем донизу, до страждань, яким, він це знає, не буде кінця. Спускаючись донизу, він, каже Альбер Камю, водночас *вивищується над своєю долею*.

– Як це? Спускається і водночас вивищується? Хтось щось переплутав, або Камю, або ти.

– Він вивищується над своєю долею тим, що не здається. Доля скочує камінь униз, а Сізіф готовий знову підняти його на вершину. Ми з тобою ходили в гори і трохи знаємо, як там тяжко буває, еге ж? Пам'ятаєш, як місцеві жителі з нас сміялися?

– Один тобі казав: «Пані, та якби там золото лежало, я б, однак, туди не пішов!»

– А ми все одно підіймалися до самого верху. Довго на горі не затримаєшся – там завжди сильний вітер і холодно і, звісно, ніяких цінних знахідок не передбачено. То навіщо ж ми ішли до вершини?

– Бо це вершина. Там почуваш, що ти сам ніби виріс, бо ти зміг до неї дійти.

– А пам'ятаєш, яке це задоволення – дивитися потім із долини на ту гору, й казати собі: «Я був на цій висоті!» Хоча б декілька разів у житті – я стояв на вершині.

Тепер ми знову дивимося на Сізіфа, який безліч разів *підіймається на вершину*. Він там не втримається, але підніметься знову, і знову, і знову. Так Сізіф кидає виклик абсурдові, це такий збірний образ людини-бунтівника. Сізіф не здобуде остаточної перемоги, але я б сказала, що рахунок виходить нічийний: скільки разів наступає абсурд і скидає його додолу, стільки ж разів Сізіф підіймається на свою вершину. І самої цієї боротьби, каже Камю, достатньо, щоб наповнити ущерть людське серце. Абсурд позбавляє мене шансів на довічну свободу, але повертає натомість свободу діяти за власною волею і надихає на цю свободу, пише Камю.

– Абсурд надихає на свободу? Скоріше все ж він забирає свободу.

– Спробуймо з'ясувати, чому екзистенціалізм стверджує, що абсурд і свобода не протистоять одне одному, а йдуть у нашому житті в парі. Використаємо для цього сюжет п'єси Жана-Поля Сартра «Мухи».

– Смішна назва, не пафосна.

– Погоджуюся, але сюжет зовсім не смішний.

Юнак Орест, син царя Агамемнона, повертається в рідне місто Аргос, яке він покинув п'ятнадцять років тому, рятуючись від смертельної небезпеки. Тут він виявляє, що цар, його батько, підло й підступно вбитий, а вбивця царя, Егісф, зайняв місце на престолі. Усе це відбулося з мовчазної згоди Орестової матері Клітемнестри й усіх городян, на яких Егісф і переклав колективну провину за злочин. Боги покарали за цей злочин усе місто, причому в дуже своєрідний спосіб: вони наслали на нього безліч мух –

великих, зелених, жирних, які повсюди роються і скрізь влізають.

– Фу, яка бридота!

– Так, причому мухи тут виконують роль, яка в давньогрецькій міфології відводилася ерініям – богиням докорів сумління. Тільки в Греції – богині, а в Сартра, бачиш, мухи, яких він змальовує якнайогидніше, щоб покарання було справді ефективне. Варто наголосити, що головний винуватець не покараний – Егісф разом з Клітімнестрою царюють і примушують громадян спокутувати за них їхню провину. Оце тобі «як усі»: відповідальними стали всі і водночас ніхто зокрема, усі ці люди не живуть, а животіють у жахливому отупінні в місті, від якого відсахнувся цілий світ.

Орест має всі підстави зненавидіти всіх цих городян і покинути їх, хай спокутують. Вихований у добробуті й доброчесності, він може просто піти геть. Але це його рідне місто, він уболіває за нього й хоче його звільнити. Лише як це зробити? Боги наслали на місто покуту за непокаране зло, але якщо Орест стане знаряддям покарання, він мусить вбити Егісфа і Клітемнестру. Перед ним вибір: стати месником-убивцею, тобто самому вчинити злочин, або відмовитися від убивства і залишитися безневинним. Цей вибір важливий не лише для самого Ореста, а й для міста: воно може бути звільнене або залишитися страждати й надалі. Як гадаєш, що вибрав Орест?

– Він вирішив звільнити місто.

– Так, ти його зрозумів! Справді, він убив тих негідників, але при цьому сам став злочинцем. Таким чином, за задумом Сартра, Орест взяв на себе відповідальність, яку досі було покладено на громадян міста Аргос. Відтепер вони можуть почати заново нормальне життя, у якому більше не буде мух. Як гадаєш, куди ці мухи подінуться?

– Ой, боюся, що всі вони тепер причепляться до Ореста.

– Саме так і сталося. Відтепер, куди б Орест не прийшов, він приведе за собою цю погань, а отже, він змушений вічно блукати самотнім і ніде не знайти прихистку. Він зробив прекрасний вчинок, але, по суті, пожертвував власним щастям.

– Несправедливо! Він один страждає тепер за всіх.

– Саме це і хоче нам показати Сартр: «усі», які живуть «несправжнім буттям» і тупо підкоряються обставинам, нічого не можуть змінити, але «один», який повстав проти долі, зміг змінити життя всіх.

– Але ж він вибрав те, що для нього не вигідне. Він міг піти геть, і хай би вони жили як собі хочуть.

– Так, але головне те, що він обрав це сам, добровільно взяв на себе відповідальність. Зважив, що для нього важливіше: власний добробут, чи доля рідного міста – і з власної волі вибрав те, що вважав правильним. Це, можливо, найголовніше питання для екзистенціалізму: у чому полягає воля, свобода людини? І от тобі відповідь: свобода – це коли людина сама вибирає, що вона має і буде робити, але вона завжди *платить за це дорогою ціною*. У п'єсі, коли Орест вирішив, що він звільнить місто, то каже: «Свобода вдарила у мене, немов блискавка». Тобто в цей момент він відчув, що справді вільний.

І давай помітимо, що достеменно така сама схема вибору-свободи закладена в сюжеті історії про Гаррі Поттера. Ще до дня народження Гаррі віщунка Сивіла Трелоні зробила передбачення, що Гаррі – це той, хто може вбити Волдеморта, що «один із них загине від руки іншого», бо разом їм жити не судилося. Дізнавшись про це пророцтво, Гаррі був вражений. Він відчував, що його долю вирішили *без нього і замість нього*, і він нічого не може змінити. Але Дамблдор переконав його, що далеко не всі пророцтва, що знаходяться у Відділі Таємниць, збуваються. І пророцтво про Гаррі не збулося б! Але Волдеморт привів це передбачення в дію, коли повірив у нього, постарався вбити Гаррі, коли той був ще немовлям, і таким чином позначив його як рівного собі. Пам'ятаєш, Дамблдор запитав Гаррі: «Якби не було пророцтва, або ти не знав би про нього, хіба б ти не хотів убити Волдеморта?» «Хотів би, – відповідає Гаррі, – бо Волдеморт убив моїх батьків і загрожує всім, кого я люблю». І тоді Гаррі зрозумів, що є різниця: або тебе силою виштовхують на бій усупереч твоєї волі, або ти сам ідеш із гордо піднятою головою, бо цей бій – твій власний вибір. Можливо, хтось і не побачить тут великої різниці, пише далі Джоан Роулінг, але Гаррі знав, що в цьому закладена вся різниця,

яка лише може бути у світі. Зрештою, ми бачили в кінці сьомого тому, що Гаррі був готовий пожертвувати власним життям заради того, щоб захистити свій світ від Темного Лорда.

Зверни увагу, що надзвичайно трагічним є бачення свободи в Сартра: Орест здобув свободу, але ціною повної самотності. По суті, свобода в екзистенціалізмі – це постійне протистояння людини суспільству. Як ти раз у раз обурюєшся: «Не вирішуйте за мене!», так кожна людина, яка хоче жити справжнім, а не нав'язаним їй життям, мусить відстоювати свою позицію в постійній боротьбі.

Тепер розумієш, чому я не підтримую твого побажання, щоб екзистенціалізм вигадав якусь веселішу філософію. Його філософія сувора, вона покладає на людину тягар відповідальності й не обіцяє щасливого завершення, а лише довічне напруження та самопожертву заради свого призначення. Проте вона каже правду, яку ми обов'язково маємо знати, і ця правда висока й гідна людини, яка хоче бути собою й не погоджується стати «такою як усі».

Куди ми йдемо?

«Щойно відвернемо зір від зовнішнього світу повсякденних відносин, ми повинні виявити тут же за своєю спиною, немовби якесь продовження нас самих, – Душу Світу».

П'єр Тейяр де Шарден

«Людство, взяте в цілому, стає потужною геологічною силою, і перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, – це “ноосфера”... Ноосфера є новим геологічним явищем на нашій планеті. У ній уперше людина стає найбільшою геологічною силою... Лице планети – біосфера – хімічно різко змінюється людиною свідомо і головним чином несвідомо. Змінюється людиною фізично і хімічно повітряна оболонка суші, усі її природні води. У результаті зростання людської культури у ХХ ст. почали змінюватися (хімічно і біологічно) моря і частини океанів. Окрім цього, людина створює нові види і раси тварин.

Цей процес інтенсифікувався впродовж останнього тисячоліття, коли науковою думкою і державно організованою, нею спрямовуваною технікою, своїм життям людина створює в біосфері нову, живу природу, нову біогенну силу.

Розумне і доцільно діюче життя людства є геологічною силою, яка перебудовує планету. Те, що ми переживаємо, ще ніколи не переживалося людством. Мені здається, що це природно-історичний процес, підготовлений мільярдами років. Еволюційний процес має певний напрямок, неухильно, з перервами, але без руху назад, у ході геологічного часу робиться дедалі більш потужною центральна нервова система, останнім представником якої є людина... Ноосфера встановлена Ле Руа і найбільшим палеонтологом Тейяром де Шарден в тісному зв'язку з моїми лекціями в Парижі».

Володимир Вернадський. Декілька слів про ноосферу

— Ноосфера – це не «нова сфера», – сердито казав Данило в телефон. – Пора вже знати, це від слова «ноос» або, може, «нус» – це грецькою «розум». Така суцільна хмара розуму над Землею, уявляєш. Її Вернадський придумав.

– Ні, шановний, це ти придумав хмару розуму, – втрутилася я, тільки-но він відклав слухавку. – Що це ще за хмара, де ти таке взяв?

– У підручнику написано: людство створило нову геологічну оболонку – ноосферу, сферу розумного життя. Між іншим, життя розумного, а не абсурдного, як ти мене переконувала зі своїм екзистенціалізмом, так що треба ще подивитися, яке це життя насправді.

– Сьогодні й подивимося. Але ти так уже мене не залякуй, давай усе по черзі з'ясуємо. По-перше, не плутай ті теорії, які я тобі переповідаю, з моїми власними думками. Я показую тобі логіку різних філософів, і кожен раз вибираю з їх творів те, що вони відкрили найважливішого, що не втратило свого значення, хоча з часом прийшли вже зовсім інші ідеї. Це їх аргументи я переповідаю, а не свої думки тобі намагаюся нав'язати. По-друге, звісно, коли ми розглядаємо теорії, висунуті в минулому, то ми у виграшному становищі, бо знаємо не лише що нового вони внесли, а й те, у чому потім виявилася їх однобокість і які нові теорії потім цю однобокість вирівнювали.

Так було й з екзистенціалізмом: він мав свого часу дуже значний вплив і позначився на багатьох наступних теоріях, однак і його картина світу не була вичерпною. Треба враховувати що жодна окремо взята філософська теорія не дає відповідей на всі питання, вона завжди зосереджується на чомусь, що для неї є головне. Для екзистенціалізму цим головним був внутрішній світ людини, світ поза людиною не був його проблемою. Але ж світ поза людиною існує, і ніхто серйозно не сумнівається, що людина є лише частиною цього світу. Як же людина включена в цей універсальний, усезагальний світ, як світ впливає на неї, а вона на світ?

Відповідь на це питання шукав інший філософ ХХ ст., він мав ім'я П'єр, а прізвище – Тейяр де Шарден. Він починає вивчати

«феномен людини» (так книжка його і називалася) від самого початку: звідки у світі взялася людина? А як з'явився сам світ, звідки він узявся?

– Світ з'явився від Великого вибуху, – радісно проінформував Лев.

– Саме так. Хоча Тейяр де Шарден теорію Великого вибуху ніде не згадує, певні ідеї, що з нею пов'язані, уже існували за його часу, і він міг про них щось чути або читати. Але по справжньому ця теорія була науково доведена пізніше за появу Тейярового «Феномену людини».

Проте, раз Лев пропонує почати з Великого вибуху, то з нього й почнемо, бо це справді «нульова точка», від якої можна вести відлік історії Всесвіту. А до Тейяра обов'язково невдовзі повернемося. То що ж це за теорія Великого вибуху?

– Ну, це було так, – відсторонив Данило Лева. – Учені виявили, що всі галактики, які вони спостерігають у космосі, ніби розбігаються з однієї точки, і тоді вони вирішили, що колись уся речовина, з якої створені космічні об'єкти, знаходилася в цій точці, вибухнула й відтоді розлітається в різні боки.

– У загальних рисах так воно і є. Цю ідею у 1931 р. висунув бельгійський абат і астроном Жорж Леметр, а потім уже фізики протягом десятиліть детально досліджували, що за процеси відбувалися тоді у Всесвіті.

Тринадцять мільярдів і вісімсот мільйонів років тому крихітний так званий первісний атом раптово почав роздуватися і розширюватися зі швидкістю, що перевищувала швидкість світла. Від першої секунди й надалі простір Всесвіту розширявся, розтягувався на всі сторони й наповнювався матерією. Але ця матерія перебувала зовсім не в такому вигляді, як ми її знаємо: ще не було атомів, усе було заповнене величезною кількістю елементарних частинок, таких, як нейтрони, електрони та протони. Це й був будівельний матеріал, з якого потім виникли всі речовини у Всесвіті. Температура в першу секунду була неймовірно високою – приблизно п'ять з половиною мільярдів градусів за Цельсієм. А от світло зародилося значно пізніше, лише через *триста вісімдесят тисяч років* після Великого

вибуху, уявляєш? Лише в цей час стало можливим існування перших найпростіших атомів – це були атоми гідрогену, бо вони мають найпростішу будову. От цей стан Всесвіту, мабуть, можна уявити як велетенську хмару – хмару туману, який переважно складався з атомів гідрогену та трохи пізніше ще й гелію. Ця хмара постійно розширялася і в ній утворювалися окремі хмари-туманності, а з цих туманностей сформувалися галактики й окремі зірки, зокрема й наше Сонце.

Уявляєш, просто собі хмара туману, у цьому тумані нічого немає, ніхто на нього ніяк ззовні не впливає, і от ця хмара, обертаючись навколо власного центру, як карусель, сама в собі починає нагромаджувати згустки речовини. У центрі утворюється величезна куля-згусток, яка з часом стане Сонцем, на орбітах навколо центру – кулі-згустки, які стануть планетами. Температура в космосі з часом стала дуже низька, але в Сонця звідкись взялася така енергія, якою воно донині обігриває всі планети. Звідки вона взялася? Сонце розігрілося за рахунок власної атомної енергії, стало своєрідним ядерним реактором, подібно до того, як працюють ядерні реактори в наших атомних електростанціях. Всесвіт тим часом продовжував розширятися, і це триває дотепер.

Теорію, за якою Сонце й планети навколо нього виникли з газової туманності, висунув задовго до здогадки про Великий вибух філософ Іммануїл Кант, а далі розвинув Георг Гегель у своїй «Філософії природи». До речі, у теорії Гегеля є дуже принципове твердження про те, що розвиток матеріального світу почався з ситуації, коли «буття» дорівнювало «ніщо», матерія ще не існувала, вона виникла як відчужене буття Абсолютної ідеї. Це завжди було складно уявити за допомогою повсякденного здорового глузду. Були навіть такі філософи, які жорстко Гегеля критикували: як це матерії не було! Такого не може бути! Матерія не виникає й не зникає! Але тепер виявляється, що думка Гегеля про те, що природа колись почала формуватися зі стану, коли «буття» не відрізнялося від «ніщо», чимось нагадує описи Великого вибуху. Проте головне, що нам треба побачити в теоріях Канта і Гегеля, це те, що світ, у якому ми живемо, наповнений *енергією самотворення* – він сам себе витворює, розвиває, переходить з одних щаблів складності на інші...

– Зачекай! – раптом спинив мене Данило. – Ти говориш, що ніхто на світ не впливає, він сам себе витворює, а як же бути зі Святим Письмом? Там сказано, що світ створив Бог за шість днів.

– На це питання дали філософську відповідь ще в добу Відродження, а в Україні, наприклад, її сформулював у XVIII ст. ректор Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович: «Існує лише вічний рух природи, його ж Богом називаємо». Розумієш? Сама природа – це і є Бог. Богослови вже давно встановили, що істини Святого Письма не суперечать науковим теоріям, але Біблію не треба розуміти буквально, адже вона написана мовою символів. Так, шість днів творення світу – це символ шести дуже довгих історичних періодів. У Тейяра, який, до речі, також був священником ордену єзуїтів, ми побачимо чіткий розподіл на різні за змістом епохи розвитку Всесвіту.

Щоб остаточно розвіяти сумніви, скажу тобі, що Папа Римський Пій XII від імені католицької церкви вже у 1951 р. визнав, що теорія Великого вибуху не суперечить католицькому віровченню про створення світу, а потім цю позицію підтверджували і Папа Іван Павло II, і Папа Франциск у 2014 році.

А ми тут можемо нарешті повернутися до Тейяра де Шардена. Він думав про речі, про які ми зараз розмовляли, і дійшов висновку: головне, що можна сказати про те, як влаштований світ, це те, що він постійно змінюється, розвивається. Це називається еволюція. Згідно з Тейяром, еволюція і є ключем для розуміння будови Всесвіту. Тобто зрозуміти, що є світ, можливо лише тоді, коли знайдеш відповідь на питання: куди він прямує у своєму розвитку, *чим він стане в майбутньому?*

Також і те, що світ наповнений енергією самотворення, Тейяр розумів дуже добре, тобто рушій еволюції «вмонтований» у саму природу. Він вважав, що всі речі мають ніби дві сторони: зовнішню, яку ми називаємо матерією, і внутрішню – це енергія, яка в кожній речі є ніби своєрідним рушієм, подібно до того, як думка і воля людини в її внутрішньому світі рухають її діями. Щоб зрозуміти думку Тейяра, важливо побачити, що енергія в його теорії – це не лише фізичне явище. Її трансформації є самою серцевиною

процесу еволюції, бо її зміни найрадикальніші – почавши з фізичних взаємодій, енергія невдовзі почне проявляти свою ідеальну природу.

Подвійну основу, з якої складається світ, поєднання зовнішньої матеріальної сторони та внутрішньої енергії Тейяр називає «тканина Універсуму».

– Що за універсум такий? – прискіпався Лев. – Ми такого слова не вчили.

– А слово «універсальний солдат» знаєш?

– Авжеж, це найсильніший солдат у світі, я фільм бачив. Він безстрашний, жодна зброя його не бере і він може робити абсолютно все що завгодно.

– Правильно, універсальний солдат може робити абсолютно все, для нього немає нічого неможливого. А тепер уявімо цілий світ: моря, гори, степи, джунглі, міста, залізниці, слони, золоті рибки, акули, зірки, планети, галактики – все, все, все! Це вже тобі цілий *універсальний світ*, у якому є абсолютно все і може відбуватися все що завгодно – *Універсум*.

В Універсумі, коли він ще лише почав розвиватися, помітнішим був матеріальний бік, а про те, що в неживих речах є ідеальна сторона, ми можемо хіба що здогадуватися. Але в міру того, як природа ускладнюється, усе яскравіше проступає в тканині Універсуму його психічна сторона. Отже, найголовніше, що відбувається в ході еволюції – це поступове виявлення духовної сутності всього існуючого. Це ніби таке сходження на гору, від матеріальної природи до людської свідомості, і в цьому сходженні є чотири сходинки, чотири рівні.

– Чотири, так мало, – знову втрутився Лев. – Я у своїй грі вже на сьомому рівні.

– У Тейяра лише чотири, але пройти кожен із них і перейти на наступний рівень дуже складно. Ми з вами зараз на першому, нам треба утворити Сонце, Землю, ну, й інші планети також, але головне – Земля, бо на ній і має з'явитися потім людина. Тому цей рівень Тейяр називає «геогенеза» від грецьких слів *Геос* – Земля та *генеза* – створення, породження. Як утворилися Сонце і планети

в загальних рисах ми вже з'ясували, тепер уся увага на Землю. Сонце поливає її потоками енергії, але потроху ці потоки стають не такі інтенсивні, планета помалу охолоджується, і ось на ній утворюються... що?

– Літосфера, гідросфера, атмосфера...

– Стоп! Отут у нас буде перехід на наступний рівень. Але спочатку оцінимо те, що ми вже маємо. Земна кора, на ній розлився Світовий океан, над ними простягається шар повітря, у якому постійно відбуваються різні метеорологічні процеси – як усе це називається?

– Нежива природа.

– Точно! Нежива. Що це означає – мертва? Звісно, ні. Тейяр називає її інакше – *переджиття*. Ще не життя, але той поріг, за яким життя ось уже готове початися. У цьому зміст еволюції – попередній етап уже несе в собі програму переходу до наступного – до життя, а далі до ще наступного, це вже буде третій рівень, і там у нас з'явиться...

– Людина!

– Так, людина. Антропос.

Подумаймо ось про що. Сьогодні астрономи досягають своїми приладами в надзвичайно далекі глибини космосу. Телескоп – це майже машина часу, він дозволяє побачити космічні об'єкти, світло від яких ішло до нас багато мільярдів років, тобто ми їх бачимо такими, якими вони були, власне, багато мільярдів років тому. І от уяви собі: у жодному куточку Всесвіту вчені не виявили ознак живих організмів, які би хоч якоюсь мірою були наближені до людини. Таке унікальне це явище – антропос. Необхідна була довжелезна низка незвичайних збігів між різними значеннями постійних величин у природі, таких, як маса електрона, сила тяжіння або час життя нейтрона, щоб виникла жива природа, а в ній – третій рівень – людина. Якби ці величини виявилися хоч трохи інакшими, то взагалі жодна форма життя не могла б існувати у Всесвіті.

Але життя на Землі існує, людство існує! І це означає, що Всесвіт влаштований таким чином, що він *мусив* у певному місці,

у певний час, там і тоді, де і коли складуться необхідні обставини, генерувати свідоме та розумне життя. Тому Тейяр і стверджував, що енергія має ідеальну природу: це не є психіка, як ми її розуміємо, але вже десь там у глибинах тканини Універсуму закладені можливості, зародки майбутньої свідомості. І оскільки це сталося одного разу, то може знову повторитися десь в іншому місці, в інший час.

Ця ідея має назву «*антропний принцип*», від *антропос* – людина. Він означає, що у Всесвіті від початку була закладена логіка появи розумного життя. У тільки-но народженому Всесвіті вже була передбачена майбутня поява людини з її свідомістю та розумом. Але, щоб з'явилися свідомість і розум, треба мати... що?

– Голову, а в ній не тупий мозок.

– Exactly! Але ми з вами застрягли між першим і другим рівнем, між переджиттям і життям. Сміливо уперед, на другий рівень, який і має головне призначення – витворити мозок, здатний мислити. Цей рівень у Тейяра називається *психогенеза*, від грецького «*ψυχή*», «*психі*», *душа* – творення душі! До речі, уже Арістотель стверджував, що існують рослинна і тваринна душа як попередники появи людської душі. На другому рівні психічна енергія виявляється вже цілком помітно – у психіці різних живих істот.

Тейяр де Шарден за фахом був біологом, мабуть, тому він, я би сказала, з великим задоволенням докладно описує весь неймовірно складний шлях еволюції світу живої природи від одноклітинних організмів до найвище розвинених приматів – безпосередніх біологічних предків людини. У центрі його уваги розвиток нервової системи, мозку до такого ступеня, щоб він став «оселею» розуму, свідомості. І ось ми вже на порозі третього рівня, ми пройшли переджиття, життя, і попереду нас чекає...

– Ноосфера?

– Так, саме вона, ця твоя «хмара розуму».

– Але її придумав Володимир Вернадський, до чого тут Тейяр де Шарден? – не здавався Данило.

– Тейяр і Вернадський ішли у філософії паралельними шляхами, а подекуди навіть їхні життєві дороги перетиналися. Я читала, що,

коли Вернадський у 1922 р. викладав у Сорбонні – це найстаріший і найбільш авторитетний університет Франції – Тейяр слухав його лекції. І варто сказати, що і в створенні вчення про біосферу Володимир Вернадський також виконав вирішальну роботу: він довів, що всі разом живі істоти, які існують на планеті, перетворили Землю на один велетенський живий організм. Головна заслуга цього всепланетного організму – накопичення енергії. Земля постійно приймає на свою поверхню потужні потоки космічної енергії, переважно це сонячне випромінення. Ця енергія надалі могла б просто повертатися назад у космічний простір і розсіюватися в ньому, проте живі організми на Землі навчилися її збирати й зберігати. Гадаю, ти знаєш, що це за таке чудодійне уміння?

– Фотосинтез! – умить зреагував Данило.

– Правильно, респект твоїй викладачці біології.

Отже, і Вернадський, і Тейяр думали над тим, як космічна енергія завдяки біосфері змогла перетворитися в енергію людської свідомості. Спільна для обох філософів ідея полягає в тому, що наш розум, а також свідомість усіх інших людей – це не наша, так би мовити, особиста людська справа, а подія, яка має значення в космічній долі усієї планети Земля. Свого часу на фундаменті літосфери утворилася гідросфера, на їх спільній основі – атмосфера, а об'єднала їх в єдине ціле біосфера. Тепер, коли ми піднялися на «третій рівень», то бачимо, що поява розуму людини була ще більшою подією, бо розум зробив цілу планету такою, якою вона ніколи б не могла стати сама собою, за законами природи. Біосфера різко відрізняється від атмосфери чи літосфери, це не тяжко побачити, правда? Те, що створив на Землі людський розум, відрізняється від попередніх «сфер» ще сильніше, тому й виникла думка про окрему сферу – ноосферу, «сферу розуму». Але, звісно, це не хмара з думок, яка стоїть над землею, як Данило пояснював своєму другові.

Насправді в ноосфері можна побачити різні частини, вони по-різному розташовані сьогодні по всій планеті. По-перше, звісно, до ноосфери входять люди. Ти сказав: «Щоб існував розум,

потрібна голова і в ній мозок». От кожна людина з її мозком – це живий носій свідомості, у кожної окремої людини своя окрема свідомість, Тейяр називає це «зернятко думки» або «зернятко свідомості». Усі люди – живі носії свідомості разом узяті – це частина ноосфери, яка називається *антропосферою*.

Протягом усієї історії люди за допомогою свого розуму змінювали природні об'єкти: створювали знаряддя праці, будували будинки, дороги, заводи, машини, кораблі, мости, виводили різні породи сільськогосподарських рослин і тварин, виробляли одяг, продукти харчування, усього і не перелічити. В усіх цих речах закладений розум і ця частина ноосфери називається *техносфера* (від «техніка»). Технікою ми називаємо всі створені людиною речі, якими вона користується, щоб посилювати й примножувати свій вплив на природу.

І, по-третє, до ноосфери входить *соціосфера* – це всі ті способи організації спільного, су-спільного життя людей, які вони витворили, знову-таки, за допомогою розуму, щоб підтримувати порядок і співпрацю між собою. Це державний устрій різних народів, юридичні та моральні закони, різноманітні норми, правила та інструкції щодо поведінки. Також це системи освіти, безпеки, охорони здоров'я і ще багато іншого.

Ноосфера виникла не одразу з появою людей на Землі, а лише тоді, коли розум достатньо розвинувся, зміцнив свої позиції і зміг підкорити собі природу. Проте справді розумний – ноосферний – порядок на планеті, стверджує Вернадський, настане лише тоді, коли людство зможе за допомогою науки захистити природу від самої людини: від забруднення навколишнього середовища, хижацького вичерпування природних ресурсів, війн, які руйнують усе довкола. Лише тоді можна буде сказати, що ми вже повністю збудували цей «третій рівень».

– А четвертий? Ти ж казала, що Тейяр придумав чотири рівні.

– Отут починається найцікавіше. Тільки слово «придумав» не зовсім правильне. Три попередні рівні ми побачили в реальності, вони вже існують. Четвертий у той час, коли Тейяр писав свою книжку, можна було лише уявляти, але науковці не придумують,

що їм захочеться, а намагаються, на основі того, що вони встановили достеменно, спрогнозувати, яких наслідків можна очікувати в майбутньому. Скоріше це варто назвати передбаченням, а отже, четвертий рівень – це філософське передбачення Тейяра.

– І що ж він передбачив?

– Давай-но подивимося. Перший рівень у нього – переджиття, другий – життя, третій – розумне життя, а четвертий – те, що піднімається над ними – *наджиття*. І не забуваймо, що для Тейяра вся історія еволюції – це великий похід розуму у світі: від першого рівня, де ми лише здогадувалися про присутність психічної енергії в матеріальних речах, до того, що розум підкорив собі всю планету. Отже, наступний крок розуму має сягнути ще далі.

– А далі – це куди?

– За передбаченням Тейяра, розум має стати самостійною силою, яка вже не залежить від матерії. Зараз, як ми з тобою зауважили, живими носіями розуму є люди.

– Зовсім не обов'язково люди! – вніс корективи Лев. – Є штучний інтелект: комп'ютери, смартфони, навіть смартгодинники, які самі викликають швидку допомогу, коли господарю стало погано.

– Цих гаджетів ще не було за часів написання «Феномену людини», хоча перші винаходи з'явилися майже одразу по тому: свою книгу Тейяр написав 1938–40 рр., а першу обчислювальну машину було створено у 1941 р. Тим більшу повагу викликає те, що Тейяр зміг передбачити, що розум у майбутньому зможе відділитися від людини й існувати окремо від цього живого носія. Хоча він відверто казав, що не знає, за рахунок яких досягнень науково-технічного прогресу це станеться. І він пішов ще далі: за його передбаченням, те, що сьогодні в людях є окремими розрізненими «зернятками думки», в майбутньому об'єднається в єдине ціле – Дух Землі. Це буде, вважав Тейяр, така спільна свідомість, «*надсвідомість*», у якій люди зуміють з'єднати свої окремі свідомості.

– Почекай! – стрепенувся Данило. – Значить, згідно з Тейяром, ми таки маємо стати «як усі»?

– Не так просто. Тейяр каже, що «несправжнє буття», яке описує екзистенціалізм – це тимчасові труднощі. Вони виникають,

коли люди ще не навчилися так об'єднувати свої свідомості, щоб не втрачати особисту індивідуальність кожного «зернятка свідомості». Але люди здатні навчитися цього, принаймні Тейяр у це вірив. Проте не буду стверджувати, що це вже сталося і що сьогодні немає загрози для нашої особистої унікальності з боку суспільних шаблонів.

Передбачення Тейяра є успішним в іншому: люди справді навчилися створювати спільне інтелектуальне середовище, в яке кожна людина може сьогодні внести, за висловом Тейяра, «невимовну ношу своєї свідомості». Інтернет насправді створює такі можливості, це навіть не потребує пояснень, бо є повсякденною реальністю для учнів, які постійно використовують дистанційне навчання. Причому розвиток інформаційних технологій відбувається настільки швидко, що поява нових способів об'єднання наших думок перевершує будь-які передбачення. Хмарні технології дозволяють насправді в реальному часі поєднувати в спільних інтелектуальних практиках скільки завгодно людей в усіх куточках планети.

І тут нам треба побачити, що, завдяки інформаційним технологіям, стає ширшим і більш вагомим антропний принцип, про який ми вели мову раніше. Так званий кінцевий антропний принцип стверджує, що будова Всесвіту передбачає не просто появу мислячої людини, а й те, що людина обов'язково створить технології для інтелектуальної обробки інформації, які, раз виникнувши, уже ніколи не зникнуть, існуватимуть вічно.

Про всі ці технічні досягнення Тейяр де Шарден ще не знав. Але він зумів зазирнути набагато далі в майбутнє, бо добре знав минуле. А в минулому, а саме в добу Просвітництва у XVIII ст., уже були спроби об'єднати всіх людей за допомогою розуму. Міркували мислителі так: просвіtimo свідомість усіх людей світлом наукових знань, і тоді, ставши розумними, вони почнуть краще розуміти, як налагодити відносини між собою. «Що я хочу від інших людей?» – міркували вони. Щоб вони робили мені добро і не робили лиха. Тоді я буду робити їм добро, вони – мені, і всім буде добре. Це називається «розумний егоїзм». Але потрібного результату не вийшло. Набравшись просвітницького розуму, ці розумні егоїсти стали

застосовувати його, щоб краще використати інших людей у своїх власних інтересах, не рахуючись з вимогами справедливості й совісті.

Тому Тейяр покладає свої надії не на розум сам по собі, а на силу, незмірно більшу за розум, потужнішу за все на світі. Він жодним чином не заперечує могутність людського розуму, але, на його думку, та психічна енергія, яка була рушієм еволюції, це не абстрактно-логічне мислення, а сила любові.

Тейяр каже, що любов поєднує всіх так, що при цьому кожен зберігає свою особистість, людина в комунікації з іншими вже не втрачає, а збагачує себе. Оце і є *наджиття*: Універсум, каже Тейяр, підноситься над нашими головами в напрямку, зворотному до зникаючої матерії, як Всесвіт, що збирає та зберігає не механічну енергію, як ми вважали, а особистостей. Для цього наша здатність любити має розвинутися так, щоб охопити всіх людей та всю Землю, стати всеосяжною.

– Любов не може бути сильнішою за все на світі, безнадійний мрійник цей твій Тейяр, – суворо заперечив Данило.

– Отак і Волдеморт казав Дамблдору, пам’ятаєш? Але виявилось, що він був не правий. У пророцтві Сивілі Трелоні було сказано, що Гаррі Поттер може перемогти Волдеморта, бо має силу, недоступну Темному Лордові, і це сила любові. У казці, яку написала Джоан Роулінг, так усе й сталося, ви обое це читали.

Щоправда, навіть мало хто з героїв казки вірив у таку всепереможну силу любові. І, мабуть, ще менше людей сприймуть серйозно у філософському тексті ХХ ст., що майбутнє людства – це світ, де кожною людиною буде керувати любов до всіх людей на Землі.

– Звісно, так нічого не вийде, – знову встряг Лев. – Любити всіх людей – це означає і росіян також? Щоб ми полюбили росіян після того, що вони в нас нарobiliли? Ніколи, нізащо у світі!

– Ми з Данилом теж такої думки, а особливо, сидячи в цій тісній комірчині й чекаючи відбою повітряної тривоги, – чесно визнала я. – Саме тому, що ми любимо свою країну, яку окупанти безжалісно руйнують, ми їм цього ніколи не зможемо й не захочемо пробачити. Ніхто б не зміг і не схотів. А тому я кажу, що, поки на Землі

відбуваються війни, ми ще третій рівень не пройшли, ноосфера ще в нас поки не добудувалася й до наступного рівня, до цього самого наджиття, ще дуже далеко. Вернадський особливо наголошував, що ноосфера стане реальністю лише тоді, коли люди навчатимуться вирішувати всі свої справи без воєн.

Але саме це вони зараз і вчать робити. Подивіться, у цій війні нам допомагають вистояти люди з усіх куточків світу: надсилають зброю, приймають наших біженців, виходять на акції, щоб їхні уряди сильніше підтримували нашу боротьбу. Це вперше за всю історію цілий світ настільки одностайний. Досі росіяни безкарно забирали у своїх сусідів територію шматок за шматком, а також і все інше, що їм забажалося; ніхто не міг їх зупинити. Так ставалося і з різними іншими народами в різних країнах. І ось тепер настав час, коли всі нормальні люди об'єдналися, щоб спинити війну, спинити таким чином, щоб ані росіянам, ані будь-кому іншому більше не захотілося ні на кого нападати. Щоб до них дійшло те, що колись сказав ще Ісус Христос: «Хто підніме меч, той від меча й загине».

А навчитися любити всіх у світі зовсім не тяжко, це вміння живе в кожній дитині. Знаєш, Левчику, що ти, коли був маленький, бурмотів перед сном щовечора? Слухай, це твої слова: «Люблю маму, люблю тата, люблю Данила, люблю бабусю, люблю дідуся, люблю нашу машину Манюню, люблю дорогу, люблю дерева, люблю автобусну зупинку, люблю автобус...» Хотілося б дізнатися, що наступне після автобуса ти любив, але на цьому пункті ти зазвичай засинав. Любові легко навчитися з самого малечку, коли дитина зігріта теплом, яке живе в її родині. Для кожної людини дуже важливо зберегти енергію любові, закладену в нашій душі з дитинства.

Ця доброзичливість, здатність співпереживати і самовіддано допомагати один одному притаманна більшості людей. Можливо, вони саме тепер почали розуміти, що без об'єднання людство просто не виживе, бо воно дійшло до тієї межі, коли розбратом та егоїзмом може знищити само себе і все живе на Землі. Щоб утримати світ від цієї небезпеки, усім людям треба з'єднати всю силу свого духу, у нас просто немає іншого виходу. Можливо, це і є перший крок до тої супер'єдності, про яку мріяв Тейяр де Шарден?

Звідки взялося знання?

«Людина виявляє у своїй самосвідомості таку суверенність волі, таку здатність все підкорити своєму мисленню, що це виділяє її з усієї сукупності природи».

Вільгельм Дільтай

«Неможливо обговорювати місце людини в природі і не брати до уваги тієї культурної діяльності, завдяки якій сама природа стала об'єктом пізнання і дії. З цього випливає, що для розуміння теперішніх можливостей людини, по суті, немає значення, володіли чи ні тварини розумовими задатками мислення і мови, – так само як не мають значення спекуляції стосовно того, що саме успадкували люди від своїх предків часів плейстоцену. Визнавши наявність у тварин зачатків рефлексуючої свідомості, ми все одно будемо відчувати різницю між тваринами і людьми. Навіть якщо життя в саванах залишило після себе якийсь спадок, ми без проблем знайдемо відмінності між сучасними і первісними людьми. Відмінність ця полягає в рефлексивній історичній культурі, що охоплює і здобуті біологічні знання, якими не володіли первісні люди. Якщо всіх людей і об'єднують якісь спільні біологічні властивості, то згадування про них звучить ледве не як пустий трюїзм, оскільки неможливо описувати ці властивості у відриві від їх конкретного вирощення в приватних формах культурного життя. Ці властивості вплетені в образ життя, поза яким вони можуть існувати хіба що в абстрактних теоріях біологів і психологів – учених, які оформляють їх відповідно до власного образу життя. Можна стверджувати, що у відриві від культури не існує ніякої людської природи».

Роджер Сміт. *«Бути людиною: історичне знання і створення людської природи»*

— Не хочу робити уроки! Не хочу, не хочу, не хочу! – бурмотів Лев противним голосом. – Коли вже придумують програму, яка буде сама закачувати інформацію в голову, як у комп'ютер?

– Така програма вже існує і називається «навчання». Учителі в школі тим і зайняті, що закачують знання у ваші голови. Але навіть у комп'ютер нічого не закачаєш, якщо він вимкнений. А ти свою голову ввімкнути не хочеш.

– Бо мені зараз голова потрібна для гри, а не щоб читати правила. Чому ці правила не можуть інстальоватися в голову самі собою?

– Бо навчання засноване не на тому, що ти просто запам'ятовуєш слова, як це робить комп'ютер. Головне в навчанні те, що ти *розумієш* ці слова. Розумієш, чому це правило – *правильне*. Цього комп'ютер не може зробити, йому байдуже, правильні твердження ти в нього закачав, чи неправильні. Він і неправильні вказівки буде виконувати, для нього різниці нема.

А от щоб *ти* зрозумів те, що вивчаєш, є один шлях: хтось тобі має пояснити, чому це правильно, а те – неправильно. Це і робить учитель. Він ніби переливає своє розуміння у твою голову. От, припустимо, Архімед мав таке знання: *на тіло, занурене в рідину, діє виштовхувальна сила, що дорівнює масі рідини, витісненої цим тілом*. Окрім Архімеда, цього ніхто не знав, але він пояснив це своїм учням, а учні – своїм учням, і так далі аж до наших днів. І тепер уже всі знають закон Архімеда.

– Це все зрозуміло, але у мене питання: хто ж закачав у голову Архімеда цей закон? Хто йому пояснив, якщо до Архімеда цього закону ніхто не знав?

– Оце ти влучив! Твоє питання – одна з найбільших таємниць, яку намагаються розгадати філософи. Як людина здобуває знання, якого до неї ніхто не знав? Таке знання називається «наукове відкриття». Ти знаєш, що вигукнув Архімед, коли відкрив свій закон?

– Еврика!

– Так, і це означає «знайшов», а можна сказати й «відкрив».

Архімед знайшов цей закон у своїй власній голові, хоча ніхто його туди не закачував. Відкриття народилося саме в його думці, проте не забудьмо: це сталося не само собою, а завдяки тому, що Архімед був дуже розумним і наполегливим дослідником.

Уся історія людей на Землі – це історія здобування знань, нескінченний ланцюг відкриттів. Завдяки знанням людина змогла вижити у боротьбі з природою, створила власний світ, і робить це далі все швидшими темпами. Але як саме їй вдається здобувати знання?

Існує велика галузь філософії – теорія пізнання, або гносеологія. Це слово походить від двох грецьких слів: *гносі* – знання і *логос* – закон, слово. Тобто наука про закони пізнання. На цьому ж полі працює ще одна філософська галузь – епістемологія (від гр. *epistē* – наука), тобто наука про закони розвитку самої науки. Вони якраз і шукають відповіді на питання: як це так відбувається, що якийсь дослідник відкриває закони природи, яких раніше ніхто не знав?

Якщо ми хочемо дізнатися, яку відповідь ці науки дають на твоє питання, то одразу домовимося про деякі засади, які філософія вважає обов'язковими.

По-перше, пізнання навколишнього світу – це здатність, доступна лише людині. Тварини світ не пізнають, і не мають знання. Тому, коли я кажу принагідно «тварина знає» чи «тварина не знає», пам'ятаймо, що це метафора і берімо її в лапки. Причому всі живі істоти необхідну для них інформацію з навколишнього середовища прекрасно вміють одержувати. Орел бачить набагато краще, ніж людина; у деяких видів хижих птахів в очах є вбудовані природою своєрідні лінзи, щоб, ширяючи у висоті, роздивлятися найдрібніші деталі земної поверхні. Собака розрізняє тисячі запахів, про які ми навіть не здогадуємося. Він може чути ультразвуки, недоступні для нашого слуху. Кіт сприймає випромінення в інфрачервоному спектрі – ніби має такий собі тепловізор. Кажани орієнтуються в просторі за допомогою ехолокації. Робили дослід: у кімнаті натягували на різній висоті десятки фортеп'яних струн і запускали в це приміщення сотню кажанів, у яких очі були закриті

спеціальними накладками. Хотіли дізнатися, чи зможуть орієнтуватися «осліплені» кажани в просторі. Відповідь була очевидною: жодна струна не зазвучала, коли кажанчики безгучно літали по всьому приміщенню – така досконала здатність «бачити» навколишні предмети, «обмацуючи» їх пучками ультразвуку.

Уся інформація, яку дають тваринам їхні органи чуттів, необхідна і достатня для того, щоб вони успішно пристосовувалися до того середовища, у якому вони живуть. А тепер – увага! – *це все не знання*. Знання, пізнання – це щось принципово відмінне від того, як відображають навколишнє середовище тварини. Можна сказати, що людина лише тому й виділилася зі світу природи, стала з тварини людиною, що вона навчилася одержувати знання. А от *що* відрізняє знання людини від чуттєвого відображення, яке мають тварини? Це якраз питання для філософів.

По-друге, ми маємо пам'ятати, що погляди на те, *як відбувається пізнання*, суттєво змінювалися з плином часу. Ви уже знаєте, як починався вік науки, як філософи Френсіс Бекон і Рене Декарт шукали відповіді на це питання і створили такі течії, як емпіризм і раціоналізм. Пам'ятаєш, Даниле, вихідний принцип емпіричної теорії Бекона?

– Це про те, що немає нічого в розумі, чого перед тим не було б у відчуттях?

– Так, саме про це. Для Бекона розум, як ми вже колись казали, подібний до дзеркала. А що з цього приводу стверджував Декарт?

– Що в розумі, навпаки, є щось, чого немає і не могло бути у відчуттях – знання загального й необхідного.

– Усе правильно. Отак вони одне одному суперечили: чи то всі знання починаються з чуттєвого сприйняття, чи то – ні, усі знання починаються з аксіом, закладених у розумі від народження.

Кожна з цих теорій, узята окремо, дуже вразлива для критики. Теорію вроджених знань спростовують уже ті факти, що ми побачили в історіях про «дітей джунглів». У дітей, вихованих тваринами, не виявилось жодних ознак вроджених знань чи мислення. Щодо емпіричної лінії, то давай подивимося, що таке є в розумі, що перед тим було у відчуттях. Якого кольору твоя футболка?

– Жовта, ти ж бачиш.

– Бачу. А яким кольором її побачить бджола або метелик, знаєш? Фіолетовим. У них зір так влаштований, що вони, на відміну від нас, бачать ультрафіолетові промені, щоб дивитися на сонце навіть у хмарну погоду. А собака твою футболку як бачить?

– Знаю! Сірою, бо в нього чорно-білий зір.

– Так яка ж футболка насправді – жовта? Фіолетова? Сіра? Це залежить від особливостей зору, а не від реального стану справ. Виявляється, зір не приніс нам інформацію, якою ця річ є насправді, а «підсунув» дані, які він сам і витворив. І це робить не лише зір, а всі наші органи чуттів. Для наочності проведемо стародавній дослід – його називають дослід Арістотеля.

Уважно виконуй інструкцію. Підними праву руку. Ось середній палець, він, як ти знаєш, називається в сольфеджіо з гітари «m». Поруч з ним, ближче до мізинця, палець «a» – безіменний. Перехрести ці два пальці – «m» і «a». Тепер – увага – кінчиками обох цих пальців *одночасно*, але кожним *окремо* торкнися кінчика свого носа. Відчуй свій носик кожним із двох пальчиків водночас. Трохи поводи вгору-вниз. Скільки в тебе носів?

– Два!

– Молодець, виконав правильно. Не всім вдається з першого разу. А можеш сказати, що я хотіла тобі довести цією вправою?

– Напевне, що відчуттям не можна довіряти?

– Так, адже ми ніколи не можемо знати, коли відчуття нас ошукують, а коли кажуть правду. Тобто в наш розум із відчуттів прийшло щось. Але чи можна це «щось» вважати знанням? Про це замислювалися вже сучасники Бекона. Філософи Джон Берклі й Девід Гьюм взагалі дійшли висновку: те, що ми знаємо – це лише поєднання наших власних відчуттів, окрім власних відчуттів ми нічого й не знаємо. Тобто *знання взагалі неможливі*. І це може бути цілковито правильним твердженням, якщо до нього дещо додати. Ось так: *якщо всі наші знання походять з відчуттів, то знання взагалі неможливі*.

Отже, ні відчуття самі по собі, ні розум сам по собі не виявилися в нас достатньою підставою для народження знання. Але чому б

емпірикам і раціоналістам не поєднати два односторонні погляди в одну картину: знання – це результат взаємодії чуттєвого відображення і діяльності розуму? Це ж начебто, очевидно. І, до речі, Кант так і зробив, і він якнайдалі просунувся в поясненні природи пізнання.

– Можливо, ніхто з них не хотів поступитися, бо кожен вважає свою думку найправильнішою?

– Узагалі-то ці філософи були дуже віддані пошукові істини і не принесли б її в жертву власним амбіціям. Проблема була складніша: вони не могли знайти проміжну ланку, яка з'єднує чуттєвість і розум в єдине ціле. Найбільше це вдалося І. Канту, але для його теорії це питання не було пріоритетним. Мусимо визнати, що класична філософія цієї ланки так і не знайшла. Питання про те, що є знання і як воно виникає, залишилося в ній відкритим. І тому ми з вами спрямуємо наші пошуки стежками, якими пішла неklasична філософія.

У неklasичній філософії дві досить несхожі між собою течії найближче підійшли до питання, яке нас цікавить: звідки в людини взялася здатність до пізнання і в чому вона полягає? Їм це вдалося тому, що вони зуміли подивитися на проблему в значно більш широкому масштабі: вони почали свої роздуми не з того, що є знання, а з того, *що є сама людина*. Бо знання виникає не в якомусь нейтральному середовищі взаємодії суб'єкта й об'єкта, а з життєвих людських потреб. Тому, зауважмо, навіть Папа Римський Іван Павло II свого часу так визначив людину: *це той, хто шукає істини*.

Дві течії, про які я веду мову, – це марксистський матеріалізм і прагматизм. Вони під різними кутами зору побачили одну важливу річ, яка до них не потрапляла в поле уваги дослідників: процес пізнання зароджується й розвивається не в голові людини, а в подіях її реального практичного життя. Якщо сказати точніше – у боротьбі людини за виживання за умов, коли узагалі-то вона не мала шансів вижити.

Оце й була та проміжна ланка між чуттєвістю і розумом, яка була потрібна, щоб поєднати ці дві сторони пізнавального процесу: практична діяльність людини, що спрямована на освоєння

навколишнього світу. Попередні дослідники розглядали чуттєвість і розум як дві самостійно існуючі й, так би мовити, «готові до вжитку» здатності людини. Марксистський матеріалізм і прагматизм подивилися інакше: людина успадкувала чуттєвість від природи, бо це властивість усіх живих істот, а от звідки вона взяла розум? Логіка підказує, що розум виник *на основі чуттєвого відображення*, але зробити це було неймовірно важко, майже неможливо. Щоб зрозуміти, як це неможливе стало можливим, ми маємо перенестися в дуже далеке минуле, згадати дарвінівську теорію еволюції й замислитися, як узагалі людина виділилася з природи.

Усі живі істоти пристосовуються до умов середовища і для цього використовують власні ресурси: стало занадто холодно – обростають шерстю, голодно – відрощують ікла й пазурі і полюють на все, що навколо бігає. Але сталися такі зміни, до яких неможливо було пристосуватися.

Ви чимало вивчали про льодовиковий період (і мультфільм багато разів дивилися), от і уявіть ті далекі часи, навіть, якщо хочете, разом із білкою, яка ганяється за жолудем. Будь-який біологічний вид, що не зміг пристосуватися, приречений на вимирання. Наш далекий предок потрапив саме в таку безвихідь, але він зумів розірвати це коло карколомним трюком: замість пристосовувати-ся, тобто *себе*, він розвернув ситуацію навпаки: почав змінювати не себе, а навколишнє середовище, пристосовуючи *його* до власних потреб.

Довжину й силу руки збільшив за допомогою палиці та каменю, навчився робити одяг зі шкір тварин, будувати житло, видобувати вогонь. І тут (не забудьмо, що це «тут» тривало сотні тисяч років) завдяки діям людини, світ навколо неї почав чарівно змінюватися. Усі речі, які вона використовувала, ніби оживали, вони почали виконувати такі дії, про можливість яких людина раніше не здогадувалася: палиця діставала горіх із високої гілки, камінь розбивав голову ворогові, острога витягала рибину з річки.

Тепер ще раз головне: кожного разу діяла одна *якась річ* на іншу *якусь річ*. Це та ситуація, яку описує народна мудрість: двоє б'ються, а користь одержує третій, який залишається в стороні.

Отой наш далекий предок зумів методом спроб і помилок «намацати» собі в навколишньому середовищі місце того «третього», який навчився використовувати у своїх інтересах дію одних речей на інші речі. Для цього треба було – *nota bene!* – відкрити для себе те, *що речі можуть впливати одна на одну*. Оце *те, чого «не знає» тварина, а знає лише людина – зв'язки між речами*.

Абсолютно обов'язкова умова, завдяки якій первісні люди змогли відкрити для себе зв'язки між речами, про які нічого не знають тварини – це використання різних предметів як знарядь праці, інструментів. Марксистський матеріалізм надавав праці вирішального значення в процесі «перетворення мавпи в людину». Отож перше в історії *знання*, як я вже сказала, зародилося не в голові, а в руці, яка тримала знаряддя. Це було таке «ручне мислення», у якому думка ще не відділилася від дії. Якщо спитати, який же зміст має це первісне знання, то відповідь буде така: людина знає, *що можна зробити* цим предметом або *як зроблений* цей предмет.

До цієї дії-думки нам треба придивитися уважніше. Що ми бачимо на перший погляд? Простісінька річ: рука бере камінь і, наприклад, розбиває горіх, це, між іншим, роблять і мавпи. Потаємний шлях, який веде від мавпячих спроб і помилок до виникнення розуму, так просто не побачиш. Але такий рух насправді відбувається: цей камінь, той камінь, десятий, сто двадцять сьомий камінь, скерований рукою первісної людини, усі вони виконують одну й ту саму функцію, призводять до одного й того ж результату! Людина побачила в усіх цих різноманітних каменях *спільне, загальне*: усі камені й будь-який із них розбивають горіхи. Так починає діяти одна з найголовніших ознак розуму – *узагальнення*. Очевидні речі, правда? Але, щоб здобути здатність узагальнено сприймати навколишні предмети, людині знадобився дуже довгий час і дуже багато зусиль. Бо початково в її голові програми «узагальнення» не було, була інша програма – «кожна річ неповторна». Програму «узагальною» людина створювала у своїй голові сама, мільйони разів повторюючи використання *різних* предметів для виконання *однакових* дій.

Щоб пересвідчитися, наскільки складно було це робити нашим далеким предкам, згадаймо оригінальний дослід професора Івана Павлова, який вивчав складні випадки поведінки тварин приблизно років дев'яносто тому. У лабораторії Павлова мавпу-шимпанзе, на ім'я Рафаель, навчили виконувати досить нестандартну операцію. Мавпі пропонували частування, але, щоб дістати ласощі, вона мала набрати воду в кухлик із бачка і залити вогонь, за яким розташовувалися ці ласощі. Рафаель успішно це виконував. Наступний етап досліджу був такий: стіл, на якому знаходилися ласощі й вогонь, що їх приховував, а також бачок із водою і кухлик розташували на дерев'яному помості посеред озера, понад водою. Спостерігають. Чи здогадаєшся, за чим?

– Звідки мавпа набере воду?

– Вгадав. І, мабуть, також здогадався, що Рафаель набирав воду саме з бачка, а не з озера. Тепер переходять до наступного етапу. Роблять ще один поміст і переносять на нього бачок з водою, а мавпу і стіл для ласощів залишають на першому помості. Спекотний день. Рафаель сидить на краю свого помосту, набирає черпачком воду з-за борту і поливає на себе, щоб освіжитися. Тут підпливає човен, доглядач кладе ласощі, запалює вогонь, а на помості залишає довгу бамбукову жердину – і відпливає. І ось Рафаель...

Як гадаєш, чи набере він нарешті воду з-за борту, якою шойно обливався? Ні! Він бере черпачок, перекидає бамбукову жердину на сусідній поміст, перебирається на нього, набирає воду з бачка і, ризикуючи впасти у воду, несе назад черпачок, щоб залити вогонь. У «розумінні» мавпи *вода в бачку* – це вода, щоб загасити вогонь, а *вода за бортом* – це не та вода, яка заливає вогонь.

З цього досліджу ми маємо запам'ятати дві речі. По-перше, використання знарядь, про яке я сказала, що це шлях до народження розуму, притаманне й деяким тваринам. Це називається «примітивна інтелектуальна діяльність тварин». Можна було б припустити, що в таких ситуаціях тварини діють «розумно», правда?

Але тут якраз і постає «по-друге», яке заперечує це припущення. На прикладі Рафаеля ми побачили той бар'єр, який не

змогли подолати навіть «найрозумніші» тварини – це *здатність до узагальнення*. Як Рафаель не зумів перенести значення води в бачку на воду за бортом, так і кожна тварина не здатна розпізнати спільні якості у навіть дуже подібних між собою речах. У кожній речі вона бачить *конкретні* та *випадкові* риси, тому що її органи чуттів лише їх і відображають.

Коли завдяки своїм практичним діям людина навчилася розрізняти в речах *загальне* й *необхідне*, це і був прорив до виникнення розуму, мислення, свідомості. Відколи в голові людей оселилося усвідомлення загальних і необхідних ознак предметів, ми маємо право сказати – це думка. Точніше, це найголовніша, найпервинніша форма думки – *поняття*. Як світ складається з атомів, так наше мислення складається з понять. Кожне поняття – це відображення у свідомості людини *загальних і необхідних рис* певної множини подібних між собою предметів.

Про те, наскільки довгим був шлях утворення понять, можуть свідчити, наприклад, дані дослідника Романа Кіся, який стверджує у своїй книзі, що в *сучасного* нам північного народу чукчів існує двадцять сім назв для чобіт. Це наочний приклад того, як поступово відбувається в головах людей узагальнення. Уже не кожна пара чобіт, бачиш, особлива й неповторна, уже зуміли поєднати певні групи подібних між собою чобіт: окремо, припустимо, усі чоботи з хутра нерпи, окремо всі з хутра оленя, окремо всі хутром назовні, окремо всі хутром усередину тощо. Узагальнення дозволило зменшити кількість описуваних предметів із тисячі різноманітних чобіт до двадцяти семи окремих понять, але ще не дійшло до такого рівня, коли в будь-якій парі чобіт можна розпізнати одну-єдину загальну й необхідну ознаку, яка утворює єдине поняття: чобіт.

Проїшли сотні тисяч років допоки знання подолало свій шлях від руки, яка чинить конкретну дію-думку, «до голови». По-перше, щоб показати іншій людині, що треба зробити, дію-думку означають жестом. Далі жест замінюється на звук, яким людина означила цю дію, подібно до того, як дитина, імітуючи, наприклад, автомобіль, означає його звуком «д-р-р-р-р-р-р». На зміну

звуків-імітації з часом приходить голосно вимовлене слово – увага! – виникає мова. Кожне слово цієї новонародженої мови – це *оселя для поняття*, воно є *знаком*, що означає загальні й необхідні риси певного класу предметів. Варто зауважити, що спочатку слова вимовлялися винятково вголос, бо це були замітники звуків-імітацій. Так само й маленька дитина, коли вона лише вчиться говорити, постійно лепече своїм тоненьким голосочком. Вона так *думає*, бо думати мовчки вона ще не навчилася. А завершальним етапом стає «внутрішнє» мовлення, коли слова вимовляються, але без звуку. Причому наш мовленнєвий апарат – голосові зв’язки, м’язи гортані і горла – виконують мікроскопічні рухи, такі ж як при голосному мовленні, а мозок ці рухи зчитує. Таким чином, ми «мовчки» говоримо самі з собою (бо завжди приємно поговорити з розумною людиною). Мислення обов’язково відбувається як мовлення; без слів думку неможливо ні сформулювати, ані висловити.

Таке мовчазне мовлення – це і є форма існування *розуму*, ось ми до нього вже підходимо. Якби ми наближалися, наприклад, до міста, то бачили б перед собою будинки, до лісу – бачили б дерева. А що ми бачимо у своїй уяві, коли кажемо «оце розум»? Ми на це вже відповіли: розум складається з понять, так само як Всесвіт складається з атомів, як будинок сконструйований із цеглинок. Поняття, як і атоми – найменші, неподільні «частинки» мислення, такий собі будівельний матеріал думки. Спробуймо щось збудувати з цього матеріалу.

Беремо будь-яке поняття, наприклад, часто використовують для цього маленького досліду поняття «мідь». Що ми про мідь хочемо сказати? Хай наше друге поняття буде «метал». Далі нам треба дієслово: «є». І ось ми об’єднали два поняття й сконструювали речення: «Мідь є метал». У логіці, яка вивчає закони мислення, така конструкція називається «*судження*». Усе наше мислення складається з суджень, у яких стверджуються або заперечуються зв’язки між поняттями. А головне – зв’язки між поняттями в нашій голові віддзеркалюють зв’язки між речами, певні властивості, які притаманні речам у реальній дійсності. Це саме те, що ми назвали знанням. Візьмемо ще одне судження, яке фіксує вже відоме нам знання: «Усі метали електропровідні». Маємо

два судження: «Мідь є метал» і «Усі метали електропровідні». Дві «половинки» цих суджень містять спільне однакове поняття – «метал» і «всі метали». Це означає, що й дві другі половинки цих суджень між собою можуть бути логічно сполучені: «мідь» + «електропровідні» = «мідь є електропровідна».

«Всі метали електропровідні».

«Мідь є метал»

Отже, «Мідь є електропровідна».

Ми утворили це третє судження, не перевіряючи на практиці, чи проводить мідний провідник електричний струм, підставою для нашого твердження був лише закон логіки. Але воно правильне!

Це сталося тому, що ми обрали для своїх міркувань два правильні вихідні судження і правильно застосували логічні закони поєднання суджень. Тому нам вдалося *силою свого мислення у власній голові утворити нове знання*. Ця логічна операція називається «умовивід». Це третя й остання з форм мислення, з яких наш розум конструює всі думки. І наукові відкриття також робляться саме за допомогою цих інструментів: *поняття, судження, умовивід*. Щоправда, ми побачили одну найпростішу форму умовиводу, взагалі-то таких фігур багато, але принцип один: якщо правильно сполучаєш судження, які містять уже відоме знання, умовивід «виведе» з них висновок, якого ще ніхто не знав.

І поняття, і судження, і умовиводи утворилися в нашому мисленні як відображення тих практичних дій, які людина чинить протягом усієї своєї історії. Тому – зверніть увагу – попри всі зміни, зміст знання залишається стабільним. Коли ми кажемо, що ми щось *знаємо*, то це означає, що ми можемо пояснити, як ця річ *зроблена*, або що за її допомогою можна *зробити*. У нашому прикладі ми можемо проводити струм за допомогою мідного дроту. За рамками цієї інформації може знаходитися що завгодно, але воно не потрапляє в поле нашої уваги.

Отут ми дійшли до того «розгалуження», де розходяться шляхи марксистського матеріалізму і прагматизму в розумінні природи знання. Досі вони будували свою логіку за приблизно однаковою схемою, яка у філософів називається «роль практики в пізнанні»: знання виникло як знаряддя діяльності людини, спрямованої на перетворення

середовища відповідно до її потреб, а водночас воно виникло як результат, «побічний продукт» цієї діяльності. Марксистському матеріалізму такої схеми виявилось достатньо для того, щоб повірити, що людина може пізнати у світі все без винятку; питання, мовляв, лише в часі. Він вийшов далеко поза рамки класичної філософії й дуже багато пояснив про природу пізнання такого, чого не розуміли Бекон і Декарт. І все ж він не зміг позбутися уявлення про знання, яке сформулював ще Арістотель: ми здатні правильно відображати речі у своїй свідомості, й таке правильне відображення називається «істина». Щось уже пізнали, щось зараз осягаємо, щось ще не пізнане, але буде пізнане в майбутньому. Головне для марксизму, що немає нічого такого, чого людина не могла би пізнати в принципі, бо сам процес пізнання і наближення до істини нескінченний. І треба сказати, що жодна інша філософська течія у ХХ ст. не була настільки переконана в досяжності повного, правильного, достовірного знання.

– Можливо їм не хотілося так багато напружуватися, щоб здобувати знання? – поцікавився Данило. – Ось Лев теж не хоче.

– Я би сказала навпаки: інші філософські школи більш глибоко зрозуміли труднощі, з якими наука зіткнулася в ХХ ст., й відчули, як багато треба зробити, щоб насправді знати, що є істиною, а що – хибними уявленнями.

Зокрема прагматизм не так оптимістично був налаштований щодо безмежних можливостей пізнання. Він усвідомлював: те, що залишилося «поза кадром» нашої практичної дії, це також реальність, причому вона нам невідома. Коли марксистський матеріалізм стверджує, що ми «рухаємося від незнання до знання, від знання неповного до повнішого й точнішого», то прагматизм такої упевненості не має. Чарльз Пірс наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. змінив сам підхід до призначення пізнання: не знання саме по собі є метою людини, а *успішна дія*. Звідси походить і назва цієї течії – від грецького слова «*прагма*» – справа, дія. Відтак усі процедури пізнавального процесу підпорядковані меті успішної дії, і тоді ми маємо інакше визначити самі пункти «від» і «до» чого ми рухаємося: *від* того, що заважає успішній дії, *до* того, що допомагає досягати успіху. Давай на твоєму досвіді перевіримо. Якого такого успіху тобі нещодавно вдалося досягти?

– «Одинадцятка» за академічний концерт.

– Вітаю! Тяжко було? Раніше тобі часто щось перешкоджало.

– Я дуже переживав і руки погано слухалися. Але потім подумав, що я добре знаю цю коломиївку, заспокоївся і зіграв нормально.

– Exactly! Саме те що нам треба. Що заважало? Невпевненість. Що допомогло? Упевненість у собі. Прагматизм вважає, що ця схема працює в наших діях скрізь і завжди. Звідси й траєкторія, якою рухається пізнавальний процес: «від» сумнівів і невпевненості «до» віри в успішний результат. У прагматизмі це називається «прагматична віра».

– Ти хочеш сказати, що можна досягти чого завгодно, якщо в це сильно повіриш?

– Я покажу силу й межі можливостей прагматичної віри на певному прикладі. Знаєш що таке міленіум?

– Тисячоліття, це всі знають.

– Так, усі знають уже двадцять три роки, відколи цілий світ з ентузіазмом святкував прихід третього тисячоліття. Так от, за декілька днів до настання міленіуму в Сполучених Штатах Америки зафіксували незбагненне явище: помітно знизилася смертність населення. А потім, після святкування Нового року, вона чомусь тимчасово зросла, перекривши звичайні показники (чи спостерігали таке в інших країнах – таких даних я ніде не зустрічала, найімовірніше цього просто ніхто не досліджував). Спробуєш пояснити ці статистичні аномалії?

– Можливо, люди так хотіли дожити до наступного тисячоліття, що зуміли мобілізувати останні сили? А потім ці сили закінчилися й вони померли.

– І я так думаю. Причому сили й справді були останні, але реально вони були, потрібна була лише мотивація, щоб їх активувати. Психологічна мобілізація подіяла на певний час, проте, звісно, вона не всесильна. І все ж вона допомогла тим людям реалізувати останнє побажання, яке вони мали у своєму житті. Зваж: цей ресурс може мати цілком реальне значення, наприклад, для пораненого бійця, якому треба протриматися до підходу медиків, коли кожна хвилина може бути вирішальною.

Загальна схема, яку застосовує прагматизм, полягає в тому, що, здобуваючи знання, людина зміцнює свою прагматичну віру, а віра дає їй психологічну мобілізацію і сприяє успішному досягненню мети.

– Але ж якщо вірити в якусь нісенітницю, хіба це допоможе в реальних справах?

– Прагматизм не запрошує вірити в нісенітниці. У нього справді досить незвичайне розуміння того, що вважати істинним знанням. Він не має надії, що людина може одержати знання про те, якими є речі самі по собі, тому він не намагається шукати істину як правильне відображення дійсності в нашій голові. Він пропонує інше розуміння: істина – це такі поняття й судження, які сприяють успішному досягненню наших практичних цілей. Але, щоб бути істиною, такі вірування мають бути не уявленнями окремих осіб, а результатом колективної думки більшості. Проти таких вірувань не повинно бути вагомих сумнівів. І, нарешті, вони мають бути вже перевіреними в практичних діях і довести свою ефективність.

Якщо ці умови дотримані, то процес пізнання, який людина здійснює, допомагає їй перебудувати той досвід, який людина здобула раніше. Виявив дослідник, що чогось не розуміє або не може зробити – це проблемна ситуація. Він починає шукати ідеї, теорії, які можуть цю проблему розв'язати. Потім роздумує над тим, які можуть бути наслідки, якщо він зробить так, або так, або так – вибирає шлях для розв'язання проблемної ситуації. А після цього пробує зробити практичні кроки на основі цих своїх висновків – це експериментальна перевірка результатів дослідження. Якщо проблему вдалося розв'язати, то дослідник вважає, що ідеї, які він застосував, є істинними.

Так, до XVI ст. астрономи вважали істиною те, що небо – це кристалічна сфера, яка обертається навколо Землі й розташована поміж Місяцем і нерухомими зірками. Таке уявлення про світобудову утвердив ще Арістотель у Давній Греції. У ньому ніхто не сумнівався, бо всі вважали, що знання, які людині потрібні, уже записані в мудрих книжках – Святому Письмі та творах стародавніх авторів, насамперед Платона та Арістотеля. Оскільки Арістотель так стверджував, то всі його послідовники в це вірили. Але в 1572 р. видатний астроном Тихо Браге, спостерігаючи за небесними явищами, виявив, що в сузір'ї Кассіопеї

з'явилася зірка, якої раніше на небі не було. Це була наднова зоря, яку дотепер часто називають «зіркою Тихо Браге». Ось вам проблемна ситуація: звідки й як ця зірка там узялася? Тихо Браге витратив близько року на різноманітні спостереження, застосував новітні астрономічні інструменти та свої знання з математики і вираховував, що ця нова зірка виникла в «позамісячному» світі, саме там, де, як досі вважалося, знаходилося вічне й незмінне кристалічне склепіння. І завдяки розрахункам Тихо Браге астрономи дістали *нове знання*: космос – не кристалічна незмінна сфера, а нескінченний простір, у якому з'являються комети, виникають нові зірки й відбувається багато різноманітних змін.

«Старий космос» із Землею в центрі, вічний і нерухомих виявився ілюзією, коли Тихо Браге та сучасні йому мислителі узяли за початок своїх досліджень дані спостережень за природними явищами, замість того, щоб читати й перерахувати стародавні книжки. Але спробуй уявити, чи багато людей змогли б виявити, що саме в цьому місці зірки не було, а тепер вона з'явилася. Як добре треба було знати картину зоряного неба, щоб вловлювати такі деталі! Завдяки цим знанням астрономи та інші дослідники того часу створили учення про «новий космос», у центрі якого, завдяки дослідженням Коперника й Галілея, виявилось Сонце. З цього почалася наукова революція, яка призвела до виникнення в XVII ст. європейської науки з усіма її основними елементами: спостереженнями, теоретичними обґрунтуваннями, логічними доведеннями, математичними описами й експериментальною перевіркою. Таким став новочасний шлях пізнання: учені спостерігали за явищами природи, потім аналізували дані спостережень, застосовуючи всі свої знання, і це дозволяло їм пояснювати ті явища, які до них ще ніхто не пояснив.

– Ну й що з того, зараз усе так само відбувається, – не міг втриматися від скепсису принциповий Данило.

– У багатьох сферах науки така схема й справді працює дотепер. Але не ці сфери визначають сьогодні те, чим є сучасне наукове пізнання. Наприкінці XIX ст. в науці сталися зміни, які фактично поставили з ніг на голову всі класичні уявлення про те, як влаштований світ. Це була ще одна наукова революція, але про неї так одразу й не розкажеш, відкладемо це до наступного разу.

До чого ведуть хаос і невизначеність?

«Для критики і спростування наукових теорій – як це не дивно і не незвично – важливі філософські ненаукові й антинаукові теорії».

Пол Фейєрабенд

«Свої епістемологічні висновки я заснову на виділенні двох аспектів складності. Перший аспект – це холізм, поєднання частин або елементів з утворенням єдиного цілого, яке набуває нових властивостей. Другий аспект складності полягає в тому, що кожне складне пізнання, складне явище в природі та суспільстві роздирається глибокими суперечностями, які не стільки руйнують складне, скільки, як це не парадоксально, будують його. Складне утворення тому і зберігається, що воно постійно руйнується, безладно приміряє випадково потраплений клептиковий одяг, балансує на межі хаосу. Безлад і порядок змішуються, звертаються один до одного, потребують один одного, змагаються між собою, суперечать один одному. Цей діалог здійснюється в надзвичайно великій грі взаємодій, перетворень, організацій, де кожен працює за себе, кожен за всіх, усі проти одного, усі проти всіх... Складне мислення сприяє розгортанню когнітивної діалогіки між визначеним і невизначеним, відокремленим і невідокремленим, логікою і металогікою. Складне мислення – це не заміна простоти складністю, а здійснення неперервного діалогічного руху між простим і складним...»

Паскаль – архетип того, ким я вважаю самого себе – людина – носій раціональності, науковості, і в той самий час людина – носій сумніву, віри, містицизму і релігії. Я завжди залишаюся дуже раціональним, але водночас я борюся проти раціоналізації, оскільки вважаю, що існують межі логіки і розуму; я вірю в науку, повністю усвідомлюючи існування меж, що доступно науці».

Едгар Морен. «Метод»

— Не хочу вчити «ЯДС»! – знову вередував Лев.
– Що ще за «я-де-ес»? – не зрозуміла я.

– «Я досліджую світ», ось що. Не хочу!

– Не хочеш досліджувати світ?

– Світ досліджувати хочу, а вчити «ЯДС» – ні! Ти сама казала, що сталася наукова революція, і всі знання виявилися неправильними. Я вивчу, а раптом потім усе знову поміняється?

– Його взагалі не треба пускати на мої уроки філософії, – зловтішно сказав Данило. – Нічого не зрозумів, окрім того, що не треба вчитися.

– А можеш сказати, як правильно треба було зрозуміти?

– Можу. Ми ще на першому уроці про це говорили. У науці стаються революції, але це додає нових знань, а не звільняє від вивчення старих.

– Точно. А пам'ятаєш, ми ще говорили, що наукова революція наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. примусила навіть найбільш авторитетних учених засумніватися в тому, що вони мають достовірне знання про природу. З цього сумніву у філософії ХХ ст. вирости великі філософські школи, які намагалися створити таку теорію пізнання, яка б за цих нових умов дала відповіді на запитання, сформульовані ще І. Кантом: «Як можливе пізнання? Як можливе природознавство?» Адже якщо нові відкриття спростовують те, що всі вважали науковими істинами, то це насправді і не знання, і не природознавство, а скоріше – ілюзії.

І треба визнати, що за часів Канта відповідь на питання «Як можливе пізнання?» дати було легше, аніж на початку ХХ ст., а тим паче – ХХІ. Наука, яку описував Кант, перебувала на етапі свого класичного розвитку, який загалом охоплював період з ХVІІ до кінця ХІХ століття. Початок цього етапу був покладений працями Миколая Коперника, Галілео Галілея, Йогана Кеплера, Ісаака Ньютона. Можеш сказати, що такого важливого відкрив Ньютон?

– Звісно, можу – закон всесвітнього тяжіння, а також він створив основи класичної механіки.

– Так, і назвав він свою працю «Математичні начала натуральної філософії». Бачиш, це був час, коли наука вже здобула своє власне поле і методи досліджень, але ще до кінця не усвідомила, що вона уже не філософія, що вона займається самостійною діяльністю, освоює світ своїми власними силами. Проте саме дух класичної механіки Ньютона зрештою прийшов на зміну попереднім філософським переконанням.

Раніше філософи стверджували, що справжня суть природних явищ перебуває поза межами досяжного для природознавців. Є, мовляв, фізика (від гр. *φύση*, *фісі* – природа) – вона описує природні явища. Але за фізичними речами заховані причини цих явищ, недосяжні для спостереження. Ці причини один з учнів Арістотеля назвав метафізичними. Ще раз: мета- (від гр. *meta* – *понад, поза*) – фізичними. Метафізика, у буквальному значенні – це «те, що після фізики», грецькою «*τὰ μετὰ τὰ φυσικά*». Так назвав різні лекції та статті Арістотеля його учень Андронік Родоський у I ст. до н. е. Річ у тому, що ці лекції не мали власної назви і були розміщені після трактатів Арістотеля з фізики. Але суть не в тому, де були розташовані тексти, а в тому, що причини природних явищ, про які писав Арістотель, знаходяться *поза* фізичними речами. Фізичні, тобто природні, явища піддаються спостереженню, вони мінливі, виникають і зникають. А їх *мета*фізичні причини, навпаки, осягаються лише філософським розумом, і вони є вічними й незмінними.

Ми вже побачили, як досягнення астрономів зруйнували віру в те, що, наприклад, небосхил належить до явищ, недосяжних для природознавства. А з подальшим накопиченням знань дослідники переконалися, що взагалі *не існує таких явищ, які не можна було б спостерігати*, вивчати й пояснювати методами науки. Вони розмірковували так: кожна річ має свою причину, і водночас вона є причиною якихось інших явищ. Якщо точно знаєш, яка причина викликає який наслідок, то можна в усьому світі простежити ланцюги всіх причин і наслідків, з'ясувати, як усе влаштоване, й передбачити весь хід подій на майбутнє. Це називається «детермінізм» – переконання в тому, що кожна причина викликає саме

такий, а не інакший наслідок, а весь світ – це мережа, побудована з ланцюгів однозначно пов'язаних між собою причин і наслідків.

– Мені це подобається, – схвалив Данило. – Усе можна пояснити й наперед знати, що і коли станеться.

– Не скажу, що мені б не сподобалося все знати наперед, але річ у тому, що цей наївний погляд не відповідає дійсності, він її занадто спрощує.

Проте принцип жорсткого детермінізму, попри свою наївність, довгий час працював у класичній науці й допомагав дослідникам відшукувати реальні причини реальних явищ. Так відбувалося допоки предмет наукового пізнання був достатньо простим і однозначним. Якщо врахувати, що розвиток конкретних наукових дисциплін почався лише в XVII ст., то можеш уявити, скільки досить *простої* роботи варто було виконати: виявити різні явища й процеси, провести спостереження й накопичити дані про них, описати, розкласифікувати, кожне явище зупинити і докладно розглянути окремо від інших, а потім встановити найголовніші зв'язки між ними, базові закономірності їх існування. Ось на цьому етапі класична наука розбудувала свої досить прості інструменти: спостереження, вимірювання, порівняння, виявлення головних причинно-наслідкових зв'язків, типологізацію й класифікацію. Вона сприймала кожен зі своїх об'єктів як нерухомий і незалежний від усіх інших речей, так було зручно, й насправді давало найкращий результат. Недаремно одним із принципів наукового методу, який розробив Рене Декарт, була порада: кожную складну проблему розкладай на простіші елементи й розв'язуй по частинах. Отак і всю природу намагалися розкласти на прості елементи й вивчати по частинах.

Ти бачив, що знаходиться всередині старого годинника, що залишився нам від твого прадідуся? Зараз уже більшість годинників зовсім інакші й для нашого прикладу вони не підходять. А в старому механічному годиннику, який приводився в дію пружиною, багато коліщаток і гвинтиків, які можна витягти, роздивитися, а потім усе правильно скласти, щоб зубчасті коліщатка чіплялися одне за одне, рухали стрілки й щогодини бамкали у дзвін.

Є ще й спеціальний ключик, яким треба накрутити пружину, щоб весь цей механізм не зупинився.

Отак класична наука уявляла собі Всесвіт – як механізм, у якому все правильно припасоване одне до одного, і всі його деталі можна обміряти, обрахувати, розібрати й скласти заново. І навіть аналогія з пружиною, що приводить в рух годинник, підходила для цього образу, бо одним із центральних питань для класичної механіки була проблема, пов'язана з першим законом класичної механіки Ньютона. Пам'ятаєш цей закон?

– Якщо на тіло не діють зовнішні сили, воно перебуває в стані спокою або прямолінійного рівномірного руху.

– Так воно і є. Природознавці досліджували світ, у якому все перебуває в русі. Але при тому вони були переконані, що рух у природу могла внести лише *зовнішня* сила, інакше цей «механізм» залишався б у стані спокою. Де ж той «ключик», яким його «завели», і хто це зробив? У відповідь на це питання виникла ідея *деїзму* (від лат. *Deo* – Бог) або її ще називають теорією першопопштовху. Мовляв, Бог дав світові перший поштовх, який привів у рух цей велетенський механізм – такий собі «вічний двигун». Неначе накрутив пружину в годиннику, і зробив це так майстерно, що від того часу все у світі рухається само собою за законами самої природи, принципами взаємодії причин і наслідків, і світ уже не потребує зовнішнього впливу, тому далі вже Бог у природні процеси й не втручається.

– То ти казала «теїзм», тепер кажеш «деїзм» – що за плутанина?

– Жодної плутанини, це два різні поняття. *Деїзм* походить від латинського *Deo* – Бог, тоді як *теїзм* – від цього самого слова, але в грецькому варіанті – *Theos*. Але ці два вчення різко розходяться між собою. На відміну від *деїзму*, *теїзм* вважає, що Бог – це ідеальна особистість, яка має нескінченний усеосяжний розум, створила світ і постійно ним розпоряджається.

Звісно, з поступом наукового пізнання до цих уявлень додавалися нові знання, які картину ускладнювали й примушували розуміти, що, наприклад, фізичні й хімічні процеси не зводяться до ньютонівської механіки. Але довгий час науковці вперто намагалися

навіть живий організм розглядати як машину, але просто складнішу за інші механізми.

Я тобі вже казала: учені були переконані, що класична механіка й детермінізм вичерпно пояснили будову природи, вони вважали, що просто на їхніх очах фізична картина світу вже в цілому наукою завершується. Тому для них стали великою несподіванкою відкриття, зроблені наприкінці XIX століття.

У 1895–1896 рр. були відкриті промені Рентгена, Антуан Беккерель відкрив радіоактивність, а Марія Склодовська-Кюрі та П'єр Кюрі у 1898 р. дослідили радіоактивний елемент радій. У 1897 р. англійський фізик Джозеф Томсон відкрив першу елементарну частинку – електрон, а також зрозумів, що електрони є складовими частинами атомів усіх речовин.

Давай тут зараз сповільнімося і замислимося. Геніальний здогад про те, що світ складається з атомів, належить давньогрецькому філософові Демокріту, який народився в V ст. до нашої ери. Відтоді протягом цілих двох із половиною тисяч років філософи уявляли собі атоми як своєрідні суцільні «цеглинки», з яких збудовані всі речі – крихітні прості неподільні частинки. Слово «*ἄτομος*» з грецької так і перекладається – неподільний, а якщо сказати зовсім дослівно – «його неможливо розсікти навпіл». На переконанні в неподільності атомів була заснована фізична картина світу до кінця XIX ст.: мовляв, атоми – це вічна непорушна основа, яку неможливо ні розділити, ні змінити, ані тим паче знищити, тому й світ такий стійкий, надійний і передбачуваний.

І от, завдяки відкриттю Томсона, виявилось, що атоми подільні, причому подальше їх вивчення невдовзі показало, що атоми складаються з дуже багатьох різноманітних елементарних частинок. За вкоріненою звичкою одразу хочеться знайти поміж цих частинок нехай ще меншу, але найголовнішу, знову-таки вічну й незмінну, і поставити її на місце колишнього атома: ось вона, «цеглинка», з якої все сконструйоване. Проте виявляється, що не існує найголовнішої частинки, не існує поміж ними вічної й незмінної, бо вони здатні перетворюватися одна в одну. Це був прямо таки шок: «Матерія зникла!»

Револьюційні відкриття природознавців цього часу примушували зрозуміти: класична наука помилялася, коли стверджувала, що світ влаштований просто і підпорядковується вічним незмінним законам, які в усі часи за всіх обставин діють однаково. Такий погляд був надмірним спрощенням і давав достовірне знання лише в гранично простих випадках. Але ось настав час, коли наука у своєму розвитку дійшла до вивчення значно складнішої реальності. Минули часи, коли все вартє уваги наукового розуму могло бути відкрите через розділення на найдрібніші статичні частини.

Переворот у природознавстві, здійснений відкриттям Томсона, призвів до створення, на протипагу класичній механіці Ньютона, *квантової механіки*. Квантова механіка дозволила описати нескінченні перетворення елементарних частинок. Другий так само радикальний «підрив» класичного природознавства був реалізований Альбертом Айнштайном, який створив у 1905 р. спеціальну, а в 1916 р. загальну *теорію відносності*. Зверни увагу, що теорія відносності дала можливість зазирнути в минуле на мільярди років назад і простежити історію Всесвіту від ранніх стадій його існування – ми говорили про цю історію, обмірковуючи теорію Великого вибуху. Теорія відносності утверджувала новий погляд на будову природи: у ній немає універсальних, законів, які скрізь і завжди діють однаково й дозволяють пояснити будь-яке природне явище, виходячи з єдиних простих принципів. Тепер світ постав як безперервний процес бурхливих незворотних змін, у якому немає нічого сталого й однозначного.

І от тепер ми знову опиняємося перед питанням: як *можлива наука* у світі, де панує хаос і невизначеність? Як можливо за таких умов відкривати закони, створювати наукові теорії і стверджувати, що це є *істинне знання*?

Ми вже побачили, яку відповідь дав на це питання прагматизм. Він стверджував, що взагалі помилкою є уявлення, буцім-то ми рухаємося від незнання до знання, від неповного й неточного знання до достовірних істин. Усе, що нам потрібно від науки, – це забезпечити максимальну ефективність наших практичних дій, стверджує прагматизм. Наука з цим завданням справляється, тому більше жодних питань до неї не варто й ставити.

– Оце добра думка, – погодився іронічний Данило. – Наші вчителі теж би мали ставити менше питань, а то все вимагають: «Чи ти впевнений, що правильно написав? Ану перевір, чи це відповідає дійсності?».

– Ваші вчителі не самотні й цілковито праві в цих своїх вимогах. У 1920-х рр. питання про те, як ми можемо впевнитися в правильності здобутих знань стало найголовнішою проблемою такої потужної філософської течії, як неопозитивізм. І в центрі його уваги постало саме це: як перевірити, чи відповідають дійсності теорії, які почала активно створювати неklasична наука? Вирішальною причиною переходу класичної науки в неklasичну було якраз те, що зіставити нові теорії з дійсністю стало неможливо. Класична наука досліджувала явища, які вчені могли спостерігати за допомогою своїх чуттів. Якщо ж об'єкти спостереження були занадто малі або великі, на допомогу приходили мікроскоп, телескоп, інші допоміжні інструменти.

Але сталося так, що наука почала вивчати об'єкти, які в принципі *не піддаються спостереженню*, зокрема електрон. Справа навіть не в тому, що він занадто малий, а в тому, що він поводитьсь зовсім не так, як предмети, що їх ми спостерігаємо в ньютонівському світі класичної механіки. У квантовій механіці діють інакші закони. Припустимо, ми дізналися, що в певній точці – назвемо її «А» – на електронній орбіті атома зник певний електрон, а в іншій точці «В» – виник певний електрон. Чи це той самий електрон перемістився з точки «А» в точку «В»? Чи, можливо, в точці «В» опинився якийсь зовсім інший електрон. Ми не маємо можливості це встановити. Такі процеси описують наукові теорії за допомогою математичних формул, вони створюють дуже складні математичні моделі, у яких пояснюють і навіть передбачають протікання певних природних явищ. Але як виглядають ці явища та процеси в реальності?

Класична наука описувала свої об'єкти так, щоб ми могли уявити, як ми їх спостерігаємо: «тіло, занурене в рідину», «тіло, на яке не діють зовнішні сили», «тіло, яке падає з прискоренням вільного падіння» – усе це можна спостерігати або принаймні уявити.

Тепер головне: *об'єкти неklasичної науки у принципі не спостережувані*. Ми не можемо виявити, як виглядають явища, описувані

цією наукою, адже вони не виглядають ніяк. Вони заховані в субатомних глибинах мікросвіту чи в далеких космічних глибинах, куди жодне око, вухо, ніс або дотик спостерігача сягнути не може, тому їх ніхто не бачив, не чув, не нюхав і не пробував на дотик. А от теорії, які їх описують і пояснюють – існують! І маємо питання: яку реальність описують ці теорії? Як перевірити, чи закладені в них знання є істинними? Неопозитивізм вважав першочерговим завданням саме перевірку наукових теорій на істинність. Це дістало назву «верифікація» (від лат. *veritas* – істина).

– Я би просто порівняв ці знання з тим, що є навколо нас, і побачив би, – раптом десь узявся Лев.

– Біда в тому, що *цю дійсність* неможливо побачити. Вихідний матеріал, з яким має справу неklasична наука – це переважно дані приладів: певні математичні величини, формули, графіки. Але насправді неопозитивізм мусив обрати саме такий шлях: він намагався перевіряти, чи збігаються висновки наукових теорій із даними спостережень, тобто по суті – з даними про те, як об'єкт пізнання взаємодіє з приладами. Для цього висновки теорій треба було гранично спростити до таких висловлювань, про які можна однозначно сказати «так» або «ні». Наприклад, «5 більше 4» – так, «4 більше 5» – ні. А тепер давай спробуємо сформулювати таким чином: «Собака більше п'яти». Так чи ні? На це питання немає осмисленої відповіді.

– Але ніякий же дивак і не говорить такими чудернацькими реченнями, – заспокоїв мене Данило.

– Не говорить? А давай-но спробуємо так: «Добро завжди перемагає зло». Так чи ні?

– Так! – впевнено проголосив Лев.

– А от і ні! – так само впевнено відрік Данило.

– Отож-бо, – втішилася я, бо саме цього й добивалася. – Ви можете сперечатися цілий день, але не переконаєте один одного. Це твердження можна з однаковим успіхом і стверджувати, і заперечувати, однозначної відповіді не існує. Це помітив ще Іммануїл Кант. Зокрема, він докладно описав усі створені бого-словами докази буття Бога, а потім усі їх логічно спростував.

– Що ж Кант хотів довести: чи що Бог існує, чи що Бог не існує? – підозріло спитав Данило.

– Ані те, ані інше. Він довів, що в розумі існують твердження (він назвав їх «антиномії»), які можна цілковито логічно обґрунтувати, але з однаковим успіхом можна й спростувати. По суті це означає, що реально існують твердження, які неможливо перевірити на істинність логічним шляхом.

– А для чого ми про це говоримо?

– Для того, щоб зрозуміти думку неопозитивізму, який виявив, що в науці повно-повнісінько висловлювань, на які неможливо дати однозначну відповідь «так» чи «ні». Вони позбавлені сенсу, хоча виглядають вочевидь осмисленими. У такому разі, щоб можна було виконувати верифікацію, потрібно насамперед *очистити науку від висловлювань, позбавлених сенсу*. Рудольф Карнап запропонував побудувати абсолютно точну штучну мову науки на основі фізики та математики, і завдяки зусиллям щодо творення спеціальної наукової мови неопозитивізм дістав назву лінгвістичного позитивізму. Треба було насамперед так спростити мову науки, щоб будь-яке її висловлювання піддавалося перевірці на «так – ні», «одиниця – нуль».

– Десь я вже це зустрів, – хитро усміхнувся Данило. – Це ж мова комп'ютерного програмування!

– Від Рудольфа Карнапа та Людвіга Вітгенштайна до двійкової машинної мови комп'ютера пролягала ще дуже далека дорога, але в головному ти правий: лінгвістична філософія відіграла величезну роль у наближенні філософії до науки ХХ ст. з її проблемою верифікації знання.

Але скажемо прямо, вона не знайшла нових можливостей для того, щоб зіставляти здобуті науковцями знання з дійсністю, дізнаватися, якою ця дійсність є сама по собі (це називається «об'єктивна реальність»). Лінгвістичний позитивізм запропонував інший шлях – аналізувати мову як свого роду модель дійсності. Якщо модель працює правильно, то ми можемо розраховувати, що правильними є наші знання. Людвіг Вітгенштайн сформулював це досить жорстко: межі нашого мислення, а по

суті межі нашого світу, визначаються межами нашої мови.

А раз лінгвістичний позитивізм не знайшов способу вирватися за межі нашої думки до об'єктивної реальності, то для верифікації він обрав інший шлях, який залишав нас у межах мислення: перевіряти, наскільки наукова теорія узгоджується з іншими знаннями, які вже вважаються істинними. Якщо нова теорія не суперечить відомим знанням, то приймаємо її за істину, а якщо суперечить – не приймаємо. Це називається «когерентна істина».

Визначати істину через когерентність практикували ще в класичній науці. Річ у тому, що в класичній науці дослідники були упевнені, що всі знання, які вони накопичили, можна раз і назавжди зарахувати до скарбниці доведених істин і більше вже в них не сумніватися. Розвиток науки вони уявляли собі як шлях, на якому дослідники збирають істинні знання, долучають їх до попередньої суми раніше накопичених істин – і йдуть уперед до нових і нових відкриттів, нічого не втрачаючи й не відкидаючи, а лише збільшуючи багаж здобутих знань. Це називається «лінійно-кумулятивна модель розвитку науки». За такої моделі, якщо ти встановив, що твоя теорія узгоджується з нагромадженою за весь попередній час масою знань, то це вже достатня гарантія, щоб повірити в істинність твого відкриття.

Але під час наукової революції наприкінці XIX – початку XX ст. виникли сумніви щодо лінійно-кумулятивної моделі, адже відкриття квантової механіки й теорії відносності прямо суперечили основам класичної картини природи. Потрібно було вибрати: або правий Ньютон, тоді теорія відносності, яка їй суперечить, не може вважатися достовірним знанням, або правий Айнштайн, і тоді треба відмовитися від класичної механіки Ньютона. Ти, Даниле, правильно сказав на самому початку нашої розмови: «Нові відкриття не можуть просто відкинути старі теорії». Кінець кінцем науковці змогли розв'язати цю суперечність таким чином, що зараз класична механіка Ньютона розглядається як опис одного конкретного й дуже простого елемента у величезній надскладній картині світобудови, яку в набагато ширшому масштабі описує

теорія Айнштайна. Тобто знання про світ розширилися на нові простори досліджень, але не скасували правомірності законів, які відкрила свого часу класична наука. Що змінилося, так це усвідомлення границь застосування цих законів: вони діють не скрізь, а лише на певному полі, яке вивчає наука в певний час.

Проте ця ситуація мала ширше значення. Вона показала, що можливості наукового пізнання зросли настільки, що в майбутньому раз у раз будуть виникати подібні зіткнення старих наукових уявлень з новими ідеями та теоріями, які не вкладаються в звичну наукову картину. Більше того: нові теорії можуть суперечити не лише усталеним уявленням, а й одна одній, і як тоді з-поміж них вибрати справді слушну? Завдання полягало в тому, щоб за умов бурхливого розвитку науки знайти способи, щоб відрізнити достовірне наукове знання від таких теорій, істинність яких не заслуговує на довіру.

Виявилося, що для цього треба значно рішучіше поміняти не лише способи верифікації, тобто перевірки наукових ідей на істинність, а й розуміння самого принципу розвитку наукових знань. Під сумнівом опинилося тепер уже уявлення про лінійно-кумулятивний спосіб наукового поступу. Рішучий крок у цьому напрямі зробив Томас Кун, який у 1962 р. опублікував працю «Структура наукових революцій», яка заперечувала і лінійність, і кумулятивність попередньої моделі. Кун зрозумів, що подальший прогрес науки неминуче призводитиме до нових наукових революцій, і докладно описав, що при цьому відбувається. Як ти можеш уявити собі науку?

– Ну, багато вчених у якихось своїх лабораторіях щось там вивчають.

– Саме те, що нам треба: багато вчених. Звідки вони взялися? Усі ці люди навчалися в одних і тих самих університетах, у одних і тих самих викладачів, за одними й тими ж підручниками, тобто знання в кожного з них і в усіх разом приблизно однакові. Тепер вони в статтях і книгах описують те, що вони дослідили, читають праці один одного, разом це обговорюють на різних конференціях, і в такий спосіб знову таки виробляють спільні думки й

знання. Тобто про всі головні проблеми їхньої науки у вчених є спільна думка, у правильності якої вони впевнилися на власному досвіді. Дуже узагальнено можна сказати, що їх спільна думка про основи своєї науки – це певні рамки уявлень про правильне й неправильне, про те, що узгоджується з принципами їхньої картини світу, а чого не може бути ніколи. Ці рамки Кун назвав «парадигма», так ще в Давній Греції називали взірець для якоїсь справи.

Кожна наука, стверджує Кун, певний час працює на основі своєї парадигми. Наукова спільнота вважає правила, встановлені цією парадигмою, основою для того, щоб оцінити кожную нову теорію. От, наприклад, уявімо, що твій клас – це спільнота найвидатніших фізиків сучасності. Ти, молодий учений, створив нову теорію, написав про це статтю в науковому журналі, а інші дослідники читають твою статтю й кажуть: «Ну так, теорія Данила узгоджується з першим принципом Лева, а також із четвертим законом Максима, отже, вона правильна». «Зачекайте! – каже тут Матвій. – Але ж ця теорія суперечить третьому правилу Софії!» «Ага, ну тоді ми не можемо визнати її доведеною, – кажуть інші науковці. – Иди, Даниле, працюй далі над своєю теорією. Узгодиш із третім правилом Софії – приходь».

– А може це всі їхні правила неправильні, а зовсім не моя теорія, – не піддався Данило.

– Yes! Ти вхопив саму суть. Поки ваше наукове співтовариство спокійно собі працювало за допомогою першого принципу Лева, четвертого закону Максима і третього правила Софії, воно водночас постійно накопичувало нові спостереження. І з часом виявилось, що ці нові дані неможливо пояснити ні на основі першого принципу Лева, ні четвертого закону Максима, ні третього правила Софії, ані інших принципів, що лежать в основі чинної парадигми. Для пояснення потрібні нові ідеї, які виходять за рамки парадигми. А нова теорія Данила, яку співтовариство не сприйняло, якраз і дає необхідне пояснення! Це означає, що стара парадигма вичерпала свої можливості й настав час наукової революції. Відбувається багато різних змін: оновлюються усталені бази даних та інструментів, стандарти наукової доказовості та дослідницької культури.

Історія науки, стверджує Кун, це послідовне чергування «нормальної науки», тобто панування певної усталеної парадигми, та революцій, у ході яких відбуваються переходи від старої до наступної парадигми. Старі теорії не відкидаються зовсім, але їх доводиться перевіряти, уточнювати, доповнювати, а може навіть узгоджувати з новими теоріями. Усе це з часом призводить до утвердження нової парадигми, у якій на чільному місці можуть опинитися теорії, які старій парадигмі суперечили.

– Щось не дуже логічно це виглядає, – засумнівався «молодий учений» Данило. – Виходить, те, що в одній парадигмі вважали помилкою, в іншій парадигмі виявляється істинним знанням?

– Фактично так і виходить. Наприклад, до кінця ХІХ ст. кожна освічена людина знала: стверджувати, що атом подільний – це помилка, а тепер це загальновідома істина, а помилкою вважається теорія про неподільність атома. Проблема полягає не в тому, що наукові істини з часом доповнюються й змінюються, а в тому, *хто і яким чином визначає, що є істиною*, а що – хибною. У класичній науці єдиною ознакою істини вважали те, що наукове знання точно збігається з об'єктивним станом справ. У некласичній, як ми побачили, цю відповідність встановити неможливо, тому, по суті, єдиною ознакою істини є те, що всі дослідники, які займаються спільною проблемою, погодилися між собою вважати істинною певну ідею чи теорію. Таким чином, істина залежить не від того, що є в об'єктивній дійсності, а лише від суб'єктивної думки науковців та їхньої згоди щодо конкретної проблеми. Такий підхід до істини називається «конвенціоналізм» – істина є результатом угоди, порозуміння між дослідниками.

– А якщо ці дослідники помилилися, коли вони домовлялися про цю свою «угоду»?

– Від цього ніхто й ніколи не гарантований, і такі приклади можна знайти в історії науки. Так, наприклад, у ХVІІІ ст. усі хіміки були переконані, що існує така особлива невагома речовина – флогістон, яка знаходиться в різних речовинах і є причиною горіння. Але наприкінці цього століття Антуан Лавуазьє

довів, що флогістону не існує, усі мусили визнати цю помилку. Треба пам'ятати, що наука постійно має справу з невідомим, ще недослідженим, а за таких обставин нерідко доводиться діяти методом спроб і помилок. Тому запорукою нашого руху до наукової істини може бути лише постійний колективний пошук, у якому не окремі мислителі, а ціла наукова спільнота домовляється насамперед не про готові істини, а про те, як правильно побудувати процес функціонування науки.

Один із найвидатніших філософів ХХ ст. Карл Поппер описав таку послідовність у цьому процесі. По перше, відбувається формулювання проблеми, адже від того, наскільки правильно ми її зрозуміли, залежать наші подальші кроки. По-друге, різні дослідники на основі власних ідей і експериментів пропонують гіпотези, тобто припущення про те, як цю проблему можна розв'язати. Далі йде цікавий етап, який називається «фальсифікація гіпотез». Це означає, що кожен з цих гіпотез намагаються спростувати. Чим більше таких спроб гіпотеза витримає і при цьому не буде спростована, тим більше підстав для того, щоб наукова спільнота обрала її як найкраще розв'язання проблеми. Наступний етап – це експерименти, у яких на практиці перевіряється, які наслідки для природження наукового знання має ця гіпотеза. Зверни увагу, що на всіх етапах вчені використовують результати інших дослідників, обговорюють досягнення один одного, відбувається така критична дискусія. А результатом усього цього й стає...

– Нарешті, істина?

– Ні, нова та точніша постановка проблеми. Безперервний процес зростання знання виявляється нескінченним рухом від пояснення до пояснення, від гіпотези до гіпотези, від проблеми до проблеми. Теорії перебудовуються, успадковуючи успішні наслідки своїх попередниць, усувають помилки, дають нові передбачення. Таким чином, наукова істина є не однією готовою теорією, а постійним рухом людського пізнання, у якому, за висловом Пола Фейсрабенда, допустиме все – «everything goes».

– Ну, тепер усе ясно, – сказав Данило. – Як там ти казала: у світі панує хаос і невизначеність? А наука рухається від проблеми до

проблеми? Страшно подумати, куди вона може так зайти. І яке ж таке знання вона може відкрити, коли довкола одні проблеми?

– А це якраз головне: такий шлях виявився найбільш успішним. У сучасному світі знання продукуються з такою швидкістю й у таких обсягах, яких не було ніколи в історії. По суті, знання стали головним рушієм у житті людей, тому реалії сучасного суспільства називаються «знаннєва економіка», «знаннєві працівники», «знаннєве суспільство». Коли на початку ХХ ст. науковців, які здійснили революцію у фізиці, запитували, яку реальну користь мають їхні відкриття, вони відповідали, що практичне застосування цих теорій мало ймовірно. Просто вони дадуть допитливим людям краще уявлення про будову світу. Але минуло якихось два-три десятиліття, і виявилось, що революція в природознавстві потягла за собою зміни в усіх сферах практичного життя – почалася так звана науково-технічна революція другої половини ХХ століття. Людство вступило в інформаційну епоху, ІТ-технології створили абсолютно нове виробництво і оновили все життєве середовище так, що ти і твої однолітки вже не можете уявити собі життя без гаджетів. І всі ці здобутки є результатом небаченого прискорення наукового пізнання.

Особливо помітними ці зміни в науці стали тоді, коли вона змогла переосмислити роль того самого хаосу, в адресу якого ти щойно іронізував. Виявилось, що *порядок*, який ми так цінуємо і в знаннях, і у світі, виникає не з чого іншого, як із *хаосу*. У філософії ця думка жила ще від часів Давньої Греції, а от природознавство прийшло до неї лише в 1960-х роках.

Поки наука досліджувала явища та процеси, які були доступними для спостережень класичними засобами, увесь світ уявлявся як проста сукупність окремих речей, які підпорядковуються однаковим і достатньо простим законам. Насамперед це були закони класичної фізики Ньютона. Проте у 1960–70 рр. різні галузі наукового знання прийшли до усвідомлення, що світ влаштований незрівнянно складніше, ніж уявлялося класичній науці. Це спонукало їх перенести увагу на явище, яке поступово розкривало свою значущість, починаючи ще від Гегеля: світ не складається з окремих речей і процесів,

цей спрощений підхід більше не працює. Насправді всі явища у світі об'єднані в *системи*, у яких всі елементи взаємопов'язані. Живий організм – система, людське суспільство – система, економіка будь-якої країни й людства загалом – система, Всесвіт – система. Ми віддавна кажемо: екологічна система, Сонячна система, система освіти, система охорони здоров'я – у будь-якій сфері природи чи суспільства всі процеси протікають у рамках певних систем. Системи ж об'єднані в «суперсистеми», правильніше сказати – *складні багаторівневі системи*. Складність – це не просто нагромодження багатьох різних елементів, це щось незрівнянно більш значне, а саме те, що такі системи здатні ускладнювати й розвивати самі себе, поглинаючи речовину та енергію з навколишнього простору. Під складністю мають на увазі *здатність до самоорганізації*, до ускладнення, кожна система перебуває в русі, вона *організує й розвиває сама себе*.

Так виник новий напрям розвитку наукової картини світу, який дістав назву «синергетика» (від гр. *Συ너지στική* – спільна дія). Синергетика зосереджувала увагу вчених на тому, що у Всесвіті хаос і порядок безперервно переходять одне в одне, відома книга, яку про це написали Ілля Пригожин та Ізабелла Стенгерс, так і називається – «Порядок з хаосу».

Самоорганізація, зародження упорядкованості в складних системах – це основний предмет синергетики. Класична наука була переконана, що всі процеси у світі протікають за сталими схемами, і тому вони в будь-який час у будь-якій точці можуть бути повторені чи обернені у зворотному напрямі. Проте в самоорганізованих системах усе відбувається навпаки – процеси в них *незворотні*, й саме незворотність є однією з умов порядку, самоорганізації. Це так ніби система себе збудувала і підтримує свою конструкцію, не даючи їй зруйнуватися й перейти в попередній стан.

Ще один важливий чинник, який має виняткове значення – *нерівноважність* самоорганізованих систем. Узагалі-то будь-яка система прагне зберігати рівновагу. Але інші системи впливають на неї і порушують її рівновагу. Це відбувається постійно, за виразом І. Пригожина, ми живемо в сильно нерівноважному світі. Система стає нестійкою, існує загроза її руйнування. І от тоді

виявляється дивовижна властивість самоорганізованих систем. У момент сильного відхилення від рівноважності система сама в собі починає будувати нові впорядковані структури. Вона не просто відновлює втрачену рівновагу, адже ми вже сказали, що в надскладній системі процеси незворотні, повторити минулий стан неможливо. Тому система будує новий, інший стан складності, який дозволяє їй вижити й здобути рівновагу вже іншим способом.

Критичний момент нерівноважності називається «точка біфуркації». Слово «біфуркація» означає появу різних варіантів протікання подій. Наприклад, говорять про біфуркацію річки, коли її течія розділяється на два окремі рукави. У синергетиці точка біфуркації означає той момент, коли система стає настільки нестійкою, що з причини найменшого впливу може різко змінити свій стан. І тут увага! Коли система перебувала в стані рівноваги, то можна було витратити багато зусиль, щоб її змінити, і причому не досягти жодного результату. Але коли система опиняється в критично нерівноважному стані, зовсім незначного зусилля може бути достатньо, щоб досягти радикальних змін, такою є особливість самоорганізації складних систем.

– Знаєш що мені це нагадує? – запитав Данило. – Початок нашої війни. Я гадаю, що це була точка біфуркації.

– Цілком погоджуюся. І поглянь-но: якими лише способами не намагаються окупанти внести хаос у наше життя: руйнують цілі міста, вбивають тисячі людей, нищать енергетичну систему, поширюють панічні чутки. Вони сподівалися, що зможуть таким чином відкинути нас у «кам'яний вік» і знищити. Але чим критичнішою ставала ситуація – той самий стан нерівноважності! – тим із більшою силою розбудовувалися структури самоорганізації українців: добровольці залишили мирні професії й пішли на фронт, волонтери забезпечили цей фронт усім, чого на той час бракувало, усі державні служби невпинно відновлюють хаотизовані умови життя людей, Україна стала за рік війни іншою і тепер уже ясно – непереможною. Хай це буде нам підтвердженням принципу синергетики, що в динамічному хаосі справді закладена можливість надскладної упорядкованості, яка за порогом нерівноважності може реалізуватися в абсолютно непередбачуваний спосіб.

Як бути людиною?

«Не зневажати презирливе в людині, але запитувати до самого дна: чи не залишається чогось гідного зневаги у вищому й кращому, у всьому, чим пишалася до цього часу людина».

Фрідріх Ніцше

«Потрібно, по-моєму, враховувати той факт, що в усіх людей мають місце деструктивні, тобто антисуспільні й антикультурні тенденції і що в більшості осіб вони достатньо сильні, щоб визначати собою їхню поведінку в суспільстві. Цьому психологічному фактові належить вирішальне значення в процесі оцінювання людської культури. Вирішальним є: чи вдасться зменшити тягар покладеного на людей обов'язку жертвувати своїми бажаннями, примирити їх з неминучим мінімумом такої жертви і чим її компенсувати. Як не можна обійтися без примусу в культурній діяльності, так само не можна обійтися і без панування меншості над масами, тому що маси примітивні й недалекоглядні, вони не люблять відмовлятися від бажань, не слухають аргументи щодо неминучості такої відмови, і легко схиляються до вседозволеності й розбещеності. Лише завдяки впливові зразкових індивідів, яких вони визнають своїми вождями, вони дають схилити себе до напруженої праці та самозречення, від чого залежить існування культури. Усе це добре, якщо вождями стають особистості з неабияким розумінням життєвої необхідності, які зуміли опанувати власні пристрасті. Але для них існує небезпека, що, не бажачучи втрачати свого впливу, вони почнуть поступатися масі більше, ніж вона їм, а тому необхідно, щоб вони були незалежними від маси як розпорядники засобів влади. Коротко кажучи, люди мають дві властивості, унаслідок яких інститути культури можуть підтримуватися лише відомою мірою насильства, а саме: люди, по-перше, не мають спонтанної любові до праці і, по-друге, докази розуму безсилі проти їх пристрастей».

Зігмунд Фройд. «Майбутнє однієї ілюзії»

— Я не поросся, чого обзиваєшся! Ти сам поросся! А я людина! Бачиш, я стою на двох ногах, а ти рачкуєш на чотирьох, отже, ти поросся, а я людина!

— Я рачкую, бо мушу позбирати всі детальки, які ти порозкидав! Розкидав, а зібрати не можеш, поросся! Якщо хочеш бути людиною, то поведься як людина!

— Припиняйте ваші крики й давайте разом усе зберемо. А потім поміркуємо, що важливіше: виглядати як людина, чи поводитися як людина?

Між іншим, це дуже стара суперечка. Ще давні греки вели дискусії про те, як правильно визначити, що є людина. До наших днів різними мовами повторюють безсмертні рядки давньогрецького драматурга Есхіла: «Дивних багато у світі див, найдивніше з них – людина». Але, можливо, найбільше згадують з тих часів історію, коли Платон спробував дати своє визначення. Він стверджував, що людина – це двонога істота без пір'я. Бачите, Лев був не першим, хто казав, що він людина, бо стоїть на двох ногах. Але Платон також врахував, що на двох ногах ходять і птахи, то він для повної ясності передбачив додатково й те, чим людина відрізняється від птахів – «без пір'я». І от, уявіть собі, у академію Платона приходить Діоген Сінопський і приносить *обскубаного півня*. Ось, мовляв, маєш «двоногу істоту без пір'я», але чи є це людина? Безперечно, ні! Діоген так показав, що ви з Платоном, Лево, обрали невдалий спосіб визначення людини.

— Не можна судити за зовнішнім виглядом, – авторитетно заявив Данило. – Окупанти з усіх боків виглядають точно як люди, але всі про них кажуть – *нелюди*. Нелюди – це ж *не люди*, правда?

— Правда, «нелюди» означає «не люди», але зауважте: коли ваші тато і мама навчалися в школі, більшість українців вважали їх не просто людьми, а хорошими людьми, дехто навіть так казав: «Братній народ». Мало статися щось страшне, щоб «хороші люди» виявилися насправді нелюдами.

— Так і сталося ж насправді – сталася війна! – здивувався моїй нездогадливості Данило. – Вони нелюди, бо нас вбивають, катують, руйнують нашу країну.

– І що, вони вже не Homo sapiens? – зажадав повної ясності Лев.

– Бачиш, складність у тому, що вони залишаються, як ти кажеш, Homo sapiens, руки, ноги, голови на місці...

– Але совість не на місці! – суворо констатував Данило.

– Так. Виявляється, те, що робить тебе людиною – це не руки-ноги-голова, а те, що є у твоїх думках, бажаннях, що ти любиш і не любиш, а головне – у тому, що ти робиш. Ще Іммануїл Кант сформулював закон людяності, який називається «категоричний імператив». «Імператив» – це вимога, а «категоричний» – означає, що цю вимогу людина не може порушити. Найбільш просто її можна висловити так: людяність має бути для тебе найвищою цінністю, тому роби іншим людям те, що хочеш, щоб робили тобі, і не роби іншим того, чого не бажаєш для себе. Кант сформулював це у складніших виразах, але суть його твердження саме така. До речі, ця настанова була записана вже у Біблії, а, наприклад, у Китаї її проповідував ще стародавній мудрець Конфуцій.

– Отже, треба просто не робити кривди іншим людям? Щось занадто просто, – засумнівався Данило.

– Кривди справді нікому не треба робити, але ти маєш рацію: людина дуже складна істота, і так просто її не опишеш. Від часів Платона й до наших днів багато філософів намагалися зрозуміти, що ж такого особливого у ній є. Проте не беруся стверджувати, що вони змогли придумати однозначно правильну відповідь. Кожен філософський напрям дивився на сутність людини зі своїх власних позицій, і якщо ми хочемо мати найкращу відповідь, то треба врахувати різні думки. Правда, було в них і спільне. Насамперед те, що більшість філософів розуміли, що бути людиною – це означає бути приналежним до чогось незмірно більшого, ніж окрема конкретна людська одиниця. Так, ніби ще до того, як окрема людина приходить у цей світ, завжди існувала й існує спільна для всіх першооснова, субстанція людяності, яку в кожного індивіда якимось чином іззовні вносять, щоб він мав можливість бути людиною і право називатися людиною.

А можна це уявити й інакше: програма, інструкція, набір стандартів як бути людиною.

– І звідки ж ця програма взялася?

– Отут підходи різних напрямів неklasичної філософії й розходяться.

За допомогою того, що ми вже обговорювали, нам найлегше буде зрозуміти так звану соціально-субстанційну теорію. За нею першооснова, яка формує людину – це суспільство, соціум. Ми знаємо, що людина виділилася зі світу природи як особлива, унікальна істота лише тому, що наші далекі предки зуміли витворити небачену до них програму боротьби за виживання: *«виживемо разом»*. У боротьбі з природою вони створювали одночасно дві нерозривно пов'язані між собою нові реальності: суспільство і, власне, людину як часточку цього спільного, *су-спільного* організму.

Щоб зрозуміти, наскільки кожна окрема людська одиниця залежить від суспільства, нам на допомогу може прийти історія про «дітей джунглів». З неї ми дізналися, що діти, які прожили перші роки свого життя в середовищі тварин, так і не стали людьми в повному значенні цього слова. Ці діти, коли їх повернули в людське середовище, поводитися як тварини, які їх виростили. Вони не вміли говорити й думати, не могли навіть їсти звичну для людей їжу. А якщо вони пройшли поріг шестирічного віку, то й повернути їх у людське суспільство було вже неможливо.

Можеш, Даниле, на власному досвіді пересвідчитися, якою мірою ти «наповнений» тим змістом, який внесло в тебе соціальне середовище. Діймо «від протилежного». Уяви, що ти начисто забув усе, чого тебе навчили в школі. Також «забудь» усе, що прийшло з Інтернету. Тепер «забудь» усі враження та всю інформацію, які прийшли до тебе від шкільних друзів, а далі – від усіх інших друзів. Тепер «забудь» усе, що заклала в тебе твоя родина: тато, мама, Лев, дідусі й бабусі й усі інші родичі. Далі «забуваємо» дитячий садок. «Забули» все так, ніби нічого цього не було у твоєму житті. Що в тобі залишилося?

– Нічого!

– Отак і міркували представники найбільш послідовної соціально-субстанційної теорії. Для зручності називатимемо її трохи простіше: соціалізуюча. Це були насамперед уже відомі тобі Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Вони вважали, що людська особистість конструюється в ході її відносин з іншими людьми, тому внутрішній зміст, сутність людини – це «сукупність усіх суспільних відносин».

Треба сказати, що їхня теорія не була просто поясненням цікавого явища для задоволення допитливості. Ще в юному віці Маркс, під впливом ідей просвітників, проїнявся бажанням змінити світ на краще, а в центрі його уваги якраз і була людина. З творів класиків німецької філософії він сприйняв одну дуже важливу для нього думку: людина – істота, яка суперечить сама собі. Маркс це зрозумів таким чином: начебто суспільство так влаштоване, що воно відбирає в людини її людську сутність, а це робить її нещасною. Якщо коротко, то суть марксизму така: індустріальна економіка породила суспільство, у якому панує небачена нерівність. Таке суспільство поділено на буржуазію, або капіталістів, і пролетаріат, у якого немає власності. Капіталізм неминуче веде до того, що власність концентрується в руках меншості, а всі інші, кому власності не дісталось, потрапляють до капіталістів у «наймане рабство»: на їх долю припадає мінімум заробітної плати, якої не вистачає для збереження життя робітника та його розвиток як людини.

І він присвятив своє життя тому, щоб створити науковий (за його переконанням) проєкт повернення людині її людської сутності. Він міркував так: оскільки сутність людини – це сукупність суспільних відносин, то треба змінити суспільні відносини, і тим самим повністю буде змінена людина.

Маркс написав про це чимало книг, зокрема і величезну, досі відому у світі працю «Капітал». У цих працях він намагався довести, що настав час повністю «перепрограмувати» людину і суспільство, а для цього треба в масштабах цілої планети ліквідувати капіталістичну приватну власність й утвердити комуністичний

устрій. Таким чином він хотів змінити ці самі суспільні відносини. Абсолютно кожне виробництво має бути колективною власністю всіх людей, тоді вони добровільно будуть завзято працювати і вироблятимуть стільки різноманітних благ, що вистачатиме всім без винятку на всі потреби. Непотрібним стане існування грошей, ринку, державної влади, прокуратури, поліції, армії. Люди будуть без жодного примусу ходити на роботу й дотримуватися порядку та справедливості, стануть доброзичливі й щасливі.

– Де ж ці щасливі люди? Щось я не бачу, щоб цей проєкт був реалізований. – вставив шпильку Данило.

– Маєш рацію, він не міг бути реалізований із багатьох причин. Насамперед тому, що капіталістична економіка, всупереч марксистським прогнозам, стрімко зростала, збільшувалася реальна заробітна плата, фінансові і промислові кризи не були руйнівними. Маркс зі своїм другом Енгельсом помилялися у двох моментах. По-перше, багатство дійсно концентрувалося в капіталістів, але з часом розрив за рівнем доходів став звужуватися через те, що реальна заробітна плата підвищувалася, а оподаткування стало більш справедливим. Капіталісти усвідомили те, чого не зрозумів Маркс: робітники також споживачі, і тому не мало жодного сенсу знижувати їх заробітну плату до прожиткового мінімуму. Адже так зменшується їхня спроможність купувати вироблені товари, і куди ж тоді їх дівати? Друга помилка марксизму полягала в тому, що вони недооцінили здатність держави ХІХ ст. до адаптації, пристосування до нових умов, особливо коли вона перетворилася в національну державу.

Однак біда якраз у тому, що проєкт був реалізований, чому я про це й розповідаю. Говорю й сама дивуюся, як дорослі й освічені люди могли серйозно повірити в цю казку про «світле майбутнє» і заходилися втілювати її в життя. Варто згадати й те, що сам «казкар» був у життєвому плані людиною дивовижно неуспішною. Маркс ніде не працював: якось він хотів влаштуватися клерком на залізницю, але йому відмовили через жахливий почерк. Тому його сім'я бідувала, дружина хворіла, що привело до передчасної смерті її та їхнього сина, одного з трьох дітей Маркса. Він залежав від подачок Енгельса, який мав кошти, бо упрямляв однією з

батьківських бавовняно-прядильних фабрик. Неохайний жебрак і лютий сперечальник, Маркс жив у власному уявному й дуже обмеженому світі. На відстані одного-двох кілометрів від нього жили й листувалися між собою такі видатні й авторитетні інтелектуали, як філософ Джон Стюарт Мілль, біолог Чарльз Дарвін, соціолог Герберт Спенсер, письменниця Джордж Еліот, але Маркс ніколи з ними не зустрівся і не вступав у наукове листування. Попри очевидні можливості особистого спілкування, він не мав жодних наукових контактів з економістами, чиї ідеї він хотів спростувати. Як не дивно, цей найкращий друг фабриканта Енгельса і автор одного з найбільш пристрасних описів «жахів» капіталістичної механізації жодного разу не був на жодній англійській фабриці.

Але «втілення» казки відбулося, і це факт історії, і що найпротівніше – факт нашої історії. Потрібно пам'ятати мудрі слова: «Історія нічого не навчає, але вона карає за невивчені уроки». Тому я й вважаю, що цей наш урок треба вивчити, і розповідаю про цей проєкт створення «нової людини», хоча він був винятково невдалим.

А було так. У далекому російському місті Симбірську Володимир Ульянов, який у дорослому віці взяв собі псевдо «Ленін», начитався творів Маркса й вирішив, власне, саме це – втілити в життя їхню теорію «реального гуманізму». «Комунізм – це реальний гуманізм» – це були Марксові слова. А що таке гуманізм, ти, напевне, знаєш.

– Коли людину оцінюють як найдорожчу цінність.

– Саме так, правильно вас у школі вчать. Що було далі, ти також знаєш: революція 1917 р. в Російській імперії, громадянська війна, воєнний комунізм, створення СРСР, а по суті нового варіанту цієї ж імперії, до якого входила й Україна, репресії, голодомор. Одного точно не сталося: створена російськими більшовиками так звана суспільна власність не зробила людей щасливими, вони не перетворилися на колективістів і взагалі вперто не хотіли поводитися так, як було написано в працях Маркса. І воєнний комунізм, і репресії, і голодомор потрібні були, щоб силоміць примусити людей поводитися так, як вимагала комуністична утопія. Але все це не допомогло: у 1990-х рр. уся конструкція розвалилася й країни, які

вийшли з Радянського Союзу, почали з величезними труднощами повертати своє життя до тих зразків, за якими живуть усі нормальні країни. Велетенський експеримент із перепрограмування людини і запровадження всезагального щастя завершився поразкою і стало зрозуміло, що теорія була хибною. Я би порівняла це будівництвом Вавилонської вежі.

– А до чого тут Вавилонська вежа? Вона завалилася не тому, що конструкція невдала, а через те, що Бог перемішав мови.

– Але вона *завалилася на тих людей, які її будували*, ось на чому я хочу наголосити. Подумай: протягом майже усього ХХ ст. в СРСР, частиною якого була й Україна, усі сили витрачалися на підготовку до війни за комунізм у всесвітньому масштабі. Нормальні країни жили нормальним життям, розвивали свої економіки, вступили в інформаційну епоху, створювали добробут для своїх громадян. А ми витрачали ресурси, час і людські життя на будівництво суспільного устрою, який не відповідав природі людини й кінець кінцем зруйнувався. Радянська імперія неминуче мала розпастися, і хоча це означало для нас незалежність і можливість будувати нормальне життя, але вийшла Україна на власний шлях духовно спустошеною, без необхідних для неї як нової країни органів управління суспільним життям. Так, ніби вся конструкція завалилася на нас, і тепер ми з неймовірними зусиллями вибираємося з-під руїн. А далі нам треба буде ще довго повертатися з манівців на дорогу нормального розвитку, з якої ми збилися і яку давно вже пройшли інші народи, які просто нормально працювали, замість того, щоб будувати казкове «світле майбутнє».

І зверни увагу ще на такий момент. Наслідки невдалого експерименту як бульдозер розчавили долі сотень мільйонів людей на одній шостій частині земної суші. Це має бути застереженням щодо того, яка небезпечна це річ – людське щастя, коли хтось намагається нам його нав'язати на власний розсуд. І головне застереження стосується спроб «перепрограмувати» людину, створити, як декларували комуністи, «нову людину». Виявилось, що людська особистість є значно стійкішою конструкцією, ніж можуть уявити різноманітні реформатори, і що сутність людини – це її внутрішня

основа, яку неможливо змінити просто через реконструкцію зовнішнього середовища.

– Отже, соціалізуючий підхід до людини був просто помилкою?

– Однозначно ні. Але це був типовий випадок того, як із правильних засад люди роблять неправильні висновки, бо надають перебільшене значення одній стороні, а інші сторони не враховують.

Проте соціалізуючий підхід дозволяє нам побачити важливу проблему: людина – це не просто «найдивніше диво», а й істота, чия доля на планеті Земля дуже складна і суперечлива, можна навіть сказати – драматична. Одна з головних на це причин – це суперечність між долею окремої конкретної людини і суспільством, у якому вона живе. Бо суспільство не лише наповнює особистість тими високими смислами, які ми вкладаємо в поняття «людина», а й жорстко визначає, які саме смисли «правильні», а які – «неправильні». Без цього воно могло би просто зруйнуватися через сваволю кожної окремої особи.

Ще Кант стверджував, що людину відрізняє від усіх інших живих істот те, що вона має свободу волі й може чинити вчинки за власним свідомим вибором. Проте суспільство мусить нав'язувати людині свій суспільний вибір – схеми мислення й поведінки, які потрібні для мирного співжиття всіх в єдиній спільноті. Хоча без цього жодне суспільство не змогло б існувати, але таким чином виходить, що воно намагається обмежити свободу людини. Маркс думав, що цю проблему можна розв'язати, якщо змінити суспільство. Але виявилось, що як ти його не міняй, а в результаті стає хіба лише ще гірше. Не зникає суперечність між суспільством і людиною!

– І що ж це означає, не існує розв'язання в принципі?

– Узагалі-то існує, але для цього треба повністю змінити ракурс, у якому ми цю суперечність розглядаємо. По-перше, одразу визнаємо, що немає способу розв'язати цю проблему раз і назавжди для всіх, як це намагався зробити марксизм. Тоді виходить, що для кожної окремої людини це її особиста проблема, і розв'язання має бути також її особисте, індивідуальне.

– Ага, це вже знайоме! Схоже на екзистенціалізм, так?

– Так, але я проілюструю це за допомогою іншого автора. Відомий тобі Франц Кафка, окрім інших творів, написав роман «Процес». Не те щоб я тобі радила цю книжку прочитати, в усякому разі не в найближчі роки, але одна притча з цього роману – «Біля воріт закону» – так і проситься, щоб пояснити мою думку. У притчі закон, за яким організоване життя в суспільстві, зображено у вигляді певної споруди, біля входу в яку стоїть вартовий. Людина з якимись своїми справами приходять до «входу в закон», але вартовий цьому чоловікові не дозволяє пройти у ворота. Не силоміць перешкоджає, а каже, що зараз зайти не можна, хіба можливо колись потім. Ворота відчинені, чоловік намагається зазирнути в них, і вартовий не забороняє й навіть заохочує: можеш спробувати зайти всупереч моїй забороні, але там тебе чекають невідомі неприємності. Зайти без дозволу чоловік не наважується, благає вартового, намагається його задобрити подарунками, але все марно. Минають дні, місяці, роки, а він усе даремно чекає біля воріт закону, і врешті-решт його життя добігає кінця. І от у свої останні хвилини чоловік вирішує запитати вартового про те, про що жодного разу ще не питав: «Усі люди прагнуть до закону, чому ж за всі роки, що я тут чекаю, я не бачив жодної людини, яка б зайшла у ці ворота?» Тепер увага, ось що відповідає вартовий. «Ніхто не може увійти сюди. Ці ворота були призначені для тебе одного. Тепер піду замкну їх».

– Вхід був призначений лише для цього чоловіка? Тоді чому ж вартовий його не пропускав?

– Зверни увагу на нюанси: *вартовий не забороняє категорично, але не дає дозволу* і лякає невідомими наслідками. Тобто ситуація для цього чоловіка була відкрита, вона залежала від його *власного вибору*. Він міг не злякатися вартового і тих невідомих наслідків, якими вартовий його застрашував, пройти крізь ворота і добитися того, чого він прагнув. Натомість він *чекав дозволу*, тобто діяв не за власним рішенням, а підкорявся чужій волі – і змарнував усе своє життя. Цим образом входу, призначеного лише для героя оповідання, Кафка дає нам наздогад, що кожна ситуація в

нашому житті – це виклик, «вхід» у певну можливість. Ти або сам вибираєш, що робити, або чекаєш на дозвіл від когось іншого, але *немає інстанції, яка за тебе має вирішувати*. Суспільство за тебе не вирішує. Усе, що в його силах – воно *може тобі щось заборонити*. А вибираєш лише ти сам: підкоритися або діяти на власний розсуд. У тому й полягає твоя свобода. Ти можеш прийняти власне рішення й діяти, але якщо ти його *не приймаєш* – це також твій вибір і це вже твоя відмова від свободи.

І тепер уже час сказати, що так розглядає суперечність людини і суспільства екзистенціалізм. У його підході небагато оптимізму, адже він переконаний, що людина приречена на одвічне протистояння суспільству, і це надає нашому життю драматизму. Людина завжди в ситуації вибору, а опції такі: або ти вибираєш *себе*, реалізуєш свої власні смисли, або стаєш «як усі» й обираєш позицію «какая разница». Ти вже знаєш, що екзистенціалізм розглядає першу ситуацію як «справжнє» буття людини, а другу – як «несправжнє».

– Тоді я за те, щоб самому все вирішувати й бути такою людиною, якою сам захочу.

– Бажання зрозуміле, але, на жаль, здійснити його повною мірою неможливо. Тут ми знову зустрічаємося з ситуацією, коли філософи підмінили сутність людини окремою стороною, причому випустили з уваги інші так само важливі сторони.

– Що ж це я упустив?

– Спочатку подивися, що ти поставив у центр уваги: «Вирішуватиму, захочу». Соціалізуючий підхід справді підштовхує до думки, що людина є тим, чим є її свідомість, тобто вона про все у своєму житті може вирішувати й діяти на власний розсуд. Згадай Сартра: «Людина – проєкт самої себе». Зрештою, людину через її свідомість визначали майже всі класичні філософи.

Так тривало аж до початку ХХ ст., коли австрійський психолог Зігмунд Фройд опублікував низку праць, у яких описав нікому до нього не відому сферу психічного життя людини – *«несвідоме»*. Щоб зрозуміти суть Фройдового відкриття, уявімо собі свідомість як певне приміщення для твоїх думок і почуттів, таку собі умовну

кімнату. Вона освітлена світлом – це твоя увага, у «кімнаті» стоять стелажі з книжками, а в тих книжках записане все, що ти знаєш – це твоя пам'ять. Коли тобі потрібна якась інформація, то ти береш потрібну книжку і знаходиш відповідь на своє запитання. Це легко, бо ти точно знаєш все, що є у твоїй свідомості. Як сказати англійською мовою «шолом»?

– E-e-e-e... helmet.

– Exactly! Ти щойно про нього думав?

– Ні, звісно, навіщо?

– Отож, ти про нього й гадки не мав, але за першої потреби неначе простягнув руку, взяв із полиці книгу й прочитав: «*Helmet*». Так от, до початку ХХ ст. усі вважали, що людина завжди *знає* все, що є в неї, як кажуть, «у голові», й легко всім тим оперує, так само легко, як ти знайшов у своїй пам'яті потрібне тобі слово.

Продовжуючи наш образ свідомості-кімнати, можна порівняти те, що відкрив Фройд, з темним підвалом у нашому власному внутрішньому світі. Він темний, тому що ми *не бачимо і не знаємо*, що в тому «підвалі» заховано. Це перше, що нам треба взяти до уваги: у нас «у голові» є психічні переживання, яких ми самі в собі не знаємо і – *nota bene!* – ними не керуємо. Вони реальні, хоча «живуть» лише в нашому психічному світі й лише там. Те, що ми їх не сприймаємо, не означає, що вони не існують. Наприклад, якщо автомобіль завернув за ріг будинку й зник з очей, то ми ж не думаємо, що він більше не існує. Отак і з переживаннями, які заховалися в «підвалі», Фройд назвав його «*несвідоме*». Ти можеш на власному досвіді переконатися, що ці переживання реальні. Гадаю, з тобою бувало таке, що під час опитування ти не міг пригадати вивчений матеріал, а потім, через декілька днів виявлялося, що потрібні знання у тебе в голові є, хоча ти їх більше не повторював. Пам'ятаєш такі випадки?

– Хіба таку халепу забудеш. Образливо!

Це називається «ремнісценція». Те, що ти похапцем у великій кількості заштовхав у свою пам'ять, тимчасово «провалилося» у підвал несвідомого, «заархівувалося» там. А коли свідомість очистилася від надмірного напруження, воно й повернулося на

«верхній поверх». До речі, щоб такого не траплялося, психологи радять не перевантажувати свій мозок в останній день-два перед іспитами.

Тепер домовимося щодо термінів. Зазвичай вважали, що людська особистість, її «Я» – це те, що складає зміст її свідомих думок й переживань. Отак ці *усвідомлені* переживання у Фрейда й називаються «Я». Назва для того, що ми назвали «темним підвалом», також досить зрозуміла, Фрейд назвав *неусвідомлені* переживання терміном «Воно». Тобто неусвідомлені переживання в нашому внутрішньому світі – це щось таке, чого ми не знаємо, не можемо на нього впливати й тому воно нас трошки насторожує. «Я» і «Воно» – дві сторони однієї людської персони, але водночас, як уже можна помітити, вони певною мірою ніби суперечать одне одному.

Ми вже побачили найпростішу причину, чому деякі психічні переживання опиняються в «підвалі» несвідомого. Причина в тому, що наша пам'ять не безрозмірна. Але виявилось, що для «архівування» багатьох психічних явищ у підсвідомості є значно вагоміші причини. Фрейд відкрив ці причини в ході своєї лікарської практики, це й наштовхнуло його зрештою на психологічну та філософську теорію «несвідомого». Лікуючи психічні хвороби, він помітив плутанину в причинах захворювань деяких конкретних пацієнтів. Припустимо, людина звертається до хірурга, бо в неї болять ноги, а хірург виявляє, що ноги в неї цілковито здорові й неушкоджені. Мандрує довго ця людина від одного лікаря до іншого, аж поки нарешті потрапляє до психотерапевта, а власне до Фрейда. І Фрейд своїми складними психоаналітичними методами виявляє, що цей пацієнт у минулому зазнав психологічної травми, про яку цілковито забув.

– Мабуть, дуже слабку пам'ять має, – хитро поспівчував Данило.

– Ні, з пам'яттю в нього якраз усе гаразд. Зауваж, пам'ять – це здатність не лише запам'ятовувати, а й *забувати*, і це також важлива її сторона. Бо якби цей пацієнт свою травму не забув, а надалі через неї переживав, було б йому тяжко й погано. Але він усе благополучно забув...

– І в нього заболіли ноги!

– Так, ти вловив суть. У цього конкретного пацієнта (точніше пацієнтки, бо в біографічному романі про життя Фрейда описана якраз хвороба жінки, яку лікував Фрейд) випадково збіглися дві не пов’язані між собою події. Жінка вчинила щось таке, за що її дуже мучила совість, і в цей самий час вона багато ходила й у неї боліли ноги. Свою провину пацієнтка забула й таким чином звільнилася від докорів сумління. Але виявилось, що це забування не викинуло подію з пам’яті, а лише перемістило її зі свідомості в «підвал» несвідомого. Проте в цьому підвалі психічні переживання не лежать, як викинутий мотлох, а «живуть» своїм власним життям. Почуття провини знайшло вихід із підсвідомості в перетвореній формі – у формі фізичного страждання, уявної хвороби ніг. А ми з тобою знайшли причину, чому певні психічні явища «провалюються» у підвал несвідомого: наша психіка витісняє *травмуючі* переживання, хоча й не може знищити їх повністю.

– І яке ж у цьому полегшення? Це скоріше в голові бомба з таймером.

– Так і є. Фрейд пояснив через цю схему причини патології людської психіки, яка називається «невроз». Втішає те, що здебільшого «таймери» не спрацьовують, тому травмуючі переживання так і залишаються мирно «заархівованими» в головах більшості людей.

Але це ще не все, що Фрейд знайшов у «підвалі» несвідомого. Уявімо Фрейда як археолога, який проходить у своїх розкопках шар за шаром углуб об’єкта, а фактично у глибину історії.

– А до чого тут археологія?

– Я порівнюю Фрейда з археологом, тому що він «докопався» до найглибшого, найбільш архаїчного рівня несвідомого. Там він виявив древні залишки того, чим була психіка людини в її найдавнішому минулому, коли ще наш далекий предок не мав ніякого «Я» і майже не відрізнявся від тварини. Ці залишки – програми поведінки, які називаються «інстинкти». Тварини мають великий репертуар інстинктів на всі випадки життя: як полювати, облаштовувати своє гніздо чи нірку, рятуватися від нападників. Існує, наприклад, інстинкт території. Коли соловейко співає навесні, він

так оголошує: це моя територія, тут моє гніздечко, прошу інших солов'їв у цих куцах не селитися. Як позначають свою територію коти, усі добре знають, ми це чуємо носом. Але звідки програми-інстинкти беруться «у голові» кожного соловейка, кота, слона, золотої рибки, а також і людини, можеш сказати?

– Вони записані в генах?

– Саме так. А те, що записане в генах, передається від покоління до покоління автоматично, і змінити його за звичайних умов неможливо. Генну інженерію й генетично модифіковані організми до уваги ми не беремо, вони для нашої розмови не мають значення. А має для нас значення те, що людина у своєму наборі генів одержала від біологічних предків повний комплект інстинктів, які колись керували поведінкою давніх антропоїдів. І всі вони «заархівовані» в підсвідомості людини до наших днів.

– Коли ти кажеш «заархівовані», то це означає, що вони там тихо сидять і ніяк себе не виявляють?

– Ти вхопив самісіньку суть: я допустила неточність, насправді все склалося навпаки. Не можуть інстинкти «тихо сидіти» і не працювати, адже їх призначення в тому, щоб людина могла зберегти і продовжити своє життя, а це передбачало постійну боротьбу за виживання. Тобто інстинкти націлені на невпинну активність. Найбільш активними в психічному житті людини, на думку Фрейда, є дві програми, які він красиво назвав іменами давньогрецьких богів. Це інстинкт продовження роду – Ерос і інстинкт агресії, тобто боротьби за виживання – Танатос. Ці програми заряджені потужною психічною енергією і намагаються так скерувати поведінку людини, щоб вона діяла за *принципом* задоволення, подібно до того як імпульсивно, не роздумуючи, діють тварини. В інстинктах ніяк не враховано, що умови життя людини сьогодні зовсім не такі, як у тварин. Це програми тваринної поведінки, але вони і сьогодні «живуть» у психіці людини.

Колись наш далекий предок почав виділятися з природи в спільноті таких самих, як він, ще примітивних, але вже людей, а не тварин. Відтоді він і поводитися зобов'язаний був не як тварина, а за законами, які люди самі для себе встановили. Програми

інстинктивної поведінки були побудовані на агресії та свавіллі, у цьому вони суперечили законам спільного життя. Отож їх необхідно було «заблокувати». По суті, інстинкти треба було *заборонити* подібно до того, як ви з друзями сьогодні кажете: «поставити бан», «забанити». Для цього в первісному суспільстві була методом спроб і помилок винайдена спеціальна магічна операція «*табу*», по суті це був той самий «*бан*» стародавнього світу. Про магію я кажу тому, що тогочасні люди вірили: якщо шаман проголосив, що на якусь річ або людину накладене табу, то вона несе страшну небезпеку для того, хто табу порушить. Порушення табу дає якимсь таємничим потойбічним силам владу над порушником. Люди вірили в це беззастережно. У літературі описано випадок, коли дикун з'їв їжу, на яку було накладено табу, а коли він про це табу «заднім числом» дізнався, то в нього почалися болі в животі й чоловік сконав у муках. Як гадаєш, його вбило табу?

– Та ні, просто він сам себе настрашив до смерті.

– Погоджуюся. А висновок ми робимо такий: Ерос і Танатос, а з ними і весь зміст несвідомого, за допомогою табу опинилися ніби в клітці.

Зверни увагу, це діялося в такі далекі часи, коли «Я» в людини ще в принципі не сформувалося, тобто вона ще не додумалася, що можна мати інтереси, цілі, міркування, які відмінні від інтересів інших людей. Був один спільний інтерес – не програти в боротьбі за виживання, а також спільна «Ми-свідомість». Якби таку людину запитали: «Хто ти є?», їй би ще спочатку треба було пояснити, що «Ти» це вона сама, бо вона знала тільки колективне «Ми». А відповіла б ця людина приблизно так: «Належу до такого-то роду». Так Мауглі казав про себе в казці Кіплінга: «Я вовк вільної зграї!» Або, якщо він хотів спинити нападника: «Ми з тобою однієї крові – ти і я». Бо закон зграї, або роду, або племені забороняє кривдити своїх, тобто кровних родичів.

Отож «Я» ще не сформувалося. А що було в наявності?

– Мабуть, «Воно»? Але ж ти казала, що «Воно» треба було забанити.

– Так, тому я й кажу, що воно «опинилося ніби в клітці». Заборони-табу були своєрідним «блокпостом» у внутрішньому світі людини, який суворо контролював, щоб інстинктивні потяги не проривалися в її свідомі думки та поведінку. У ході подальшого розвитку суспільства до табу додавалися нові, більш складні елементи – настанови про те, як людина має поводитися в суспільстві. Формувалися моральні норми, релігійні повчання, юридичні закони, а система виховання перетворювала ці зовнішні приписи у внутрішні переконання кожної конкретної людини. Так над «підвалом» несвідомого надбудовувалася нова конструкція – «сфера контролю», або «цензор». Це було своєрідне «представництво» суспільних інтересів у внутрішньому світі людини. Фройд назвав цю сферу «Над-Я». «Над» окремою особою вона опинилася тому, що завжди «цензор» був інструментом, через який суспільство підпорядковує собі людину, примушує її підкорятися.

І ось тепер наша конструкція виглядає так: «Воно», у якому заборонені суспільством прагнення людини живуть і активно просяться на волю. Над ними блокпост «Над-Я», який їх не пускає. Тим часом і суспільство, і людина розвиваються, стають все складнішими, людина формується вже як особистість – утворюється «Я». Це третій і останній поверх у троїтій структурі людської психіки, що її описав Фройд. На цьому поверсі осмислюються всі події життя, формулюються цілі, приймаються рішення, тобто можна сказати, що «Я» – центр управління життям людини. Але, згідно з теорією Фройда, управляти людиною цьому центрові зовсім не легко. *Не він* розпоряджається енергією, що живить нашу поведінку. Енергія, яка примушує нас діяти, виникає від прагнення до задоволення, яке походить із глибин підсвідомого. Власне, завдання «Я» цього «третього поверху» в структурі психіки – задовольнити імпульсивні пориви несвідомого, але зробити це таким чином, щоб не порушити вимоги й заборони «сфери контролю». Тобто функція «Я» примирити вимоги «Воно» і «Над-Я» в поведінці людини. Психіку людини можна образно уявити собі таким чином: «Воно» – це кінь, а «Я» – вершник, який прагне конем керувати. Кінь виявився норовливим, і вершник, напружуючи всі

сили, з перемінним і негарантованим успіхом намагається все ж проскакати призначену їю дистанцію.

– Дистанція – це життя людини, правда? – зворушив мене Данило своїм розумінням.

– Так, це життя людини, яке, на думку Фрейда, виявилось більше залежним від програм, написаних природою, ніж від наших свідомих планів і рішень. Ти помічаєш, що в теорії Фрейда «субстанція», з якої виникла в ході свого розвитку людина, знаходиться поза межами конкретної людської істоти? Він узяв за першооснову зовнішні чинники, спільні для людини і тварин: продовження роду, боротьбу за виживання.

Якщо теорії про соціальну сутність людини, ми назвали «соціально-субстанційними», то теорію Фрейда можна визначити як протилежний варіант субстанційного підходу – *натуралістичний*. Він знову-таки підмінив сутність людини лише однією стороною багатогранної людської істоти. У теорії Фрейда це була та сторона, яку людина успадкувала від природи. Конструкції, надбудовані над цією основою – соціальний контроль, свідомість – Фрейд вважав не покращенням становища людини у світі, а причиною ускладнення її життя. Він акцентував на тому, що вони призводять до хворобливих станів психіки та й взагалі викликають напруження, що затьмарюють наше життя.

– Так що, він помилявся? Тоді для чого ми про нього взагалі говоримо?

– Зауваж, майже ніхто з філософів не заявляє: я поясню абсолютно все раз і назавжди. Виняток ми могли побачити лише в марксизмі, який, власне, вважав, що правильно зрозумів у людині і сутність, і існування, причому так, як нікому іншому це не вдалося. Більшість філософів усвідомлює, що вони можуть пояснити лише якусь конкретну сторону в цілій картині, а тому зосереджують увагу на найбільш болючих питаннях. Вони знають, що слідом за ними прийдуть інші дослідники і доповнять конструкцію тими деталями, яких у ній бракує. Так і Фрейд: він знайшов правильний і дуже важливий ключ для розуміння сутності людини, який послужив надалі для створення набагато

складніших теорій. Ми ж запам'ятаємо головну його думку: без врахування того, що запрограмоване в людині природою, ми не дізнаємося, що є людина.

– Колись ти казала, що це стверджував Ніцше.

– Самий час про нього згадати, бо те, що Фройд побачив як природні конструкції в *психічному житті конкретної людини*, Ніцше підняв на значно масштабніший рівень. Він вважав їх не лише рушієм людської поведінки, але космічною силою, яка керує всією еволюцією Всесвіту. Те, що запрограмоване в людині природою, Ніцше назвав «*воля до життя*». Зауваж, це узгоджується з підходом Фрейда, бо його Ерос і Танатос – це, власне, і є зародження, продовження і захист життя. Ніцше усвідомив те, що пізніше, у ХХ ст. дослідники сформулювали як антропний принцип: світ влаштований так, що в ньому неминуче має виникнути, розвинути й самоствердитися людина. У цьому контексті людина – це найвище втілення волі до життя.

Ніцше назвав волю до життя ім'ям давньогрецького бога родючості, плодючості Діонісія.

– Чого вони всі так любили міфи й імена давньогрецьких богів? – прискіпався Данило. – Сартр, Камю, Фройд, тепер ось Ніцше.

– Бо це дуже повчально, що вже в античні часи люди знаходили такі відповіді на вічні проблеми людського буття, які є правильними й для нас. Їхні здогади були ще дуже туманні, тому їх передавали у формі міфів. Але спільні схеми міфів і сучасних теорій показують, що, попри всі зміни в навколишньому світі, природа людини виявляється стійкою й незмінною починаючи від тих далеких часів до наших днів.

Так от, діонісійський початок в людині – це здатність створювати й стверджувати своє життя, розповсюджувати його в навколишній простір своєю активністю. Це не боротьба за виживання, яку спричинює брак життєвих ресурсів. Воля до життя, навпаки, свідчить про надмір сил і можливостей. Це, як Ніцше висловлюється, здатність «бути вічною радістю буття».

– Щось не дуже зрозуміло, – засумнівався Данило. – Як це «бути вічною радістю буття»?

– Поглянь на Лева, он він знову йде до нас. Підстрибує, при-танцює, вимахує руками, крутить головою, наспівує. Що це з ним?

– Нічого. Він майже завжди так ходить – танцюючи. Просто йому весело.

– Оце те, що нам потрібне – просто весело. Йому весело від того, що світить сонечко чи іде дощик, від того, що світ такий чудовий, і він живе в цьому прекрасному світі. Це й означає «бути вічною радістю буття».

– Лев просто ще малий і нерозумний. Дорослі люди так не поведуться, – заперечив Данило.

– Знаєш яке ключове слово у репліці, яку ти сказав? «Нерозумний». І справа тут не у віці. Поки людина користувалася здебільшого не розумом, а переважно емоціями, вона в будь-якому віці легше проймається почуттям гармонії зі світом. А розум виник не для того, щоб сприймати радість і повноту життя, він скоріше охолоджує наші емоції, ти правильно це помітив. Завданням розуму було придумати, як від світу захиститися, створити штучне середовище, яке з часом розвинулося в грандіозну будівлю матеріальної та духовної культури. Своє бачення розуму Ніцше втілює в образі іншого давньогрецького бога – Аполлона, покровителя муз, по суті бога культури, втілення штучного світу, створеного людиною.

– Отже, тепер у нас з тобою за владу над людиною змагаються між собою Діонісій і Аполлон?

– Так і виходить, але боротьба виявилася нерівною. Починаючи від часів Сократа, аполлонівський початок підносився все вище над діонісійським. Розум своїми витворами створив комфортне середовище, позбавив людину потреби боротися, стверджувати свою власну позицію, і таким чином підкорив і витіснив її волю до життя. Як ми вже про це колись говорили, у результаті цього людина стала слабкою й залежною. Це дуже гостро проявилось на тлі суворих викликів життя наприкінці XIX – на початку XX століття. Ніцше називає такий стан рабством, хоча, звісно, ідеться не про те, що людина належить рабовласникові, а про внутрішню залежність, про те, що ця людина не здатна керуватися власною волею.

Ніцше обурюється з такого жалюгідного становища: «Ганьба, ганьба, ганьба – ось історія людини!»

– Але не все так безнадійно. Кожен вид живих істот в історії Землі, каже Ніцше, породжував вид, вищий за себе. Невже людина буде відпливом цієї високої хвилі? – запитує він.

– І я запитую, – втрутився Данило. – Що за висока хвиля? Що за «вид, вищий за себе»?

– Зрозуміти це не складно. Ніцше має на увазі процес еволюції, те, що Чарльз Дарвін назвав «походженням видів», адже для Ніцше закони людського буття диктуються саме природою. Еволюція життя на Землі почалася з мікроорганізмів – навіть не одноклітинних, а ще примітивніших. У боротьбі за виживання ці прості організми ускладнювалися й породжували дедалі більш високоорганізовані види живих істот, аж поки дійшла черга до виникнення людини. І от питання: чи може людський рід піднятися на новий, більш високий щабель еволюції, дати початок новому видові так, як антропоїдні мавпи колись дали початок видові *Homo sapiens*? Але – *nota bene!* – це має бути не просто поява ще одного біологічного виду, а *вихід поза межі біологічного світу*. Людина, на думку Ніцше, це перехідний етап до чогось незмірно вищого за себе саму. Він вважає, що людина – це «линва над прірвою», «міст» від звіра до *надлюдини*. Причому надлюдина має стати настільки відмінною від людини, наскільки сама людина відрізняється від мавпи.

Головне, що повинна зробити людина на цьому шляху, відродити в собі волю до життя, втрачену в ході попередньої історії. Зауваж, ідеться не про біологічну еволюцію, а про *переродження духу*, тобто змінитися людина має внутрішньо, як особистість – у своєму духовному світі. Ніцше докладно розписує, що треба для цього зробити. Він виділяє три *перетворення духу*, які мають призвести до відродження в людині волі до життя. У притаманному його творам метафоричному стилі Ніцше пояснює ці перетворення через три образи. Перший образ – *верблюд*.

– Що, людина має перетворитися на верблюда? – здивувався Лев.

– Звісно, не фізично. Але у своїй поведінці людина справді має уподібнитися деяким рисам, що характерні для нашого уявлення про цю тварину. Розумію, що це дивує, бо образ верблюда зовсім не пафосний, але погляньте очима Ніцше, як ми зазвичай верблюда собі уявляємо: «Тяжко навантажений поспішає він у свою пустелю». Оці дві характеристики ми й візьмемо до уваги: по-перше, готовність прийняти на себе найтяжче, уміння нести тягар життя. Не забуваймо, що, на думку Ніцше, людина втратила волю до життя, тому що намагалася своє життя полегшити, зробити його зручним і безпечним. І саме це потрібно тепер виправити, бо легкого й безпечного життя, як виявилось, не існує. По-друге, образ верблюда асоціюється для нас з пустелею, безлюддям, самотністю. Це також важливий момент: коли людина бере на себе найтяжче – вона не лідер у колі своєї команди, а самотній герой, який відмовився бути «таким, як усі».

Другий образ – *лев*. Безперечно, перша асоціація, яку він у нас викликає, це *сила*, цей образ легше зрозуміти, бо він краще поєднується з волею до життя. Проте ми маємо на увазі не просто фізичну силу, а саме силу волі, адже знову-таки йдеться про характер людини, яка прагне подолати в собі рабську природу, *відмовляється служити чужій волі*. Проте ця чужа воля, на думку Ніцше, це ж не просто бажання якихось окремих людей. Чужа воля, яку нам нав'язали іззовні – це норми культури, які втілюють у собі обов'язки людини перед суспільством. Тому образ лева у Ніцше бунтівний – *«священне НІ перед обов'язком»*.

– Це мені підходить, – підступно зрадив Данило. – А то всі мені говорять про мої обов'язки, вчать, що добре, а що – погано. Я ще тобі нагадаю про це священне НІ перед обов'язком.

– З інтересом послухаю, бо тут і справді є проблема, не ти перший її вловив. Якщо людина відмовляється слідувати поняттям про добро і зло, то вона може перетворитися на монстра, який руйнує все власною сваволею. До речі, у Ніцше є праця, яка так і називається «По той бік добра і зла». Її критики так і стверджували: «Він, мовляв, відкидає добро і зло, проповідує сваволю». Насправді Ніцше закликає людину, щоб вона не підкорялася сліпо чужим уявленням

про добро і зло, бо хто може дати їй гарантію, що ці уявлення правильні. Можливо, їх взагалі спеціально придумали, щоб зробити її покірливою й безвольною. Тому справжнє завдання людини – не відкинути поняття добра і зла, а заново власними силами знайти їх правильний зміст.

– І що, одна людина має знайти відповідь, яку не вдалося відшукати всім людям разом узятим?

– Ніцше вважав, що може, якщо вона шукатиме в правильному напрямі. Добро, зло, усі інші моральні поняття люди витворили, шукаючи способи впливати одне на одне, а по суті маніпулювати волею одне одного, стверджував він. Тому ці норми поневолюють людину. Але є інший шлях – знайти джерело добра у своїй власній душі. Для цього й служить *третє перетворення духу – дитя*. Щоб зрозуміти думку Ніцше, найкраще просто придивитися до маленьких дітей. Вони ще наївні й не думають про те, як використати інших людей у своїх цілях, їхня доброзичливість походить від щирого прагнення їхнього серця, як «коло, що котиться само собою». Щоб дати відповідь на питання: «Що є добро?», людина має стати подібною до такої малої дитини, яка бажає всім добра просто тому, що це відповідає її внутрішній потребі, її волі до життя. Таким чином, прагнення до добра й воля до життя не виключають одне одного, а нарешті поєднуються у відновленій рівновазі між діонісійським та аполлонівським початками в людині, яка прямує до стану надлюдини.

– Отже, Діонісій і Аполлон кінець кінцем мають помиритися, – зробив висновок Данило.

– Ніцше не відмовляється від такої надії. Проте, якщо, говорячи «Діонісій», ти маєш на увазі програми, закладені в людині природою, то в теоріях ХХ ст. зросли шанси Діонісія на провідну і навіть виняткову роль у сутності людини. Натуралістичний підхід до людини дістав підкріплення з боку психології та біології. Вони дозволили за допомогою новітніх досліджень значно докладніше побачити роль біологічних чинників у людській поведінці. У 1930-х рр. виникла психологічна течія *біхевіоризм*. Що означає англійське «*to behave*», можеш сказати?

– Поводитися.

– Звідси течія біхевіоризму й дістала свою назву – від слів «поведінка», «поводитися». Американський зоопсихолог Джон Вотсон, який її започаткував, вважав, що поведінка тварин і людини настільки подібні між собою, що її можна досліджувати за одним і тим самим принципом. Ти пробував колись дресирувати kota Чернобая?

– Запросто, він у нас розумний. Йому треба показати шматочок м'яса і пояснити, що він має зробити. Заради невеличкого частування він готовий показувати будь-які фокуси, бо він ненажера.

– Саме цей принцип і переніс Вотсон з поведінки тварин на людей. Він називається «стимул-реакція». Біхевіористи вважають, що навіть найскладніші дії людина заучує таким чином: крок за кроком натреновує певні реакції на певні стимули. Ця теорія стверджує, що весь зміст психічного світу людини – це, по суті, лише інстинкти й умовні рефлекси. Суспільство створює певні ситуації-стимули, які впливають на людей і змушують їх реагувати так, як потрібно для інтересів спільноти. Біхевіоризм стверджує, що навіть ситуацію, коли людина думає, можна пояснити прихованими фізичними реакціями на зовнішні подразники. Треба сказати, що він має на це деякі підстави. Ми, до речі, уже говорили з тобою про те, наскільки тісно пов'язане наше «внутрішнє» мовлення-думання з рухами мовного апарату, які «зчитує» мозок.

Досліджувати сутність людини у світлі відкриттів біології та генетики продовжила далі в другій половині ХХ ст. *соціобіологія*. Вона поставила питання: а чи правильно розглядати виникнення людського роду як результат виключно біологічної еволюції тварин, яку описав Дарвін? За теорією Дарвіна походження видів, кожен новий вид живих істот виникав унаслідок природного відбору в боротьбі за виживання. На час, коли виникла соціобіологія, було вже дуже добре відомо те, чого Дарвін ще не знав і знати не міг, а саме – звідки беруться ті зміни в організмах, які природа закріплює або відкидає в ході боротьби за виживання. Ти можеш здогадатися, звідки вони беруться?

– Можливо, це мутації, які виникають на генетичному рівні?

– Так воно й є. Одні мутації допомагають вижити й закріплюються, інші ослаблюють організм, і в наступних поколіннях не повторюються. Таким чином, дуже повільно, але безповоротно змінюється генетичний код, що й веде до формування нового виду.

Проте генетичних мутацій не було достатньо для того, щоб створити таку складну й настільки відмінну від тварин істоту, як *Homo sapiens*, вона би й не змогла виникнути таким чином. Отже, річ у тому, що в боротьбі за існування наш далекий предок проявив небачену активність – він створив, як ми з тобою казали, свій власний «поверх» над масивом природних явищ – матеріальну та духовну культуру. Культура має свої, набагато потужніші канали для передачі необхідної для життя інформації і це дозволило людині пришвидшеним темпом досягти найвищих рівнів розвитку. Це називається «геннокультурна коеволюція». Коеволюція – це паралельний і взаємопов'язаний розвиток, з одного боку, генетичних особливостей людини, а з іншого – культурних механізмів, які допомагають людині утверджуватися у світі. Проте вирішальну роль соціобіологія все ж відводить генетичним змінам, тобто знову-таки шукає субстанцію людини в біології та генетиці.

– Може їм пора вже покинути шукати ту субстанцію, бо все, що в них виходить – це ривки з однієї крайності в іншу, від соціальної суті людини до біологічної і назад, – утратив терпець Данило.

– І справді – пора. Це першим ствердив філософ Еріх Фромм, який зрозумів, що природа людини не є субстанційним явищем, тобто її неможливо звести до сталого набору раз назавжди даних ознак. Він не відкинув ні соціальну, ні біологічну сторону людської сутності, а, навпаки, – зрозумів, що людина водночас є і тим, і тим, єдністю протилежностей – *біо-соціальною істотою*.

Усі наші роздуми про людину оберталися навколо того, що це істота, *суперечлива в самій своїй основі*: суспільне й особисте, свобода і примус, «Воно» і «Над-Я», Діонісій і Аполлон, генетичний код і культура.

– Ну так, а тепер ще додається біо- та соціо-? – не витримав Данило.

– Я би сказала, що не додається, а, нарешті, показує справжній корінь усіх цих суперечностей. Людина – частина природи й

підкоряється її законам, але водночас вона піднялася над природою і внаслідок цього утратила гармонію з нею. Отут і закладена причина її суперечливості. Повернутися до «долюдського» стану вона не може, і не лише тому, що попереду може бути щось краще, але насамперед тому, що в природному середовищі вона не витримає конкуренції. У ланцюгу еволюційного розвитку природи людина – найслабша ланка, її можливості пристосуватися за допомогою інстинктів зведені до мінімуму. Тому й залишається для неї лише шлях вперед – розвивати свій розум, аж поки вона не досягне панування над природою та самою собою. Але це довгий і тяжкий шлях. Замість простої інстинктивної гармонії зі світом, людина має змогу здобути безмежні можливості й зв'язки з Універсумом, розвиваючи свій розум, уяву, самосвідомість, яку Фромм називає «відчуттям себе». Проте разом з усвідомленням свого «Я» людина мусила зрозуміти й те, що за свій життєвий шлях відповідає вона сама, а не хтось інший. Тварина такої відповідальності не відчуває, живе собі, як їй живеться, і не намагається зазирнути в майбутнє. А людина заглядає. І що ж вона бачить? Безмежні можливості, які має суспільство загалом, але разом із тим вона бачить і те, що її власні можливості обмежені: життя коротке, часу, сил і ресурсів не вистачає. Тому людині дуже важливо відчувати себе важливою частиною цілого суспільства, знайти своє місце в ньому, зміцнювати зв'язок і гармонію з іншими людьми.

Людей, яким це вдається, Фромм називає «біофіли» (від гр. *βίος* – життя і *φιλία* – любов). Це люди, у яких любов до всього живого породжує потребу в солідарності з іншими людьми. Така людина прагне створювати щось нове, утверджувати себе у світі з розумом, правдивістю, творчістю й любов'ю. Але існує й протилежний спосіб для самоствердження – «некрофілія» (від гр. *νεκρός* – мертвий) – прагнення руйнувати життя. Фромм стверджує, що люди, яким із певних причин не вдається досягти злагоди з іншими людьми, ніби мстяться світові тим, що намагаються псувати, руйнувати все навколо. Вони стають жорстокими, егоїстичними, а може просто нікого не люблять і з усіма сваряться. У кожній людині є певною мірою обидві схильності: і любов до життя, і почуття роз'єднаності з ним, але, на наше щастя, у більшості людей переважає любов.

Пізнай у собі людину

*«Ми осягаємо істину не лише розумом,
а й серцем... У серця свої закони, яких
розум не знає».*

Блез Паскаль

«Ось яким шляхом потрібно йти: почавши з окремих проявів прекрасного, потрібно увесь час, начебто по сходах, підійматися заради цієї вищої краси вгору – від одного прекрасного тіла до двох, від двох – до всіх, а потім від прекрасних тіл до прекрасних справ, а від прекрасних справ до прекрасних вчень, поки не піднімешся від цих вчень до того, яке і є вчення про вищу красу, і не пізнаєш нарешті, що ж є краса. І в спогляданні вищої краси, дорогий Сократе, – тільки й може жити людина, яка її побачила. Зрозумівши це, вона почне цінувати красу душі вище, аніж красу тіла, завдяки чому мимоволі осягне красу поточних справ і звичаїв і, побачивши, що все прекрасне споріднене між собою, буде вважати красу тіла чимось нікчемним. Від поточних справ вона має перейти до наук, щоб побачити красу науки і, прагнучи до краси вже в усій її різноманітності, повернутися до відкритого моря краси, і, споглядаючи його в неухильному прагненні до мудрості, щедро породжувати чудові промови та думки, поки, нарешті, набравшись сили і вдосконалившись, не побачить тієї єдиної науки, яка стосується краси. Так що було б, якби комусь довелося досягти цієї краси чистої, без домішок і спотворень, не обтяженої людською плоттю, людськими кольорами і всілякими іншими тлінними дурницями, якби цю божественну красу можна було б побачити безпосередньо в цілісності її ідеї? Невже ти думаєш, що людина, яка спрямувала до неї погляд, належним чином її споглядаючи і з нею не розлучаючись, може жити жалюгідним життям? Невже ти не розумієш, що, споглядаючи красу, людина зуміє породити не привиди досконалості, а досконалисть істинну, тому що осягає вона істину, а не привид? А хто породив і виплекав істинну досконалисть, тому дістається любов богів, і якщо хто-небудь з людей буває безсмертним, то саме він».

Платон. «Бенкет»

— Чому ти так переживаєш, що росіяни розбомбили музей Сковороди? – ніяк не міг зрозуміти Данило. – Це ж лише старий будинок. Іде війна, щодня руйнуються цілі міста, гинуть люди, подивися, що роблять вороги з Харковом, він від музею зовсім близько. А музей – ну що ж, його відбудують, усе після війни відбудуємо й зробимо ще кращим, аніж було. Не так багато втрачено, ти ж бачила, що навіть скульптура Григорія Сковороди залишилася цілою в розбомбленому будинку?

– Знаю, ось у мене світлина в телефоні.

І головне, на щастя вціліла могила з тим славнозвісним написом: «Світ ловив мене, але не впіймав».

Лише один раз я була в Сковородинівці, багато років тому. Був сонячний вересневий день, і все навкруги здавалося золотим у сонячному сяйві: і старовинний будинок, і знаменитий Сковородинський дуб, у дуплі якого він облаштував собі альтанку для роботи, і яблуні, що звідусіль оточували це благодатне місце. Тяжко уявити, що там тепер руїна. Здавалося, що душа Сковороди назавжди залишається в цьому золотому світі й ніколи його не полишить.

– Але ж Сковорода все вирішив навпаки: світ його ловив, а він від нього втік. Як це розуміти?

– Річ у тому, що Григорій Сковорода справді бачив світ «навпаки» – на протигагу звичайному буденному здоровому глуздові, він бачив сутність речей, яку не вловлює більшість так званих звичайних людей. Ми вже говорили з тобою, що здебільшого люди мислять так: я бачу – отже, я знаю. Знаю те, що бачу, знаю, тому що бачу – це дуже поширена ілюзія. А от Сковорода розумів: щоб дістатися до справжньої суті речей, не можна сприймати за істину перше враження, зовнішній образ, потрібно дивитися глибше, шукати приховані причини речей та явищ. Бо насправді так влаштовано у світі, що наші чуття показують нам не все, що є навколо нас, а лише зовнішній бік речей.

Хай оце озеро, на березі якого ми зараз сидимо, нам допоможе зрозуміти, що я, власне, маю на увазі. Подивися на нього уважно.

– Ну, дивлюся. Хвильки ходять від берега до берега, качка з каченятами випливає з очерету. І що?

– А пам'ятаєш, як ми купили живого рака і випустили його в це озеро? Як гадаєш, де цей рак зараз?

– Сподіваюся, живе собі десь на глибині.

– Отож-бо, він тут є, але ми його не бачимо. Не бачимо водоростей, риб, жаб, раків і багато чого такого, що є там під водою: невидимий підводний світ. Власне, перед нами два світи: один надводний – для нас видимий, другий підводний – невидимий, хоча і цілком реальний. Щоб збагнути думку Григорія Сковороди, нам треба оцю схему перенести на весь світ загалом. Щоб усі його зрозуміли правильно й однозначно, Григорій Сковорода, власне, це й каже: у цьому єдиному світі, у якому ми живемо, насправді є дві сторони – видима й невидима. Звісно, він має на увазі не озеро, і взагалі не поділяє речі так, як у цьому прикладі з озером, що буцім одні речі ми бачимо, а інші – ні. Усе складніше: у будь-якій, у кожній речі є видима і невидима сторона, Сковорода називає їх «*натури*» (від лат. *natura* – природа). Світ, таким чином, складається з «видимої натури» і «невидимої натури» і вони обидві є в кожній речі ніби двома її невід'ємними сторонами.

– Як дві сторони Місяця?

– Exactly! Справді, ми завжди бачимо лише той бік Місяця, який

постійно повернутий до Землі. Але й цей приклад не повністю збігається з думкою Сковороди, бо зворотний бік Місяця в принципі можна побачити очима, якщо дістатися поза місячну орбіту, а Сковородинівська «невидима натура» для зору недоступна взагалі.

Річ у тому, що Григорій Сковорода був послідовником давньогрецького філософа Платона. Ми вже мали розмову про те, що, згідно з Платоном, речі – це лише «тіні», тобто віддзеркалення такої своєрідної реальності – *ідей*. Платонівські *ідеї* – це *ідеальні образи*, які можна знайти лише у свідомості людини, а у світі речей їх шукати марно. При тому наша свідомість також не є їхньою справжньою оселею, у нашу голову вони прийшли ніби «в гості». Платон вважав, що ідеї мають власний світ і живуть вони там постійно, завжди, вічно, не виникають і не зникають. Світ «невидимої натури» у творах Сковороди – це той самий платонівський світ ідей.

– Ох і заплутали все Платон зі Сковородою! Ти хоч сама розумієш, що вони хотіли цим сказати? – остудив мій ентузіазм Данило.

– Добре, спробуємо розплутати. Просте питання: що було спочатку: твій комп'ютер, чи ідея як створити комп'ютер?

– Ну звісно ідея, навіщо ставиш такі питання?

– Раз це так просто, ось тобі наступне питання. Уявімо собі, що всі комп'ютери у світі зникли. Чи зникла ідея комп'ютера? Якщо не зникла, то чи можна на основі цієї ідеї знову створити комп'ютер? А коли комп'ютерів ще не існувало, а була лише можливість їх колись придумати, чи існувала тоді ідея комп'ютера?

У голові людини в якомусь, наприклад, 1794 р. точно її не було. А от закони природи, які люди *колись* пізнають (це *колись* – означає *майбутнє* для тих, хто жив, наприклад, як Сковорода, до 1794 р.) – ці закони вже існували?

– Звісно, існували, бо вони в принципі не виникають і не зникають, вони вічні.

– До цього я й веду. На основі цих законів у когось у голові колись з'явиться ідея комп'ютера. Якщо не існує законів, за якими річ може бути створена – не виникне ніколи ні ідея, ні сама річ. Якщо ж такі закони існують – це означає, що колись людина їх пізнає, так у її голові опиняться ідеї. Ці закони можна порівняти з інструкцією

про те, як зробити комп'ютер – або будь-яку іншу річ. Спочатку в об'єктивному світі, поза нашою свідомістю існують закони природи, а також і закони людської поведінки, потім уже вони «оселяються» в голові людини як ідеї. Цю послідовність зрозуміли Платон і Сковорода, хоча й висловили це не так, як ми.

Обов'язково зверни увагу на те, що я сказала про інструкції: *ідеї* або «*невидима натура*» – це *дієві* схеми, *взірці* того, як речі мають *виникати* і що вони мають *робити*, що мають робити люди, для чого люди й речі існують у світі – *їх призначення*. Зверни також увагу на те, що всі комп'ютери з нашого прикладу, скільки б їх не було у світі, створені на основі однієї-єдиної ідеї. Так само всі літаки літають на основі однієї-єдиної інженерної ідеї аеродинамічних властивостей крила; усі небесні тіла рухаються за одним-єдиним законом, який для людей існує як ідея всесвітнього тяжіння; усі троянди мають один-єдиний генотип, який можна вважати кодом, *взірцевою програмою*, ідеєю троянди. На кожну множину однотипних предметів матеріального світу існує одна-єдина ідея, яка є для цих предметів ніби спільним кодом, *програмою*, *взірцем*, ідеальним прообразом.

Звісно, за часів Сковороди мій приклад із комп'ютером ніхто не зміг би зрозуміти – тоді ще не настав для нього час, бо комп'ютер ще не придумали. Наш філософ застосовує простіший і більш дохідливий приклад: яблуня та її тінь. Яблуня уособлює міцну, надійну, тривку реальність – це те, що є насправді. На противагу яблуні, тінь – це нестійке й тьмяне відображення, вона то виникає, то зникає, по суті вона є не більше ніж ілюзорний відбиток дерева. Ти сам можеш оцінити наскільки меншу значущість має тінь у порівнянні з яблунею, правда? Так от, яблуня – це «невидима натура», вічний прообраз, *взірець*, програма, а тінь – це якраз те, що ми бачимо навколо себе і вважаємо справжньою реальністю – «видима натура». Оразу мушу зауважити, що й приклад з яблунею недосконалий, його також треба сприймати з корективами. Реальна яблуня, як ми розуміємо, не вічна, а суть «невидимої природи» полягає в тому, що вона незнищенна, абсолютно тривка – вічна основа буття кожної скінченної, минущої речі. Для

більшості людей, які звикли думати за принципом: «Бачу – отже знаю», окрім «видимої натури» нічого й не існує, а Сковорода її називає так: «пуста видимість», «тінь безбуття». «Безбуття» – не має справжнього буття, по-справжньому не існує, а лише здається. Філософ пояснює це таким прикладом: художник намалював оленя і павича. Потім він узяв і витер фарби. Малюнки зникли, але образи їх не можуть загинути; ми їх не бачимо, але вони залишаються недоторканими в думці художника, і він може їх відтворити, щойно забажає. Отже, по-справжньому існує не фарба, тобто «видима натура», а невидимий образ.

Отож, за Сковородою, людина належить водночас до двох світів: «видимого» – оманливого і «невидимого» – істинного. Але більшість людей до розуміння «невидимої натури» так і не доходять своїм розумом.

– Припустимо, я би хотів до нього дійти, то як би це мало виглядати в дійсності – зрозуміти «невидиму природу»?

– Сковорода це дуже наочно зумів пояснити на прикладі з кораблем. Він запитує: «Хто знає, що є корабель? Чи знає це той, хто переміряв каюти і канати?» Ні. Лише той може сказати, що таке корабель, хто знає, куди корабель пливе, хто знає його курс. Бо корабель для нас – це можливість відправитися кудись і дістатися туди, куди ми прагнемо. Тепер висновок – увага! – той знає, що є корабель, хто знає його *призначення*. Курс корабля визначається як? За допомогою компасу. От компас і показує нам те найголовніше, чим є корабель. І тепер ще раз – увага! – у кожній речі існує свій, образно кажучи, «компас», те, що для нас у цій речі найголовніше, чим вона для нас важлива.

І ми вже знаємо, яким поняттям філософи означають значення різних речей для людини – поняттям «*смысл*». *Ідея*, або «*невидима натура*» – це *смысл* речі, який неможливо побачити або відчутти, але можна осягнути в інший, суто людський спосіб.

Багато сучасних Сковороді філософів вважали, що для пізнання *смыслів* людині слугує розум, і наш філософ не заперечував такої здатності розуму. Проте він вважав, що найголовніші *смысли* відкриває людині не логіка, а емоційне переживання, яке дозволяє

пройнятися суттю речей значно глибше, «до глибини душі», інтуїтивно відчуту істину всім своїм єством, а не буденним здоровим глуздом. Це давня філософська мудрість: істину не можна просто *знати*, істиною треба *бути*. Такий шлях переживання істини Сковорода, за стійкою філософською традицією, називає «*серце*»: найважливіші істини перебувають не в розумі, а в серці людини. Тому філософія Сковороди дістала в Україні назву *філософія серця*.

Отож, за Сковородою, для деяких людей важливим може бути «видимий світ», тоді для них головне – які престижні речі вони мають, скільки грошей заробляють, які посади обіймають, у що вдягаються, як розкішно облаштовані їхні будинки тощо. Їм здається, що нічого важливішого у світі немає й бути не може, але чи робить людину ця гонитва за славою й речами щасливою?

Для Григорія Сковороди це питання не було суто книжною проблемою. Річ у тому, що він мав усі передумови, щоб зробити успішну кар'єру, посісти почесне місце в суспільстві, громадити матеріальні статки, адже він здобув освіту в Києво-Могилянській академії, був надзвичайно обдарований. Володів латиною, грецькою і німецькою мовами, грав на різних музичних інструментах, співав у придворній імператорській капелі, мав видатний літературний талант, декілька років був викладачем і з ентузіазмом вчив своїх учнів. Але досить скоро Григорій Сковорода переконався, що за кар'єрне просування й матеріальний добробут людина мусить платити тим, що для неї є дорожчим за добробут: мовчки терпіти приниження, погоджуватися з тим, з чим ти насправді не погоджуєшся, вислужуватися перед можновладцями й кривдити слабших за себе.

Григорій Сковорода зрозумів: світ ловить його спокусами «видимої натури» і відвертає від того, до чого насправді прагнуло його серце – від пошуку істини, утвердження людської гідності та справедливості. Тому у віці сорока семи років він повністю відмовився від кар'єри і пристосування до умов, які суперечили його принципам. Він став мандрівним філософом.

Хочу, щоб ти правильно зрозумів оцей спосіб мандрівного життя, бо інколи його уявляють просто як ходіння туди-сюди без видимої мети. Головне не те, що Сковорода мандрував по Слобожанщині, а те, що він принципово відмовився мати свій дім і постійне місце для життя, будь-яку власність, будь-які зв'язки, які б змусили його дбати про матеріальне благополуччя, бо це й було те, чим його світ «ловив». Тому він називав себе «пришлець», тобто прибулець, який лише тимчасово перебуває в цьому світі й не хоче від нього залежати. Як описують сучасники, усе його майно становили сіра свита, палиця у формі журавля, яку він сам вирізав, торба, у якій з ним завжди були Біблія, флейта, сувоїк його творів. Був він дуже стриманий у їжі й питві, не вживав м'яса й навіть риби.

Не забудьмо, що під час навчання в Академії Сковорода знайшов чимало друзів, і мандри приводили Григорія то до одного друга, то до іншого. Люди вважали, що дім, куди він приходив, відзначений особливою Божою ласкою, туди сходилися люди з усіх усюд, щоб послухати слово філософа. Проте він не бажав зупинятися в панських маєтках, зазвичай, ночував на пасіках, вставав удосвіта, ходив по околицях, вів розмови з людьми. І головне – писав свої твори, які часто дарував тим особам, які викликали в нього симпатію та повагу.

Григорій Сковорода відмовився від звичайного життя, яким живе більшість людей, бо вважав, що саме в такий спосіб, звівши в собі до мінімуму «видиму натуру», він зможе дати найбільший простір тій «істинній людині», яка захована в його серці за «пустою видимістю». Бо хоча наша «істинна людина» перебуває в кожному з нас, відкрити й зрозуміти її в собі дуже непросто.

Кожна людина – це цілий світ, стверджував Сковорода, бо в ній, як то кажуть, «як у краплині роси», відбивається й уміщається цілий світ. Щодо краплини роси можеш переконатися сам, ось на самому вершечку кожної травинки виблискують крапельки. Нахилиймося, вдивляймося і що в тій краплинці бачимо? Там відбиваєшся ти, і я, і дерева – усе, що нас оточує, у цій круглій краплинці води за законами оптики змістилося.

Те, що вміщається в серці людини, звісно, законами оптики не вимірюється. У наших переживаннях резонують події цілого світу, тому Сковорода так людину і називає: «*малий світ*», староукраїнською мовою – «*мирик*» – нашою сучасною мовою «*світлик*», грецькою – «*мікрокосм*». Є великий світ – латиною «*універсум*», староукраїнською «*мир*», «*мир миров*», сучасною «*світ світів*», грецькою «*пам пан*», «*все на все*». А в цьому великому світі перебуває світ кожної окремої людини – малий, але разом із тим рівний великому світові, бо всі *смишли* великого світу в ньому вміщаються.

Як людина дізнається про речі зовнішнього світу? За допомогою зору, слуху та інших чуттів. Але Сковорода про це каже: «Ви дивитесь – й не бачите, слухаєте – й не чуєте». Бо чуття нам показують «видиму натуру», «пусту видимість», а істину ми знаходимо лише у власному серці. Найбільшою мірою це стосується саме того, як ми намагаємося пізнати, що таке є в нас самих, що робить мене, тебе, Лева і кожну людину назагал «*малим світом*», «*мікрокосмом*».

Сковорода надзвичайно красиво описує самопізнання людини у творі «Наркіс. Розмова про те: Пізнай Себе». Як це часто роблять філософи, він звертається до давньогрецького міфу, який тобі, напевне, відомий.

– Про те, як хлопець закохався у своє відображення в джерелі й боги за це зробили його квіткою?

– Так, ідеться саме про цей сюжет. Але, знову-таки як часто роблять філософи, Сковорода переосмислив його «з точністю до навпаки». Він ставить питання, відповідь на яке начебто очевидна для буденного глузду: а що як Наркіс мав рацію, а не ми? У такому разі: що побачив Наркіс у своєму відображенні, що примусило його забути цілий світ і невідривно постійно на нього дивитися? Невже лише красиву зовнішність, *face*? І що це за джерело таке особливе, що так Наркіса привабило?

Відповідь нашого філософа така: не варто сприймати сюжет давньої притчі буквально, дослівно, бо в ньому зашифровані певні потаємні *смишли*. Джерело – це не потік води, а потік

наших почуттів, емоцій, переживань. Не у воду задивився Наркіс, а уважно дослухався до свого серця. І там, у своєму серці, він знайшов справжнього себе: свою «невидиму натуру». Це відкриття було таким приголомшливим, що насправді цілий світ втратив для юнака свою привабливість. Наркіс зрозумів, що «невидима натура» в його серці – це і є Бог.

Ось головна думка, яку хоче донести до нас Сковорода: Бог – це надчуттєва духовна енергія, яка проймає собою всі речі й є істиною в кожній із них (а зовсім не конкретна персона, яка керує світом іззовні). Бог, каже Сковорода, є істиною кожної речі й у кожній із них виявляється по-своєму. Він у дереві є правдивим деревом, у траві – травою, у музиці – музикою, у будинку – будинком, «в тілі нашім земнім новим є тілом і осередком, або головою його», істинною людиною. Ось що сталося з Наркісом: *він знайшов у собі Бога.*

Але коли людина може сказати: я знайшла Бога? Що таке ми маємо відкрити, щоб мати право сказати: оце і є Бог?

Згадай-но, що я казала про «істинний корабель»: той справді знає, що таке корабель, хто знає його курс, його *призначення*. Це стосується кожної речі й кожної істоти, і це ж стосується людини. Знайти в собі невидиму натуру, Бога – означає *знайти своє призначення*. Сковорода писав свої твори староукраїнською літературною мовою, і в його «Розмові» це сформульовано так: людина має знайти свою «сродність», тобто схильність до певної справи у світі, певної праці й способу життя. На сучасну українську мову я би цю «сродність» переклала словом «зрідненість».

Лише та людина буде щасливою, стверджує Сковорода, яка з'ясувала, до чого в неї є зрідненість, і живе відповідно до цього свого призначення. Якщо ж вона, всупереч покликові душі, обрала інший шлях – наприклад, їй захотілося якогось вищого статусу, більш престижного місця в суспільстві – то, попри всі свої досягнення, вона не матиме втіхи від життя. Раб у душі, каже наш філософ, залишиться рабом, навіть якщо сидітиме на троні – він однак буде рабом своєї жалюгідної рабської натури.

– Отже, якби, наприклад, ти мала зрідненість не до викладання філософії, а до того, щоб пасти вівці...

– Правильно вловлюєш, скептику, у такому разі як би не шанували мене студенти, а я б усе тужила за моїми овечками.

– А де ж справедливість: одному дається якась престижна зрідненість, а іншому щось таке яке-небудь?

– Дуже цікаве питання й дуже цікаву відповідь дає на нього Сковорода. Навіть не лише словами пояснює, але малює цілу картину. Її називають «Фонтан нерівної рівності». Як бачиш, навколо фонтану розставлені різні *нерівні* між собою посудини: великі, маленькі, форма в них теж різна, отже й води в кожному з них різна кількість. Але є спільне, *рівне*: усі посудини наповнені по вінця, вода аж переливається через краї. Отак і люди, каже Сковорода. Якщо кожен одержує від життя свою власну міру, тоді всі однаково щасливі, бо живуть відповідно до своєї зрідненості.

* *Не равное всёмо равенство.*

Цю думку він підкріплює ще й прикладом про актора: акторська майстерність оцінюється не по тому, чи велику роль він виконує у виставі, чи маленьку, а тим, щоб найкраще зіграти саме ту роль, яку відвів йому режисер. Адже цей режисер не помиляється, бо це – Бог.

Отож головна умова щасливого й гідного життя кожного – відкрити в собі «істинну людину», пізнати своє призначення. Щось це тобі нагадує?

– Сократа! «Пізнай самого себе».

– Так і є, тому й називають Сковороду українським Сократом. Як і Сократ, Сковорода перетворив своє життя на своєрідний філософський твір: жив так, як учив, і вчив так, як жив. Але він не просто повторив в Україні те, що за двадцять чотири століття до нього проголосив Сократ. По-перше, між ученням Сократа й Сковороди є суттєва відмінність у тому, що саме повинна досягнути в собі людина на цьому шляху «пізнай себе». Сократ вважав, що вона має відкрити закладені в душі кожної людини *спільні для всіх* ідеї істини, добра, краси, справедливості. Це означає, що внаслідок самопізнання людина вчиться поводитися «як усі люди», це й буде, за Сократом, правильна поведінка. Сковорода від цієї по суті слушної настанови пройшов далеко вперед. Він наполягає, що люди своєю внутрішньою сутністю не можуть бути однакові, що зрідненість кожної людини *неповторна*, він побачив у людині *індивідуальність*, про яку ще не думав Сократ.

По-друге, у Давній Греції вчення Сократа надзвичайно потужно розвинув його учень Платон, і саме вчення Платона та неоплатоніків протягом майже двох з половиною тисяч років було одним із найважливіших напрямів розвитку західної філософської думки. Суть неоплатонізму полягає в тому, що людина здобуває істину не через вивчення природного світу, а знаходить її у своєму серці. Для нас дуже важливо, що Сковорода розвинув на українському ґрунті вчення неоплатонізму і таким чином утвердив в українській філософській думці ідеї, що володіли свідомістю західних європейців протягом понад двох тисячоліть. Виявилось, що саме неоплатонічна філософія найбільше відповідає духові української культури й національного характеру. Тому класичний період української філософської думки утворила саме «*філософія серця*» Григорія Сковороди.

Справа тут не лише в тому, що вчення Платона та неоплатоніків протягом майже двох з половиною тисяч років було одним із найважливіших напрямів розвитку західної філософської думки, а отже, було важливим і для України. Головне, що Сковородинівська філософія була відображенням того духовного становища, в якому перебувала Україна у другій половині XVIII століття.

Це була перехідна доба в нашій історії, коли ще існували, але поступово занепадали під тиском імперської політики давні козацькі традиції й пам'ять повстань Хмельниччини; українці втрачали колишній войовничий дух, дух свободи. Імперія, відкривши для представників козацької старшини стежку до набуття російського дворянства і права мати кріпаків, привчала їх до ролі слухняних підданих російського царя. Решта козацтва, яка донедавна була опорою вільного українського устрою життя, перейшла на становище дрібних селян, для яких зручною ставала позиція «моя хата скраю». Насаджувалася гонитва за матеріальним добробутом, а зовсім не прагнення до вищих інтересів: науки, письменства, філософії, мистецтва.

Оце насправді й був той «світ», який «ловив» Григорія Сковороду, як і всіх українців, що їх імперія поступово перетворювала на «хохлів».

– Ловив, але ж не спіймав! – вніс корективу Данило.

– У цьому й було найдивовижніше, що зробив Григорій Сковорода: він власним прикладом показав, що з неволі є вихід, що можна боротися й не піддатися. Подумай: не якісь конкретні люди чи обставини, а цілий світ Сковороду ловив, але він зумів залишитися вільним. Це настільки надихає, що, якби треба було дати вченню Сковороди якесь виразне коротке означення, я би впевнено сказала, що це – *філософія свободи*.

І спосіб, яким можна зберегти свободу, він також дуже чітко окреслив: пізнай себе і будь собою. Якщо ти сам для себе не цікавий, не знаєш, чим ти такий особливий у світі, то й ніхто інший тебе не буде цінувати й поважати, а лише використовуватиме, як йому вигідно. Тому Сковорода наполягає, що кожен має пізнати свій народ і в народі – себе: «Чи ти русин? Будь ним. Чи ти лях? Будь ляхом. Чи ти татарин? Татарствуй. Чи ти німець? Німецтвуй».

Звісно, Сковорода не був лідером, який закликав до якихось практичних дій чи рухів, його місія в іншому: пізнай в собі людину, візьми на себе *особисту відповідальність за свою власну долю*. А от наступний крок зробили надихнуті ідеями Григорія Сковороди мислителі XIX ст., яких називають діячами українського

романтизму – Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко та їхні однодумці. Відчуй, наскільки співзвучні Сквородинівському «пізнай себе» Шевченкові рядки:

Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

І так крок за кроком від кінця XVIII ст. й дотепер шлях української філософської думки є безмежною дорогою українців до самих себе, на якій нашим супутником був і завжди залишатиметься Григорій Скворода.

Звідки взявся народ?

«Поклоніння вождям і героям найбільш розвинуте там, де найменш розвинена повага до людської свободи».

Герберт Спенсер

«Народ і батьківщина як носій і запорука земної вічності і як те, що в цьому світі може бути вічним, виходить далеко поза державу у звичайному розумінні цього слова і поза суспільний лад, як його чітко і ясно визначено й за тим визначенням будовано й утримувано. Це визначення передбачає певне право, внутрішній спокій, а також можливість для кожного старанною працею забезпечувати собі утримання і продовження свого фізичного існування, поки на те буде Божя ласка. Усе це – лише засіб, умова і кістяк того, чого, власне, прагне любов до батьківщини: розквіту у світі вічного й божистого, яке стає все чистішим, досконалішим і бездоганнішим у нескінченному русі вперед. Саме тому любов до батьківщини має навіть керувати державою як безперечно найвища, остання й незалежна інстанція, насамперед обмежуючи її у виборі законів для досягнення основної мети держави – внутрішнього спокою. Звісно, для досягнення цієї мети природна воля окремих одиниць має бути в різний спосіб обмежена; і коли б не існувало жодних інших міркувань і жодної іншої мети, пов'язаної з ними, а лише ця, добре було б накласти на ті окремі одиниці всі можливі обмеження, усі їхні поривання підпорядковувати однаковому правилу і тримати їх під постійним наглядом. Навіть якби така суворість не була необхідна, то принаймні вона не зашкодила б для досягнення цієї єдиної мети. Тільки вищі міркування людського роду і окремих народів розширюють ці обмежені розрахунки. Воля, також і в проявах зовнішнього життя, є тим ґрунтом, на якому проростає ширше поле діяльності, навіть під загрозою, що це ледь понизить рівень спокою в державі, а врядувати в ній стане трохи важче і складніше».

Йоганн Готліб Фіхте. *«Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до батьківщини»*

— Зродились ми великої години
 З пожеж війни, із полум'я вогнів
 Плекав нас біль по втраті України...

– Який такий біль? – втрутився зненацька Лев.

– Лево, замовкни! Я співаю гімн нашої бази!

– Якої це бази? – втрутилася вже я.

– Яку ми у дворі з хлопцями збудували, там український прапор стоїть, хіба ти не бачила? І хай Лев замовкне!

– А чого він співає про біль, у нього ж нічого не болить?

– Ще слово, й у тебе щось заболить! Кожна нормальна людина вболіває за свою країну!

– Левчику, Данило правий. Ця пісня була написана в той час, коли нашу країну і наш народ намагалися знищити так, щоб від них навіть згадки не лишилося, от звідси й біль.

– Як можна знищити народ, це ж не будинок, не літак, не танк.

– А що таке взагалі народ, ти можеш сказати?

– Це люди, які живуть у цій країні, – втрутився з поясненням Данило.

– Просто які-небудь люди? А як вони знають, що вони – народ? І звідки цей народ узявся?

– Оце вже справді філософське питання: як з окремих людей, здебільшого між собою навіть не знайомих, утворюється спільнота, народ, суспільство. А найкоротша відповідь така: люди об'єднуються, коли їм загрожує небезпека. Тоді вони розуміють, що поодиноці вони слабкі, а разом – сила, і тому найнадійніша опора, яку вони мають – це їхня спільнота.

– Як на війні? – знайшов пояснення кмітливий Лев.

– Війна переконливо цьому навчас. Але в будь-який час людям доводиться боротися з різними загрозами. Це і природні стихії, і хвороби, і голод, адже на Землі навіть сьогодні є цілі країни, які живуть на грані голодної смерті. А ще небезпечні витівки самих людей, бо в будь-який час з'являються то там, то тут негідники, які для своєї вигоди або самолюбства готові вбивати, руйнувати, грабувати інших.

– Як Скажений Пууу?

– Дуже слухний приклад. І є лише один спосіб перемогти всі ці лиха й зберегти нормальне життя – діяти спільно, однією командою.

– Як мурашки чи бджоли?

– Ще один слухний приклад! Але є суттєва відмінність. Мурашки, бджоли, голуби, антилопи, кити, вовки й безліч інших тварин одержали програму колективної поведінки від природи, вона записана в генах. Тобто кожному окрему, наприклад, бджолу, не потрібно навчати, що вона має працювати для всієї бджолиної сім'ї, а не для себе самої. Вона просто не вміє поводитися інакше, у неї в генах закладена лише одна програма. Наприклад, якщо в холодну пору у вулику закінчується мед, то бджоли будуть одна за одною гинути з голоду, але останню їжу не з'їдуть, а віддаватимуть бджолині «королеві», бо вона єдина є матір'ю всіх бджіл, ціла сім'я її береже. Або, якщо на стадо буйволів нападуть вовки, буйволи швиденько утворять коло. Усередині кола зберуться буйволиці й буйволенята, а назовні, виставивши роги, стануть буйволи-батьки. Не втечуть, покинувши вовкам беззахисних телят, а відбиватимуться від нападників у смертельному бою. Так працює головний закон живої природи...

– Боротьба за виживання!

– Так, і вже тварини, як бачимо, навчилися головної мудрості: «виживемо лише разом», хоча є й такі, які навчилися виживати поодиноці. Наприклад, дикі родичі вашого kota Чорнобая здебільшого одинаки, за винятком левів, які живуть прайдами. Самостійність котових родичів видно навіть за поведінкою домашніх улюбленців, недарма існує приказка: кицька, яка гуляла, як собі знала.

Тварин, які борються за існування спільно, називають «соціальні» (від лат. *socialis* – товариський, громадський). «Соціальними» є найрізноманітніші види тварин – журавлі, оселедці, собаки. Наприклад, кожен пес вважає, що сім'я, у якій він живе – це його зграя, він знає, хто в ній вождь, а хто – дитинчата, яких треба захищати.

А тепер – увага! Людина – істота соціальна, але це зовсім не означає, що об'єднання людей копіює колективну поведінку журавлів, оселедців чи мурашок.

– Ну так, люди ж не літають, не плавають і не повзають по траві, – зіронізував Данило.

– Ти чудово розумієш, що я не те мала на увазі, скептику. Подивися на сусідній будинок. Уявімо, що цей будинок виступає в нас як модель природи – це ціла система, в якій переплелися життєві шляхи усіх організмів від мікробів до шимпанзе та слонів. Між усіма живими істотами точиться неупинна боротьба за виживання, повним ходом працюють харчові ланцюги, і колись наш далекий предок був у них включений нарівні з усіма іншими. Чесно кажучи, шансів витримати конкуренцію в нього було небагато, не був він ні дуже сильним, ні дуже великим, ані дуже страшним. Але був він, як виявилось, кмітливим.

Дивимося далі на сусідський будинок і в нашій уяві знімаємо з нього дах. А тепер на місці цього даху *над* верхнім рівнем надбудуємо ще один поверх. Не забудь, що будинок у нас – це уявний образ природи. Де знаходиться новий поверх? Правильно, *над* природою, можна сказати й так – він *надприродний*. Не в сенсі, що він суперечить законам природи, а в розумінні, що за своїм місцем у світі він стоїть вище природи, більш розвинений, краще організований. Оце те, що зміг створити наш антропоїдний предок завдяки своїй кмітливості: він був на межі виживання, природа «виштовхнула» його, як вода виштовхує корок або м'яч, але він зумів розбудувати над природою свій власний світ, уже не тваринний, а людський – *соціум*.

Ідею про те, що соціум є продовженням єдиного процесу розвитку природи, висунув у другій половині XIX ст. англійський філософ Герберт Спенсер, заснувавши так звану органічну школу в розумінні суспільства. Він, як і ми з тобою, не просто вважав суспільне життя продовженням природної боротьби за виживання, а й побачив, що люди зуміли утворити для себе над «органічною» (тобто біологічною) природою власний унікальний «надорганічний» світ. Унікальність його полягає в тому, що суспільство, яке складається з окремих людей, водночас є ніби одним цілісним організмом. У кожному живому організмі є багато різних органів і систем: ноги ходять, серце помпує кров, легені дихають, печінка очищає організм від шкідливих речовин, мозок думає тощо. Жоден орган не здатен існувати окремо від цілого, і так само організм не може обійтися без

кожного з цих органів. Не можна жити без печінки, або легенів, або, наприклад, підшлункової залози, не кажучи вже про голову. Отак і в суспільстві існують різні структури, які забезпечують життя цілого суспільного організму: органи влади виконують функції голови, яка приймає рішення, армія обороняє від ворогів, правоохоронні органи підтримують порядок, система охорони здоров'я захищає від хвороб, система освіти накопичує в суспільстві знання та розум. І так можна перелічувати дуже довго.

Усі живі організми розвинулися протягом довгого часу з найпростішого рівня – мікробів. Так само «суспільний організм» – це результат тривалого процесу, у якому всі його органи й системи зароджувалися, розвивалися, знаходили своє місце в цілісній системі.

– Як це так вони зароджувалися? – підозріло спитав Данило.

– Слушне запитання. Звісно, зароджувалися вони не так, як мікроби в стоячій воді, коли вони ніби самі собою беруться невідомо звідки. Це дуже важливо: щоб з'явилися хоча б якісь соціальні структури, їх потрібно було спочатку придумати. Колективна поведінка тварин, як ми вже проговорили, записана в генах. Наприклад, собака не може вирішити, що він буде охороняти будинок господаря, або, навпаки, не буде цього робити, за нього це вже «вирішив» інстинкт території. У первісних людей, звісно, були інстинкти колективної поведінки, але їх потужність була недостатньою для того, щоб спільно вижити за умов льодовикової ери два мільйони років тому. Вони б могли хіба що разом загинути, як ті бджоли, яким не вистачило меду, щоб дожити до весни. А щоб їм разом вижити – ого! – потрібно було придумати щось таке, до чого ніхто ніколи більше не додумався, почати робити те, чого досі ніхто ніколи не робив.

– Наприклад, разом полювати?

– Непогана спроба, хоча спільно полюють зграями і вовки, і дельфіни, і навіть бабуїни. Проте, коли ми з тобою, Левом, Максимом та іншими друзями підемо полювати на мамонта, навряд чи наш захід буде успішним.

– Буде, буде! – запевнив Лев. – Ми візьмемо списи, луки, стріли, сокири...

– А де ми їх візьмемо?

– Зробимо самі!

– От тепер усе правильно. Це й є «щось таке», чого досі ніхто ніколи не робив і до чого ніхто ніколи більше не додумався – наші далекі предки почали виготовляти зброю та інші знаряддя. Саме спільна праця дала поштовх для такого спілкування, коли треба було передавати одне одному значно більше інформації, ніж раніше, краще одне одному допомагати, менше сваритися й битися між собою. Правила такого спілкування в генах жодним чином записані не були, як я вже сказала, їх треба було, по-перше, *придумати*.

– А що, по-друге?

– По-друге, ще складніше. Уявімо цього ще дикого *Homo habilis*, рештки якого вчені знайшли в Танзанії, Кенії та Ефіопії. Це був найдавніший предок людини, у похованнях якого виявилися штучно зроблені знаряддя. Тому й назвали його «*habilis*», що в перекладі означає «вмілий». Бачите, ще не *Homo sapiens*, ще не «розумний», але вже два мільйони років тому вмів працювати, виготовляв штучні знаряддя, що й відрізняє його від тварин.

– Боюся, що не сильно відрізняє, – вставив шпильку Данило.

– У тому й річ! Ми уже сказали, що він не розумний, а ще й голодний, злий, свавільний. І не він один такий, а таким є кожен член їхнього симпатичного товариства, зрештою, усі вони в цьому однакові. Але мусять триматися разом, однією великою сім'єю, бо в цьому їхня єдина надія вижити.

Це й є моє «по-друге». Проблема, з якою зіткнулася тогочасна людська спільнота, каже Герберт Спенсер, полягала в тому, щоб оцим однаковим у своїй примітивності імпульсивним, свавільним індивідам пояснити, що ось ми придумали правила, яких не можна порушувати, і всі повинні ці правила виконувати.

Звісно, зробити це можна було лише за допомогою жорстокого примусу, бо жодних логічних аргументів вони не сприймали. Тому Спенсер називає перший, до речі дуже довгий, період історії суспільства «*мілітарним*» (від лат. *militaris* – військовий). Не в тому сенсі, що утворюється військо й іде на війну, а в тому, що в суспільстві панує насильство, примус, кожна людина знає, що вона буде жорстоко покарана за будь-яке порушення правил. А щоб вона це точно

знала й ніколи не забувала, існував спеціальний обряд – «ініціації». Коли юнак або дівчина досягали дорослого віку і мали вважатися повноправними членами спільноти, вони обов'язково повинні були пройти через серію суворих випробовувань і навіть тортур. Причому шамани, які проводили цей обряд, могли вдавати, що проштрикують їх списами й убивають, завдавали їм ран, шмагали різками, імітували, що цих юнаків проковтує який-небудь міфічний змій, кидали їх у бурхливу ріку, відправляли в небезпечні місця на екстремальне виживання, або ж примушували стрибати з великої висоти, прив'язавши до ніг ліани. У наш час такі стрибки – це вже спорт, «банджі-джампінг», і для нього є спеціальне спорядження, а в минулому ніхто не давав гарантії, що ліани не обірвуться й стрибун не вб'ється. У деяких племенах дівчатам обпилювали зуби так, що усмішка ставала назавжди схожою на пащеку акули, а в інших – зовсім вибивали передні зуби.

Після таких випробовувань уже ніхто не міг забути, які страшні кари його чекають за порушення законів племені, а тому в мілітарному суспільстві панувала дисципліна: праця, релігійні обряди, побут і всі дії кожного члена спільноти були підпорядковані суворим правилам. Кожна окрема людина знала, що вона для спільноти не є цінністю, та й сама вона власної цінності не усвідомлювала. Важливим було лише ціле суспільство, а інтереси особи не бралися до уваги. Бо по суті, справді людським, а не тваринним, було суспільство загалом, його закони вже не були законами тваринної поведінки. Окрема ж людина ще недостатньо віддалилася від тваринного стану і легко могла б до нього повернутися, якби не примус.

Але час ішов, люди винаходили все нові знаряддя, способи облаштування свого життя, ускладнювалася матеріальна й духовна культура. І паралельно ускладнювалася й сама людина. Поки всі були однаково нерозумні й дикі, то вони були в цьому дуже схожими між собою. А от коли люди набираються власного досвіду й розуму, в кожного з'являються свої власні думки, інтереси, потреби. Цей етап розвитку Спенсер називає *«індустріальним»*, бо люди виробляють уже стільки всіляких засобів, що суспільство може кожну людину навчити різних знань, привчити її до цивілізованої

поведінки, виховати її як повноцінну особистість. Ціле суспільство поступово переходить від *однорідності*, коли воно складалося з однакових людей, до об'єднання *різномірних* особистостей.

Разом із тим, до людини приходить усвідомлення, що саме вона, кожна окрема людина є найвищою цінністю, а суспільство організовується саме для того, щоб створити всі можливості для її гідного життя. Таку спільноту вже неможливо утримувати в єдності за допомогою примусу та страху, тому люди придумали інший спосіб організації спільного життя, який називається «суспільний договір». У його основу покладено переконання, що кожна людина має від народження рівні права з іншими людьми. Народився людиною – і ти вже маєш права, які ніхто не може від тебе забрати, бо це «природні права людини». Головні з них: по-перше, право на життя, по-друге, право на свободу, по-третє, право на власність. Звісно, суспільство визнає за кожною людиною багато інших так само важливих прав, але ці вважаються основними, тому що суспільство знищило б само себе, якби в будь-кого можна було б безкарно відібрати життя, чи свободу, чи ту власність, що йому належить. Щоб не перетворити своє життя на війну всіх проти всіх, люди домовилися ось яким чином.

Припустимо, ми з вами і є суспільство. Кожен із нас має священні й недоторканні права, але мої права заважають тобі задовольняти твої права, а Левові права заважають мені. І от ми як розумні й справедливі люди домовляємося між собою: я добровільно відмовляюся від частини прав, які заважають тобі, Лев відмовляється від частини своїх прав, які заважають мені, ти чиниш так само, щоб не перешкоджати нам із Левом. Утворився надлишок прав, які зараз уже нікому не належать, бо ми від них відмовилися. Тепер ми утворюємо спеціальну установу – державу, і даємо їй право діяти від нашого імені й захищати наші інтереси. Наприклад, я хочу покарати сусіда за те, що він забрав собі мій велосипед. Але виявляється, що я від цього права відмовилася, щоб не вийшло так, що кожен із нас почне карати кого захоче на власний розсуд. Я це право віддала державі за умови, щоб вона розпоряджалася ним в один-єдиний спосіб: держава має захищати і мене, й усіх інших у подібних випадках,

бо ми, окрім прав, даємо їй ще й зарплату для поліцейських і суддів, даємо зброю, поліцейські машини і багато чого іншого. Так само держава має приймати закони нашого спільного життя, випускати гроші, захищати країну від нападників, створювати умови для розвитку освіти й медицини і робити багато інших справ, які кожна людина поодиноці виконати неспроможна.

Ось така схема суспільного устрою була придумана ще в XVII столітті. Як бачимо, в її основу покладено консенсус (від лат. *consensus* – згода, одностайність). Це добровільна угода незалежних особистостей в індустріальному суспільстві. Унаслідок таких суспільних угод у багатьох країнах утворилося й існує дотепер демократичне правління й усіляко захищається свобода їхніх громадян.

Таким є, за Спенсером, зміст суспільного розвитку: від мілітарного суспільства до індустріального, від однорідності примітивних і безособових індивідів до об'єднання різних, але рівних у своїх правах особистостей, від примусу та застрашування до добровільного порозуміння вільних людей.

Французький філософ Еміль Дюркгейм цей перехід побачив ще в іншому ракурсі: від «механічної» єдності людей у суспільстві до «органічної». Суть цього переходу Дюркгейм пояснює так. У давні часи, коли ще господарство було простим і малопродуктивним, кожна людина окремо виконувала таку ж працю, як і всі інші. Кожен мисливець сам полював; кожен селянин окремо від своїх сусідів орав, сів і збирав врожай; кожен майстер у своїй майстерні сам-один, наприклад, шив чоботи; кожен будівельник умів робити всі види праці, щоб збудувати будинок. Вони могли спокійно обходитися одне без одного, не відчували потреби в об'єднанні зусиль з іншими людьми, тому Дюркгейм і назвав таке об'єднання *механічним*: самі люди ще не усвідомлювали потребу об'єднатися, це нав'язувалося їм силоміць.

Але в міру того, як розвивалося виробництво, праця ставала все складнішою, окремі операції розподілялися між різними працівниками, а кінцевий результат з'являвся лише як підсумок їх спільних зусиль. Такий розподіл праці привчав людей до розуміння, що вони залежать одне від одного й виробляв звичку знаходити спільні рішення та узгоджувати свої дії. Формувалася особиста потреба

людини у зв'язках з іншими, ці зв'язки міцніли, разом із ними стверджувалася міцність спільноти, зростала *солідарність* (від лат. *solidus* – твердий). Не лише дії людей, а й їхні думки, переживання, те, що вони любили й те, що не схвалювали, перепліталися в єдину спільну колективну свідомість. Попри те, що кожна окрема людина є егоїстичною за своєю природою, колективна свідомість їй доводила, що єдність суспільства – це дуже важлива цінність, і суспільні правила ставали вже внутрішніми переконаннями людини.

Як зміни суспільства відбувалися в історії паралельно зі змінами людини простежив німецький філософ Макс Вебер. Насамперед він поставив перед собою питання: за якими ознаками можна судити, що людина належить до суспільства, що вона є *соціальною* істотою? Звісно, не просто за зовнішнім виглядом чи якимись розпізнавальними знаками виявляється соціальність у конкретній людині. Ідея Вебера була така: людина є соціальною істотою настільки, наскільки її дії зумовлені не природними причинами, а соціальними. Щоб відрізнити соціальні причини від природних, Вебер визначає певні відмінності. По-перше, людина діє як соціальна істота тоді, коли вона чітко усвідомлює, для чого вона це робить, яка в неї мета. Наприклад, бджола буде абсолютно правильно й рівні за розміром чарунки для меду, але вона жодним чином не уявляє, що й для чого вона робить, це інстинктивна дія. Людина часом теж діє інстинктивно, наприклад, у момент небезпеки автоматично спрацьовує інстинкт «бий або біжи». А от коли ви з друзями будете своєю, як ти її називаєш, «базу», то в уяві своїй ви від самого початку маєте образ фортеці, яку будете захищати від нападників із сусідського двору.

– А бабця з першого під'їзду на нас сварилася, що ми робимо халабуду з патиків!

– От ти й відчув різницю: у тебе образ мети в голові є, ти розумієш смисл своєї дії. А вона смислу не побачила, тому й думала, що ви робите якусь нісенітницю. І тут є ще одна особливість соціальної дії: вона зачіпає інших людей і потребує, щоб ви з ними порозумілися. До речі, з тією бабцею порозуміння вже досягнуте. Коли вона побачила прапор над вашою «халабудою», то зрозуміла її смисл, побачила, що ви граєте в бійців на фронті, й перестала сваритися.

Є ще й третя особливість соціальної дії, яку підкреслює Вебер. Це те, що люди завжди діють за певними зразками, схемами, які існують в конкретній культурі. Це колективний досвід попередніх поколінь, завдяки якому ми не мусимо щоразу «винаходити велосипед», а діємо, вибираючи вже відомі й найбільш ефективні шляхи до мети.

За Вебером, ціле суспільство утворюються *соціальними діями* людей, з яких воно складається. Відповідно, зміни в суспільній організації відбувалися тому, що змінювалися способи соціальних дій. Люди протягом усієї своєї історії накопичували знання і розвивали логічне мислення, привчалися вимірювати свої дії законами логіки. З часом це призводило до того, що вони все більше керувалися у своїй поведінці не емоціями або традиційними схемами, а розрахунком, достовірними фактами і логічними доказами. Вебер назвав це раціоналізацією соціального життя.

Усю історію людства, на думку Вебера, можна представити як сходінки поступового ускладнення, удосконалення й раціоналізації соціальних дій. Найперша сходінка – дія *«традиційна»*. Людина ще не має достатньо розуму, щоб придумати власний спосіб досягнення мети, але її навчили, як діяли за подібних обставин «діди й прадіди», як треба діяти «тому, що так роблять усі завжди», і вона, не сумніваючись, повторює традиційні схеми. Але разом на її поведінку впливають її власні переживання, і під впливом емоційних імпульсів вона чинить якість дії з власної волі. Проте – увага! – власна воля тут є, а власного розуміння, що саме вона робить і який буде результат – ще нема, як у маленької дитини. Таку дію Вебер називає *«афективною»*. Афект – це дуже сильно виражена емоція, під впливом якої кожен із нас може чинити якісь вчинки автоматично, не розмірковуючи, як-от реакція «бий-біжи» в небезпечній ситуації. У нерозвиненому, традиційному суспільстві переважають афективний і традиційний типи соціальної дії. А в міру того, як люди ставали розумнішими, наростала раціоналізація соціальних дій. Коли людина ставала перед собою якусь мету, вона намагалася зрозуміти, якими засобами вона може досягти найкращого результату з найменшими затратами. Головне – знайти й використати правильні

інструменти для реалізації своїх цілей. Такий тип соціальної дії Вебер назвав *«цілераціональним»*, тобто важливими в ній є мета й раціональні засоби її досягнення.

– Наприклад, мета – одержати «дванадцять» за контрольну з математики, а найбільш раціональний спосіб – списати в Софії, бо вона відмінниця.

– Прямо не знаю, чи ти такий розумний, чи випадково так збіглося, але ти вхопив самісіньку суть цілераціональної дії. У ній важливий практичний результат, але не важливо, чи він досягнутий чесно й гідно, чи, навпаки, нечесним і некрасивим шляхом. За такого підходу інструментом для досягнення мети може бути все що завгодно, зокрема й інші люди, з їхніми інтересами можна не рахуватися. Мабуть, не треба пояснювати, чому Вебер назвав це *«інструментальною раціональністю»*. А проблему він побачив у тому, що в індустріальному суспільстві цей тип соціальної дії так поширився, що став підривати гуманне ставлення до людини й інші традиційні цінності.

– Звісно, поширився, бо так діяти вигідно й зручно.

– Вигідно, на перший погляд, але чи буде тобі якась користь з відмінної оцінки, якщо насправді ти не знатимеш математики? Повчання на цю тему пропустимо й одразу перейдемо до висновку: коли «для зручності» люди перестають рахуватися з інтересами один одного, суспільство втрачає засади, на яких воно тримається. Тому потрібно добудувати в нашій конструкції більш надійні регулятори соціальних дій, а власне ті, які описав Дюркгейм – систему цінностей. Оце й є четверта, найвища сходинка в розвитку соціальних дій – *«ціннісно-раціональна»*. Вона найскладніша, бо охоплює і мету, і засоби, і, окрім того, переконання людини, яка діє, щодо того, що «добре», а що «недобре», тобто регулятори, які узгоджують її дії з інтересами інших людей.

Так формується той стан суспільства, який Дюркгейм назвав органічною єдністю – єдністю людей не з примусу, а завдяки спільній системі цінностей. Кожна людина в процесі виховання засвоює норми, правила, цінності, і таким чином пристосовується до вимог суспільства, навчається розуміти спільну мету, яка об'єднує її з

іншими людьми, вчиться досягати злагоди з ними. Те, що в суспільстві існують непохитні закони й норми, а всі громадяни їх розуміють і добровільно виконують, робить його стійким та успішним.

– А якщо я не хочу добровільно виконувати? – зацікавив дискусію Лев.

– Він точно не хоче, він ніколи нічого не хоче виконувати, – зловтішно уточнив Данило.

– Це типовий приклад дитячої поведінки. Уміння домовлятися з іншими людьми й дотримуватися цих домовленостей – справа не проста, цьому треба вчитися. Тому за законом діти аж до вісімнадцяти років не є відповідальними за свої дії, за їхні вчинки відповідають батьки або інші дорослі.

До речі, періоди дитинства та зрілості, як ми бачили, характерні не лише для окремої людини, а й для соціуму загалом. І оце вміння – домовлятися між собою й дотримуватися угод – головна ознака, що відрізняє зріле цивілізоване суспільство від первісного, варварського. Про це дуже переконливо написав британсько-австрійський філософ Карл Поппер у відомій книзі «Відкрите суспільство та його вороги», що була опублікована у 1945 році. Він запропонував власні означення для тих періодів історії суспільства, яким ми вже знайшли назви: для раннього періоду «мілітарне» й «механічне», а для зрілого – «індустріальне» й «органічне». Ранній період історії, коли люди об'єднувалися за родоплеми́нним принципом, він назвав «*трайбалізм*». Слово «трайб» прийшло в англійську мову з Пакистану, так колись у цій країні називалося плем'я.

Ми вже побачили, що дотримуватися звичаїв свого племені люди вчилися через тортури й страх, і це був, як виявилось, дуже дієвий спосіб. Додамо до цього ще магію, бо Поппер називає трайбалістське суспільство ще й так: «магічне». Звісно, не в тому сенсі, ніби якийсь маг начарував так, що утворилася спільнота, тут працює інше – віра людей у магію. От, припустимо, я – вождь нашого племені, хай воно називається «Маорі», як у романі Жюль Верна, а звати мене Кай-Куму.

– Приємно познайомитися, – не розгубився Данило.

– Я не просто вождь, я також шаман, ці посади в первісному

суспільстві були суміщені, отож мусите мене шанувати. І от я, уся розмальована червоною та чорною фарбою, з бубном танцюю навколо вогнища й вам кричу: «Народе Маорі! Наш бог Нгуї-Атуа наказав нам не їсти жовтих бананів! Хто їх з'їсть, загине страшною смертю!» Можете не сумніватися, ніхто жовтих бананів більше не їстиме, вони вірять, що бог Нгуї-Атуа магічним чином покарає порушника. Приблизно у такий спосіб проходили всі «виховні години», на яких людям племені пояснювали, що треба і чого не можна робити.

– Якби я побачив, як ти танцюєш розмальована з бубном, я б теж жовтих бананів не їв, – в'їдливо проказав Данило.

– Ну то тепер знатиму, як змусити тебе приборати твої речі. А якщо серйозно, то в цьому кадрі я була колективним голосом і обличчям цілого племені. Завдяки ритуальним обрядам люди настільки були впевнені, що їх рід і плем'я найголовніші у світі, що взагалі не спроможні були усвідомити своє окреме «Я», воно їм було непотрібне. Замість усвідомлення своєї власної персони, вони мали «Ми-свідомість», згадай Мауглі, який на питання: «Хто ти?», відповідав: «Я вовк вільної зграї!». Людині цієї доби, щоб зрозуміти, хто вона така, достатньо було знати, до якого племені вона належить. Плем'я було ніби одним великим організмом, а окрема людина була, наприклад, тим, чим є палець або вухо. Як палець не може жити окремо від руки й усього тіла, так і людина не уявляла собі життя поза спільнотою. Навіть у досить уже цивілізованій Давній Греції найстрашнішим покаранням для людини, гіршим за смерть, був так званий остракізм – вигнання з міста-поліса, своєї батьківщини. Якщо людина опинялася поза своєю спільнотою, не могла про себе сказати: «Я член такого-то роду й племені», вона про себе взагалі нічого сказати не могла, ніби разом зі спільнотою втрачала сама себе.

– Вона не могла без неї жити, як рибка без акваріума, – вставив слово Лев, який знову зненацька десь узявся.

– Чудовий образ. Він якраз нам пояснює смисл тої назви, яка, завдяки Попперові, означає сьогодні такий тип відносин – «закрите суспільство». Його головна ознака – це жорсткий поділ на «своїх»

і «чужих». Це не просто поділ на хороших і поганих, справа складніша: «свої» – це люди, а «чужі» – взагалі не люди. Ради «своїх» людина була готова віддати життя, бо взагалі-то життя окремої людини й не цінувалося, абсолютною цінністю було колективне ціле. Обличчя суспільства до людини було обернене здебільшого різними заборонами, тому воно й «закрите».

А от коли людство доростає до зрілого рівня «цивілізації», тоді головною цінністю стає людина, її особисті інтереси й прагнення. Люди самі приймають рішення про всі свої справи, а демократичний устрій захищає їхні інтереси й права. Такий устрій Поппер називає «*відкрите суспільство*». Я би сказала, що відкритим воно називається тому, що в ньому відкриті всі можливості для кожної людини й для всіх разом.

Перехід до цивілізації почався ще в Давній Греції й продовжується в наш час. Але цим шляхом ідуть далеко не всі народи на Землі. В Африці, Австралії та інших регіонах планети є племена, які просто не доросли до рівня розвинених країн. Ці суспільства не можуть «відкритися», до цього не готові ні їхні люди, ні рівень розвитку господарства, вони належать до так званого третього світу.

Але існують і такі суспільства, які за розвитком економіки могли б долучитися до кола цивілізованих країн, але люди в них мислять і діють за принципами «закритого» суспільства. Звісно, вони вже навколо вогнища з бубоном не танцюють, у деяких таких країнах економіка активно розвивається, люди мають можливості для цивілізованого облаштування побуту, працюють школи й університети, видаються книги й знімаються фільми, працює Інтернет, навіть космічні ракети запускаються.

– Тоді що ж у них такого «закритого»?

– Головна біда закритого суспільства – те, що люди в ньому не вміють жити своїм розумом, вони звикли сліпо вірити тому, що їм кажуть їхні керівники. На всіх, хто на них не схожий, вони дивляться як на ворогів, і виходить так, що вони самі є ворогами для всіх демократичних країн, тому Поппер так і назвав свою книгу «Відкрите суспільство і його вороги». Навіть при тому, що ніхто в цих людей не забирає доступ до інформації, бо в час ІТ-технологій

це неможливо, вони не прагнуть мати власну думку, а вірять тим вигадкам, які їм нав'язує їхня влада для своєї власної вигоди.

– Як орки вірять Скаженому Пууу? – здогадався Данило.

– По-перше, не дуже вдалим є слово «орки». Так, Росія, агресор, вона – закрите суспільство за багатьма показниками, але там достатньо багато людей, які не вважають себе орками, засуджують політику Путіна щодо України, прагнуть залишитися належними до західної цивілізації. До речі, Північна Корея також «закрите» суспільство. А можемо ми Китай чи Іран назвати «відкритими»? А якщо вони «закриті», то чи можна називати народи цих країн «варварами» чи «орками»? Тим паче, якщо враховувати тисячі років існування їхніх культур. Дійсно, «закритість» обмежує мислення людей кожного суспільства, залишає їх в минулому. Причому в тому, про яке Данте говорив: «Мертвий тримає живого».

Люди в західному світі лише під час російської агресії зрозуміли, як глибоко застрягло населення цієї країни в минулих схемах мислення. Усі думали, що після краху радянської імперії Москва почала будувати в себе відкрите суспільство. Коли Росія на нас напала, західні аналітики очікували, що після перших втрат на українських фронтах її народ зрозуміє, що країна пішла манівцями, як у казці Кіплінга: «Акела промахнувся, обираємо іншого вождя». Люди відкритого суспільства так думали, бо вони самі так би вчинили. Адже демократія в тому й полягає, що народ сам спільно вирішує, хто й як ним керує. Але суть закритого суспільства така, що росіяни до сьогодні продовжують вірити своєму президенту.

Парадокс у тому, що фізично ми перебуваємо в одному часі, а за способом організації суспільства ми і вони належимо до різних історичних епох. Наша боротьба – це протистояння західної цивілізації й східної деспотії, відкритого і закритого суспільства. Ця війна показала світові, яким небезпечним є закрите суспільство: воно не просто ненавидить усіх «чужих», а й озброїлося проти них ядерною зброєю і погрожує знищити цілий світ, якщо їм не віддадуть усього, що вважають своїм. Тут неможливо домовитися, порозумітися, досягти згоди, поки не пролетить якийсь «чорний лебідь».

– І що ж тоді нам робити? – зажадав відповіді Данило.

– Насамперед пам'ятати, що в боротьбі минулого з майбутнім завжди перемагає майбутнє. Закрите суспільство – це відгомін давно минулих історичних епох, його історія рано чи пізно прийде до свого кінця. Але воно буде опиратися ходові історії до кінця. Люди в ньому мислять за схемами, у яких не розвинулися поняття цінності людини та її життя. Тому їхні правителі і спровокували цю війну, на якій гинуть десятки тисяч своїх, і, на жаль, наших громадян заради своєї мети – переконструювати світ за своїми мірками. Ти ж не раз мені показував сюжети, де їхні пропагандисти заявляють, буцімто вони воюють проти цілого світу, і що світ без їхньої країни взагалі не може існувати.

– Ми з мамою недавно слухали інтерв'ю головнокомандувача Збройних Сил України, – зауважив Данило. – Він каже: «Такі людські втрати, які несе Росія в цій війні, мали б спинити будь-яку країну від продовження бойових дій, але їх не спиняє. Виявилося, що найдешевше, що є в цій країні – це люди». Сильно сказано, правда?

– Правильно каже генерал. Тому нам треба бути сильними й готовими зупиняти цю навалу стільки, скільки це буде потрібно. Сьогодні це розуміє вже цілий світ, не дарма більше півсотні країн нам у цьому допомагають.

– А якби всі розумні люди у світі почали писати окупантам у соцмережах, показувати відео й світлини, надсилати книги, щоб вони зрозуміли, що насправді відбувається?

– Узагалі-то всі розумні люди у світі це роблять постійно.

– І нічого не виходить? Чому? Росіяни що, аж настільки тупі?

– Справа не в глупоті чи розумі. Щоб збагнути, чому вони не чують жодних аргументів, треба дослухатися до того, що зрозумів сто років тому німецький філософ Освальд Шпенглер. Слідом за Фрідріхом Ніцше він замислився над тим, чому західна культура з її цінностями людяності, доброчесності, злагоди та іншими подібними не може належним чином впливати на суспільне життя й підтримувати соціальний мир і справедливість. Його відповідь була така: культура Заходу надто розраховувала на розум в людині й колективний розум суспільства, але це були невиправдані надії. Розум допомагає людям облаштувати свій світ, але нас по-справжньому

об'єднує не розум, а воля до життя. Причому в культурі кожного окремого народу воля до життя виявляється по-своєму, Шпенглер порівнює її з душею. У кожної людини є власна, унікальна, неповторна душа – і так само в кожного народу неповторною є душа його культури.

До того, як з'явилася теорія Шпенглера, філософи вважали, що людство – це єдина цілісна спільнота, у яку різні народи входять як її складові. У них начебто є спільна історія, яка, звісно, розрізняється в деталях, але в принципі весь час іде шляхом прогресу від Давнього світу через Античність та Середньовіччя до наших днів за загальними однаковими для всіх законами.

На противагу цій картині єдиного цілісного людства Шпенглер стверджує, що кожна культура, яка існувала раніше або існує зараз – це окремий замкнений організм. Подібно до живих організмів, кожна культура має свій життєвий цикл: вона народжується, переживає періоди розквіту, зрілості, старіння і кінець кінцем втрачає свої життєві сили, занепадає, а на історичну арену виходять їй на зміну інші культурні організми. Кожна культура настільки відрізняється від інших, що люди, які належать до різних культур, навіть маючи велике бажання не зможуть по-справжньому зрозуміти одне одного.

– А якщо вони всі почнуть говорити між собою однією мовою, наприклад, англійською, її ж майже всі знають?

– У тому й річ, що вони нібито говоритимуть один одному однакові слова, але смисл у них вкладатимуть різний.

– Не зрозумів.

– Гаразд, ось приклад. Уяви: село, ніч, у крайню хату стукає хтось незнайомий: «Господарю, тобі дрова треба?» У відповідь лунає: «Не треба, забирайся геть!» Уранці господар виходить з хати й бачить, що зникли всі дрова, які він заготував на зиму. «От халепа! – каже він. – Пропонував мені дрова, а сам мої забрав!»

– Зрозумів, – засміявся Данило. – Кожен із них мав на увазі своє.

– Отож-бо. Причому не лише мовні звороти мають дуже відмінні між собою смисли в різних культурах, але, зрештою, усі речі, якими оточує себе людина. Наприклад, чорний колір у європейській

культури виражає сум, жалобу, а в Сполучених Штатах Америки він символізує витонченість, офіційність, складність і надзвичайність ситуації. В Японії чорний колір асоціюється з веселощами, у Китаї – з чесністю. Білий колір у Європі асоціюється з чистотою, чесністю, радістю, шлюбом тощо, а в східних культурах він є кольором оплакування, жалоби, журби. От і уяви собі, що ми з тобою радісно прибули на китайське весілля в білому вбранні. Могли б китайських друзів несамохіть образити своїм недоречним виглядом, вони б нас не зрозуміли, вирішили б, що для нас їхнє весілля – це сумна подія.

Якщо подумати логічно, то єдиному цілісному людству просто не було звідки взятися. Окремі спільноти зі своїми особливими культурами утворювалися в стародавні часи в різних куточках світу кожна окремо, вони не мали можливості тісно між собою спілкуватися, бо засоби транспорту й комунікацій тоді ще не були розвиненими. От і вийшло в результаті, що кожна культура сформувалася подібно до окремої планети, яка рухається своєю власною орбітою, а історія людства нагадує ряд паралельних світів. Звісно, у сучасному світі з його можливостями необмежених комунікацій межі між культурами стираються і здається, що вони мали б зовсім зникнути. Але річ у тому, що вони не зникають! Виявляється, що давня основа, закладена на світанку існування кожної культури, настільки міцна, що диктує свої закони поведінки навіть всупереч свідомим рішенням людей. Швейцарський філософ Карл Густав Юнг назвав закладені в стародавню добу схеми світосприйняття *«архетипи колективного несвідомого»* («архетип» походить від давньогрек. *ἀρχέτυπον* – прообраз). Оці прообрази поведінки, які закріпилися в культурі в стародавні часи, і роблять кожну культуру унікальною та неповторною. Їхній вплив настільки потужний, що навіть у сучасному світі, як стверджував американський політолог Самуель Гантінгтон, найважливіші відмінності між народами – не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні, позаяк ці відмінності склалися століттями. Тому й головні конфлікти в наш час виникають не між соціальними класами, не між бідними та багатими, а між народами різної культурної приналежності. Тому

найбільш небезпечні конфлікти – ті, що спалахують на лініях розмежування між культурами, між різними цивілізаціями.

І треба тобі сказати, що майже тридцять років тому Гантінгтон роздумував про те, чи можлива війна між Україною і московією саме тому, що він вважав, що по території України проходить «цивілізаційний розлом» між західною та православною цивілізаціями: мовляв, західна частина нашої країни належить до західної культури, а східна – до Московської, де панує своєрідний московський варіант православ'я. Йому здавалося, що ця відмінність між нашим заходом і сходом така разюча, що Україна може розпастися на дві частини й східна просто приєднається до Росії. Але бачиш, насправді українське суспільство виявилось значно більше відмінним від російського, значно більш одностайним, ніж думав Гантінгтон. І це не дивно: Київська держава обрала західний, європейський шлях ще від часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, звідси й походить її готовність не здаватися, витримати весь жах цієї війни й стати справжньою європейською державою, справді цивілізованим відкритим суспільством.

– Якщо вони так довго воюють, то чому досі не перемогли? Можливо, треба було обрати кращих командирів?

– Дуже серйозне питання: де взяти кращих командирів, точніше сказати – лідерів. Ще Тарас Шевченко побачив те, що ти зараз зауважив: що біда України в її провідній верстві. «Раби, подножки, грязь москви, варшавське сміття – ваші пани, ясновельможні гетьмани, чого ж ви чванитеся, ви! Сини сердешної України? Що добре ходите в ярмі? Ще лучше, як батьки ходили!» – писав Шевченко.

Найпроникливішу теорію про те, яку роль відіграє в суспільстві його провідна верства, створив іспанський філософ Хосе Ортега і Гассет. Ця теорія відповідає на багато питань щодо його власної батьківщини, яку він із болем називає «безхребетна Іспанія», і вона так само справедлива й для України. Правда, Ортега не розрізняв Україну на тлі Радянського Союзу, до якого вона належала, коли вийшла його знаменита праця «Бунт мас». Він пише узагальнено, про всю «слов'янську націю», що це «величезне тіло, над

яким труситься крихітна німецька голівонька».

У цій метафорі «тіло» – це маса народу, який живе в країні, а «голова» – це провідна верства суспільства, Ортега називає її «еліта» або «добірна меншина». У давні часи європейські держави засновувалися й міцніли завдяки своїй еліті, аристократії, лицарству. Добірною меншиною цих людей робило *не те*, що вони мали владу або багатство, а три головні риси: мудрість, мужність і шляхетність.

– Шляхетність – це добре виховання?

– Саме так, добре виховання. Але яке виховання вважати добрим, ось у чому питання. А відповідь така: еліта – це люди, виховані для служіння суспільству, готові жертвувати своїми інтересами для загального добра. Коли ми чуємо слово «еліта», то уявляємо людей, які користуються всілякими привілеями та перевагами. А Ортега натомість про еліту каже, що це люди, які живуть у властивій неволі, постійній дисципліні. Ніхто не зміг би їх примусити до такої самопожертви, це лише їх свідомий вибір. Люди «добірної меншини» беруть на себе відповідальність за цілу спільноту з однієї простої причини: вони достатньо мудрі, щоб приймати правильні рішення, достатньо мужні, щоб їх виконувати, й достатньо віддані своєму обов'язкові перед суспільством. Без необхідної кількості таких добірних людей жодне суспільство не може існувати, бо більшість у ньому зазвичай складають люди іншого типу – «маса». Головна відмінність «маси» полягає в тому, що це люди, у яких не вистачає розуму, знань, сили волі, щоб керувати своїм життям. Це не просто багато людей, хоч їх таки й справді багато, але Ортега часто використовує поняття «людина-маса» в розумінні, що кожна окрема людина в цій множині має набір типових характеристик «маси». Головні її ознаки такі. По-перше, «людина-маса» примітивна...

– Ти хочеш сказати «тупа»?

– Я хочу сказати «примітивна», але якщо тобі більше зрозуміло «тупа», то заперечувати не буду. Вона погано вчилася й не має знань, а окрім того не вміє логічно мислити. Себе вона оцінює «така, як усі» й не вважає, що бути «як усі» погано, навпаки, вона вважає,

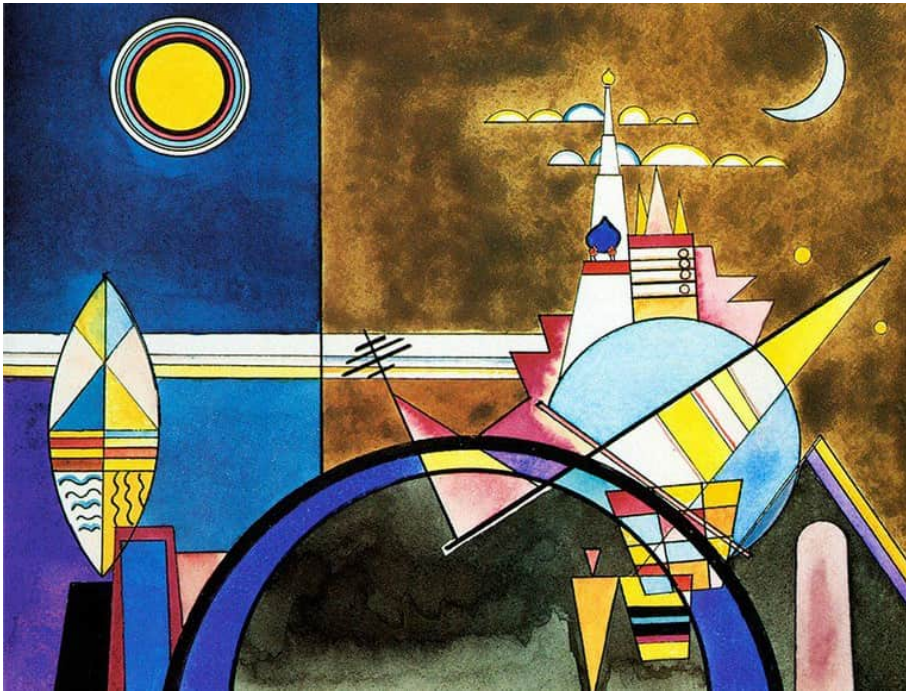
що вона «крута», вірцева. По-друге, «людина-маса» переконана, що життя легке, багате, позбавлене трагічних обмежень, а завтра воно буде ще багатшим і щасливішим. По суті, це почуття розпещеної дитини, тип «самовдоволеного панича» – людини, яка прийшла у світ, щоб робити те, що їй заманеться. По-третє, «людина-маса» – це варвар. Її варварство виявляється в тому, що вона не хоче домовлятися з іншими, брати на себе зобов'язання й дотримуватися обов'язків.

Біда сучасного людства, каже Ортега, полягає в тому, що маси перестали коритися меншинам й вирішили, що вони самі можуть вирішувати свою долю й долю всього суспільства. Історія вперше залежить від рішення «простої» людини, «людини-маси», і тому Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури. Це – бунт мас.

– Можливо Європа таке й переживає, але на Україну це не схоже.

– Справді, не схоже. Те, що Ортега і Гассет назвав «безхребетністю», у нас виникло зовсім з іншої причини. Декілька століть Україна була у складі Російської імперії, і в цій ситуації в українців не з'явилися лідери, які могли очолити її опір. Усі талановиті, вчені, сміливі та сильні українці служили імперії. Причому так, що самі забували, що є українцями, й таким чином наші «добірні люди» перетворювалися з українців на росіян. Тому серед науковців, винахідників, діячів мистецтва, письменників, яких цілий світ вважає російською елітою, дуже багато українців за походженням. Вони мали б бути українською елітою, але замість того стали знаряддям, за допомогою якого Україну робили «безхребетною», доводили, що вона нібито нездатна виростити власних митців, учених, державних діячів, банкірів або бізнесменів. Кого ж не вдалося зломити або підкупити, нещадно знищували, ти це знаєш із курсу історії.

Проте не забудьмо, що в європейських країнах головним осередком, з якого на початках їхньої історії виростала еліта, були не лише митці, вчені, банкіри чи бізнесмени, але насамперед шляхта, люди сильні лицарським духом. І сьогодні на полях нашої війни за незалежність виховується нова українська еліта, про яку ти щойно співав: «...Вільні, міцні, незламні мов граніт».

Василій Кандинський. «Великі ворота Києва»

Частина 3. Несподівані зустрічі

Звідки беруться й куди зникають гроші?

«Гроші, як число і закон, належать до категорії мислення».

Освальд Шпенглер

«Значною мірою прогрес людства був досягнутий саме завдяки грошам, і з цим доведеться змиритися найзапеклішим ненависникам “огидного металу”. Можна стверджувати, що піднесення людини було немислиме без піднесення грошей. Фінансові новації – аж ніяк не підступні вигадки проклятих кровопивць, які прагнуть випити всі життєві соки з працьовитих сімей, що живуть у боргах, і пограти в рулетку на заощадження вдов і сиріт. Навпаки, без цих інновацій людина навряд чи змогла б пройти шлях від нищого існування на межі голодної смерті до справді карколомних вершин матеріального добробуту, так добре знайомих значній кількості сьогоднішніх жителів Землі. Еволюція кредитних відносин має посісти своє законне місце поряд із найважливішими технологічними проривами – настільки важко переоцінити її значення для розвитку цивілізації від стародавнього Вавилону до Гонконгу наших днів. Саме банки разом із ринком облігацій стали надійною матеріальною основою, на яку спиралася розквіти італійського Відродження. Фінансові корпорації забезпечували могутність двох великих імперій, голландської та британської, а перетворення США в єдину супердержаву було невіддільним від ривків у розвитку страхування, іпотечного і споживчого кредитування. За кожним великим історичним феноменом обов'язково стоїть фінансова таємниця. Можливо, найважливішим є те, що фінансова глобалізація порушила традиційний розподіл на розвинені країни й ті, що розвиваються. Комуністичний Китай став кредитором капіталістичної Америки, і хоча про істинне історичне значення цієї події ми можемо лише здогадуватися, зрозуміло одне: воно величезне».

Найл Фергюсон. «Піднесення грошей»

— П'ятсот гривень! Усі кишенькові гроші! Викинув на від обурення. — Скільки ти заплатив за ці юнайти, зізнавайся!?

— Не знаю! Я не рахував, скільки мав усього грошей. Але мені треба ще двісті гривень, бо не вистачило на десять пакетиків.

Отак вималювалася ця фінансово-педагогічна проблема.

— Пояснить, що таке взагалі ці «юнайти» і для чого вони вам?

— Це такі карточки в пакетиках, їх продають у «Рукавичці». Їх треба зібрати повну колекцію, відсканувати й тоді ними можна грати в телефоні.

— Ага, починаю розуміти, це акція в магазині «Рукавичка», якою принаджують покупців. Але ж, Лево, таке вже було в «Сільпо», ти це маєш знати. Коли я купувала який-небудь товар для нас усіх, такі пакетики давали мені як бонуси за мінімальною ціною, і ви з них збрали цілу колекцію. Тобі треба було разом зі мною піти до «Рукавички», з'ясувати що до чого й так само зробити.

— Але я не хотів чекати, тому пішов у «Рукавичку», накупив багато шоколадних батончиків і одержав купу пакетиків.

— І де тепер ці батончики? — з жахом спитала я, очікуючи, що дитину зараз почне нудити від передозування шоколадом.

— Роздав хлопцям у дворі й декілька залишив для тебе й дідуся.

— Ой, яке полегшення. Те, що ти почастував хлопців — це єдина правильна справа в усій цій історії.

— А що це я зробив неправильно?! Це були мої кишенькові гроші, я їх довго збирав і мав право витратити на що хочу.

— Якщо ти справді хочеш зрозуміти, що саме зробив неправильно, то давай спокійно обговоримо. По-перше, на що ти так довго збирав кишенькові гроші?

— На планшет, а якщо планшет мені подарують на день народження, то на велосипед.

— Бачиш, який у тебе був вибір. Якби ти справді за свої гроші придбав велосипед, то він би служив тобі довго-довго. А батончиків, які ти натомість купив, у тебе вже немає, вони закінчилися за пів дня. Коли люди витрачають гроші, вони завжди

розраховують, щоб мати з них найбільшу користь, бо є такий закон: *грошей завжди менше, аніж наших побажань*. На все не вистачить, доводиться вибирати.

– Так я ж і вибрав те, чого мені найбільше хотілося.

– Найбільше хотілося тобі цього в *ту хвилину*, але хвилина пролетіла, карточки ти відклав, бо вони тобі вже набридли, а велосипеда нема і грошей нема. Якщо уважно придивитися, то акція в «Рукавичці» – це пастка, щоб примусити тебе віддати свої гроші. Реклама хитро розпалила в тебе величезне бажання одержати карточки «тут і тепер» і ти став діяти нерозсудливо, не замислюючись і не розраховуючи наслідки своїх вчинків. Мимоволі ти порушив один із головних законів грошей: *витрачати гроші треба з розумом, із математичним розрахунком*. Навколо завжди є багато тих, хто схиляє тебе добровільно віддати свої гроші – реклама, різні акції, навіть і відверті шахраї. Вони якраз і вишукують, чого тобі найбільше хочеться, щоб примусити робити нерозумні вчинки. Діти для них найлегша «здобич», бо вони не навчилися ще опиратися спокусам. Навіть і дорослі часом під впливом сильного бажання не можуть встояти перед спокусою, бо – увага! – самі по собі *гроші* – одна з *найбільших спокус*, ця спокуса розрахована на те, що в кожній людині є хоча б маленька часточка жадібності. Жадібність нікого не прикрашає, але вона ще й небезпечна через те, що вона робить нас вразливими для різних шахраїв. Тому так багато існує історій про шукачів скарбів, про алхіміків, які століттями шукали філософський камінь, що начебто перетворює всі метали на золото, але насправді просто змарнували час і енергію.

У наш час одним із найнебезпечніших способів виманювання грошей через жадібність стали «фінансові піраміди». Тобі пропонують вкласти свої гроші в таку акцію, яка через місяць дасть тобі 30, або 40, 50 або навіть 100 % прибутку. Якщо ти мислиш раціонально, тобто розсудливо, то розумієш, що ті, кому ти віддаєш свої гроші, не зможуть зробити ці «твої» 100 % з нічого, з повітря. Вони можуть лише узяти гроші від тих «клієнтів», які прийшли пізніше за тебе, й віддати їх тобі. Тому це й є «піраміда»: ті, хто на її вершині, отримують гроші тих, хто «внизу». Але щоб розрахуватися з

цими «нижніми» учасниками грошей вже не знайдеться. Так сталося в Албанії приблизно чверть століття тому. Спокусившись на легкий прибуток, більш ніж половина жителів цієї країни віддали свої гроші велетенським «фінансовим пірамідам». Люди продавали свої будинки, віддавали всі заощадження і звільнялися з роботи, щоб усі кошти вкладати в «піраміди». Але де ж узяти гроші, щоб їм це все повернути?

– Так чому друга половина жителів не дала ці гроші?

– Тому що ця «друга половина» була розумнішою й нікому свої гроші не збиралася дарувати, вони розуміли, що гроші до них уже не повернуться. І от уявіть собі, що «піраміди» завалилися, тобто вже більше грошей зібрати не могли, і тоді організатори «пірамід» зникли невідомо куди разом зі своєю «здобиччю». Половина жителів країни раптово залишилися ні з чим і виявили, що їх просто ошукали. У цій країні почалися повстання, загальний хаос. Громадяни вимагали від уряду, щоб він виплатив їм ці кошти, але в уряді теж грошей не було, бо на момент краху у п'яти найбільших пірамідах бракувало стільки грошей, скільки вся країна могла заробити за два роки. До речі, перша фінансова піраміда була проведена авантюристом Джоном Лоу на початку XVII ст. у Франції, після смерті короля Людовіка XIV. Але це окрема історія, коли є бажання, то самі можете з нею ознайомитися.

– Ті люди в Албанії схожі на Лева, – суворо прокоментував Данило. – Йому здається, що щойно він попросить у дорослих, то йому одразу все дадуть.

– От тут нам і треба замислитися: а звідки дорослі беруть гроші, які вони тобі дають?

– Відомо звідки – вони заробляють.

– Золоті слова! Заробляють. І це ще один закон, який треба пам'ятати: *гроші – це завжди результат і мірило праці*. Лише той по-справжньому вміє розпоряджатися грошима, хто сам їх заробляє.

Колись читала таку казку. У далекому карпатському селі жив дуже роботящий чоловік. Працював з ранку до вечора, і тому

Його діти мали все, чого лише потребували. Але побачив цей чоловік, що його син витрачає гроші без ліку, викидає на будь-які нерозумні забаганки. Зрозумів чоловік, що син може легко розтратити все їхнє майно. Каже синові: «Нічого від мене більше не отримаєш, поки не заробиш своєю працею один-єдиний золотий». «Золотий» – це так у тій казці називалася їхня грошова одиниця, як от у нас «гривня» чи у поляків «злотий». Син собі тихо усміхнувся: «Це ж зовсім просто, заробити один-єдиний золотий, он як їх у тата багато». Відправився у місто (бо в селі ніхто золотом за працю не платив) найматися на роботу. Виявилось, що за яку роботу не візьметься – кожна праця тяжка, а платять за неї мало. Довго-довго довелося йому поневірятися, але назбирав таки він по копійчках потрібну суму грошей, виміняв копійки на один золотий і повернувся додому. Підходить до рідного села, а там якраз тато його стоїть на березі річки, сина виглядає з дороги. Витягає син обережно з кишені торбинку, а з торбинки дбайливо загорнутий у хустинку золотий: «Ось, тату, я його заробив!». Тато узяв монету, роздивився, а тоді націлився на качку, що по річці пливла так, ніби хоче поцілити в неї монетою. Тут син схопив батька за руку, кричить: «Що ви, тату, робите, це ж мої гроші!» Тоді лише тато сина обняв, привітав і каже: «От тепер я можу тобі довірити своє багатство, бо ти знаєш йому ціну».

– Але тут у мене питання, – втрутився Лев, який твердо вірив, що з будь-якої безвихідної ситуації існує як мінімум два виходи. – Якщо грошей завжди замало, то чому б не випустити їх стільки, щоб усім на все вистачило?

– Оце вже справді серйозне питання, це вже філософія грошей. Звідки й для чого з'являються гроші? Що люди роблять з грошима і що гроші роблять з людьми?

Давайте уявимо «від протилежного», як це часом робиться в математиці, що грошей узагалі не існує. Треба нам, наприклад, картоплі. Де взяти? Ідемо до сусідів (оскільки не існує грошей, то магазинів і ринку також не існує), а вони кажуть: чого це ми вам маємо віддавати свою картоплю? Не дамо!

– А ми силою заберемо, – пройнявся войовничим духом Лев.

– З твого боку це, звісно, жарт, але в ньому криється важлива істина: на початку історії люди справді не знали іншого способу одержати від когось потрібні їм речі, як через грабунок.

– Отже, вони мушили весь час одне в одного щось відбирати й битися між собою?

– Саме так. Подібно до того, наприклад, як кури або горобці б'ються за корм. Але наші предки виявилися мудрішими за горобців, вони зрозуміли, що для здоров'я корисніше, коли ти не б'єшся зі своїм сусідом, а добровільно даруєш йому те, що йому треба. Але – ось тут секрет! – даруєш так, що він має тобі обов'язково віддаруватися. Наприклад, ти йому даруєш цибулю, а він тобі за це дарує картоплю. Так люди вперше вчилися домовлятися одне з одним і обмінюватися плодами своєї праці, як ви зараз обмінюєте з друзями ці ваші картки-«юнайти». Я читала, що в одного народу навіть був такий звичай: коли тобі щось подарували, ти маєш пов'язати на шию мотузочку й так з нею ходити, поки не віддаруєш те, чого потребує цей твій дарувальник.

– А якщо тобі не треба картоплі, яку сусід хоче тобі «подарувати»? Може тобі треба яблук, а в нього яблук нема?

– Влучив! Це було для них серйозним питанням, й додумалися вони ось до чого. Треба знайти таку річ, яка всім потрібна, тобто її можна виміняти на що завгодно. Тоді сусід тобі дає за цибулю таку річ, яку ти в іншого сусіда можеш виміняти на яблука. У науці це називається «загальний еквівалент», тобто, оскільки цю річ можна вимінювати на будь-яку іншу річ, то вона й дорівнює будь-якій іншій речі.

– І що ж це за така таємнича річ?

– Її справді можна назвати таємничою, бо в ній є незвичайна властивість: вона є для людини ніби «середнім арифметичним» поміж усіма іншими речами, усі речі через неї можна прирівнювати одна до одної. Окрім того, вона повинна мати ще низку спеціальних властивостей. Вона має бути тривкою, не псуватися, довго зберігатися. Її можна легко ділити на частини, відповідно до кількості потрібного тобі продукту. Її можна легко переміщати з місця на місце, передавати з рук в руки. Вона має бути достатньо рідкісною, цінною, інакше

ніхто тобі за неї свої власні речі не віддасть. А головне – вона повинна бути насправді всім потрібна!

Оце й були перші в історії гроші – «натуральні гроші». Це був продукт, який легко вимінювався на що завгодно, бо він був цінний сам по собі, своїми природними, натуральними властивостями, тому такі гроші й називаються «натуральні». Досить багато різних речей підходили за своїми властивостями на роль перших грошей, але, можливо, найзручнішою стала сіль. І сьогодні англійське слово *salary* – «зарплата», а також італійське, іспанське і португальське слово *salario* походять від латинського слова *sal* – «сіль», а точніше *salrius* – «зроблений із солі». Це відгомін тих часів, коли воїнам Давнього Риму плату за службу видавали сіллю, а пізніше це вже були гроші для купівлі солі. Річ у тому, що сіль у давні часи видобувати було дуже важко, потрібна вона всім і завжди, а зустрічається в небагатьох місцях.

– Наприклад, у нас у Галичині її добувають, – проінформував Данило, – тому Галичина й називається так, від грецького слова «галас» – сіль. І фортеця Тустань була митницею на шляху, яким везли сіль із Дрогобича до Західної Європи, правда?

– Усе вірно, хоча існують й інші версії походження назви «Галичина». Були також інші види натуральних грошей, наприклад, корови та бики. Тому слово «худоба» в мовах багатьох народів має ще й значення «скарб», «багатство», «капітал», «добро», а англійське слово *pecuniary* – «грошовитий», походить від латинського *pecuniarius* – «багатий худобою». А от на островах Карибського моря натуральними грошима були какао-боби. Якщо виникала потреба, то ці «гроші» перемелювали на порошок і робили з них звичайне какао. Какао-боби водночас були й грошима і їжею, але це знали лише ті люди, які домовилися використовувати їх як гроші. Був випадок, коли пірати, які прибули з Європи й не знали, що таке какао, подумали, що корабель, який їм вдалося захопити, навантажений какульками кроликів, і викинули «какао-гроші» в море. І тут ми зауважуємо собі ще один закон: *гроші – це завжди результат домовленості, порозуміння між людьми*. Значною мірою саме завдяки грошам люди навчилися домовлятися між собою. Навіть люди – раби в деяких країнах були грошима.

– Гроші, які тільки й мріють, щоб утекти від своїх господарів! – зрадів Лев.

– Маєш рацію, це дуже незручні гроші. Проте з будь-якими грошима буває багато мороки, а не лише з тими, за які тобі дорікає Данило. З часом стало ясно, що треба зробити гроші зручними. Тоді й додумалися, щоб для всіх і завжди грошима були лише дві речі – золото й срібло. Тепер уявіть, що ви ідете на ринок: берете моток золотого дроту, наковаленьку, зубильце й молоток, щоб відділити потрібну кількість, ваги, щоб її зважити, кличете фахівця, який засвідчить продавцеві товару, що гроші-золото у вас якісне і без домішок – спочатку це відбувалося саме так. Знову морока! Тоді увімкнули винахідливість і створили майстерні, у яких стали завчасно відділяти потрібні порції золота й срібла. А щоб засвідчити, скільки в такій порції дорогоцінного металу і яка його якість, на кожен зливоч золота чи срібла молоточком наносили всю потрібну інформацію: вага зливка, якість золота чи срібла (підтвердження того, що вони не містять домішок), печать державної установи, яка має право випускати ці гроші. Беруть такий круглий зливоч, ударяють по ньому молоточком, він розплющується і утворюється...

– Монета!

– Саме так. У Римі така майстерня знаходилася поряд із храмом богині Юнони, яку називали Монета, що означало «застережниця» або «порадниця», потім ім'я богині перейшло на грошовий знак, і так розійшлося це слово по всьому світу. Відоме вам англійське слово «*money*» також походить від богині Юнони-Монети.

Але задовго до розквіту Давнього Риму монетні гроші з'явилися в Греції і викликали там справжню революцію. По-перше, з використаннями монет усі купівлі-продажі стали відбуватися набагато швидше, і греки стали від цього багатіти. У багатій країні в людей вистачало часу й грошей вже не лише на те, щоб купляти їжу, одяг, інструменти для праці, а й на розвиток культури, мистецтв і філософії. По-друге, люди могли більше спілкуватися, вчилися краще домовлятися між собою, встановлювали більш розумні закони. По-третє, гроші вчили кожную людину мислити за законами логіки

й математики. Просто кажучи, вони вчили людей рахувати. От у тебе, Лево, з математикою в школі все гаразд, і це дуже добре. Але сьогодні виявилось, що у твоїх знаннях із математики є пробіл – ти не вмєш рахувати гроші.

– Як це не вмєю! – стрепенувся Лев. – Ще й як вмєю, давай мені скільки завгодно грошей, я все порахую!

– Так скільки ж грошей ти витратив на шоколадні батончики?

– Не знаю, я просто не рахував.

– От у цьому й суть: ніколи гроші не можна витратити не рахуючи, ти завжди повинен знати, скільки ти їх маєш, скільки і на що витрачаєш. Існує ціла така наука – облік грошей. Ти добре вмєш рахувати, але ще не збагнув цей закон: *гроші вимагають постійного обрахунку*. Без пильного обліку ти так швидко порозтрачуєш усі свої гроші, що навіть не зрозумєш, куди вони поділися.

У давніх греків було навпаки: гроші в них уже з'явилися, а рахувати вони ще не вмєли. Наприклад, пастух, який пас стадо корів, не знав, скільки корів є в його стаді – він не вмєв їх полічити.

– А якщо в нього корови загубляться, він цього не помітить?

– Узагалі-то якраз помітить, тому що кожному корову він, замість рахувати, мусив знати окремо, так би мовити, «в обличчя». Що тяжче: знати одне число – кількість корів у стаді, чи знати кожному корову окремо?

– Звісно, краще знати загальне число. Але якщо пастух не вмєв рахувати...

– ...То, ходячи за стадом корів, він і не міг навчитися. Проте якщо в нього з'явилися гроші, то з'явилася й набагато більш вагома причина рахувати, причому не лише монети. За цим принципом він почав рахувати й усе інше – корів, голубів, дерева. Так давній грек, завдяки грошам, ставав розумнішим, звикав прирівнювати речі одна до одної в ринкових операціях – удосконалювалося логічне мислення.

Багато століть успішно служили людям монети з дорогоцінних металів. Вони були зручні, довговічні та надійні. Зате їх швидко навчилися використовувати правителі різних тогочасних держав. Вони оголосили, що карбування монетних грошей дозволене лише

державній владі, а тих, хто порушував їхню монополію, карали як злочинців-фальшивомонетників. Щоб не було сумнівів, хто в кожній країні розпоряджається її грошима, на монетах зображувати портрети королів та інших правителів.

– І в Київській Русі випускалися срібляники з портретом князя Володимира Великого, мені тато казав, – підтримав Данило. – Від зображення на монетах того часу походить наш герб – тризуб.

– Точно. У мене в комп'ютері є це зображення, можемо переглянути.

Це дуже важливо, що гроші несуть на собі державні символи, бо гроші кожної країни – це запорука її добробуту. Сильні гроші можуть бути лише в сильній країні.

Державні правителі в різних країнах мали прибуток із карбування грошей, бо робили, власне, те, що нам запропонував Лев: раз потрібні гроші, то бери й випускай їх. Проте, як завжди, прибутку їм хотілося все більше й більше, а золота й срібла не вистачало, тому вони, щоб карбувати більше монет, почали їх підробляти, домішували до золота й срібла дешеві метали, насамперед мідь. І тоді продавці мусили продавати свої товари нібито за срібло й золото, а насправді за неякісні, підроблені гроші. Один із таких жадібних державців, король Франції Філіп IV, дійшов до того, що наказав робити монети просто з міді й лише покривати їх позолотою. Але тут і розкрилася його хитрість. На монетах, як заведено, був вигравіюваний портрет самого цього

Філіпа IV. Коли монети деякий час перебували в обігу, позолота стиралася і крізь неї проступала червоняста мідь – насамперед її було видно на носі королівського портрету. Тому народ прозвав цього короля «Філіп Червононосий».

Ще більшою небезпекою, пов'язаною з грошима, завжди були крадіжки і грабунок, особливо під час далеких подорожей. Наприклад, починаючи з XI ст., під час так званих хрестових походів лицарі відправлялися на війну за Святу Землю, маючи при собі значні суми грошей, адже це були довгі й виснажливі походи. І, звісно, окрім бойових небезпек, на них чигали на диких землях різного роду грабіжники й злодії. Це й підштовхнуло до неймовірно важливого винаходу – створення першої у світі банківської установи. Нею став християнський орден тамплієрів. Лицар, збираючись у похід, залишав своє золото в Парижі в офісі тамплієрів, який мав сотні добре захищених споруд і міг свої скарби надійно зберігати. Тепер лицар уже міг не боятися, що в дорозі до Святої Землі його обкрадуть чи пограбують. Тамплієри йому видавали розписку в одержанні грошей, і на підставі цього документу він міг безпечно одержати свої гроші вже у Святій Землі, в Єрусалимі, де на руїнах Золотого храму царя Соломона тамплієри створили свою фортецю й зберігали скарби. Так був зроблений перший крок до створення грошей уже не зі срібла та золота, а з паперу: розписка, яку видавав банкір, стала прапрапрабабусею сучасних паперових грошей.

У середині XV ст. був винайдений друкарський верстат, і тоді з'явилася можливість друкувати паперові гроші швидко й у великих кількостях.

– Ото вже всі забагатіли!

– А от і ні. Не забудьте, що паперова банкнота – це була лише тимчасова заміна того золота, яке утворює справжню цінність грошей. Це називалося «золотий вміст грошей». На банкноті так і було написано: вимінюється на золото на вимогу пред'явника. Тому держава мала право надрукувати лише стільки паперових банкнот, скільки вона могла б обміняти на золото, яке зберігалось в спеціальних сховищах.

Але Левове побажання надрукувати стільки грошей, скільки хочеться, усе ж таки здійснилося. Сталося це вже на початку XX ст.,

а точніше під час Першої світової війни, коли держави, що брали участь у цій війні, виявили, що треба на воєнні потреби стільки грошей, скільки їх просто не існує. От тоді уряди й увімкнули друкарські верстати на повну потужність.

– Отже, я мав рацію! – втішився Лев. – А ви ще й сперечалися.

– Не поспішай радити. Якраз тут із грошима почали відбуватися справжні неприємності. Виявилось, що чим більше стає отих паперових грошей, тим менше на них можна купити, по суті, тим меншою є вартість цих грошей – це називається «інфляція», знецінення грошей. Зазвичай, ціну будь-якої грошової одиниці вимірюють, порівнюючи її з грошима інших країн, а для порівняння обирають найбільш сильні та надійні валюти, переважно американський долар. Вартість грошової одиниці називається «курс», наприклад, сьогодні курс нашої української гривні до долара, встановлений Національним банком – 36,57. Це означає: щоб купити 1 долар США у банку, треба заплатити 36 гривень і 57 копійок. Це все я розповідаю, щоб ви могли оцінити, що стається з грошима, коли уряди різних країн починають друкувати стільки грошей, скільки захочуть.

Знецінення грошей протягом Першої світової війни, починаючи з 1914 р., відбувалося карколомними темпами, наприклад, у Німеччині на 15 листопада 1923 р. 1 долар США долар коштував... Ні, я не знаю, як це сказати словами, краще просто напишу, давай свій планшет:

4 200 000 000 000 марок.

Можете уявити, скільки марок потрібно було німецькій родині, щоб купити, припустимо, один буханець хліба, якщо, наприклад, зараз той хлібчик, що ми зазвичай купуємо, коштує якраз приблизно стільки гривень, скільки треба заплатити за один долар. До речі, у 1996 р., коли наша гривня тільки-но «народилася», тобто з'явилася на ринку й почала працювати як українські національні гроші, її курс до долара був 1,83 гривні за долар. Знаючи, що її сьогоднішній курс становить 36,57, можете порахувати, наскільки впала її ціна за роки незалежності через економічні негаразди, бідність, війну.

Ось що відбувається, коли люди починають робити з грошима, що їм заманеться: кількість грошей «роздмухується» до величезних розмірів, а ціна їхня лускає, як мильна бульбашка. І все, немає грошей,

тобто вони ніби і є, але не виконують своєї роботи, а без них спляться все життя суспільства. Навіть у науці існує таке поняття – «бульбашкова економіка» (англ. *bubble economic*). Так описують економічну кризу, яка виникає внаслідок неправильного поводження з грошима в масштабах цілих країн або міжнародних грошових процесів. Переживши такі кризи, люди переконалися: гроші – велика сила, але вони працюють за своїми законами, а порушувати ці закони дуже й дуже небезпечно. Довгий час, щоб гарантувати надійність грошей, уряди різних країн намагалися все ж зберігати так званий золотий стандарт, тобто дотримуватися норми, за якою вартість валют прирівнювалася до певної кількості золота. І лише півстоліття тому американський уряд відмовився від прив'язки долара до золотого стандарту з ініціативи президента Річарда Ніксона. Це викликало шок в усій фінансовій системі світу, адже вартість валют інших країн здебільшого була прив'язана саме до вартості долара. Цю подію досі так і називають – шок Ніксона. І сам долар, хоча він залишається найнадійнішою грошовою одиницею у світі, також певною мірою утратив частину свого авторитету. Колись він був символом упевненості в надійності грошей, бо на кожній доларовій купюрі, як я вам уже казала, був напис: «Підлягає оплаті на вимогу пред'явника», тобто ідеться про оплату золотом. Після закриття «золотого вікна» напис змінили і тепер на цьому фрагменті доларової купюри ви можете прочитати: «In God we trust» («У Бога ми віруємо»). Ось у верхній частині купюри під написом «Сполучені Штати Америки» можете цей напис прочитати.

По суті він означає, що для впевненості в тому, що з нашими грошима нічого поганого не станеться, що вони не знеціняться, нам залишається покладатися лише на Боже милосердя, бо уряд, який гроші, власне, і випускає, не настільки надійний, як би нам хотілося.

А ще складніше все стало тоді, коли розпочалася четверта інформаційна революція – створення комп'ютера, а потім Інтернету. Слідом за ними виникли й електронні гроші. Для вас сьогодні гроші на банківських картках звичайна річ, але подумаймо, наскільки вони відрізняються від тих натуральних грошей, з яких починалася їхня історія. Вони нічим не схожі ні на монети, ні на папірці, які Лев збирає в скриньку, щоб колись купити велосипед. Електронні гроші взагалі не схожі на жодну річ, їх неможливо взяти в руки, побачити, почути як вони шурхотять чи подзенькують, це інформація в чистому вигляді. Вони існують лише як слабкі сплески електромагнітного поля в комп'ютерах банківської системи, а для нас – лише цифри, які додаються або віднімаються від наших рахунків. Але, хоча гроші стають все менш помітними для зору й слуху, сила їх сьогодні зростає в небачених масштабах. У банківських сейфах і в людських оселях нині заховано більше золотих монет, ніж у будь-яку іншу історичну добу, а паперових грошей у світі є більше, ніж будь-коли в історії. Але це лише невеличка частка всієї маси світових грошей. Переважна їх більшість – це електронні гроші. І завдяки Інтернетові ці електронні гроші в будь-якій кількості можуть за лічені секунди опинитися в будь-якій точці земної кулі, допомагати людям будувати своє життя, рятуватися в біді, або, навпаки, – можуть розпалювати війни чи руйнувати й грабувати. Гроші – велика сила, але на що ця сила буде спрямована – це щоразу вирішують люди.

По суті, довіра до грошей кожної країни – це довіра до держави, яка ці гроші випускає й використовує на добрі або й недобрі справи, тому турбота про те, щоб країна мала надійні й безпечні гроші – одне з найважливіших завдань уряду. Бо, хоча гроші створені людьми, вони залежать не від наших бажань, а від набагато вагоміших причин.

– Яких саме?

– Дуже серйозне питання, але, зрештою, це математика, яку ви знаєте й розумієте. Беремо всі гроші, які є в певній країні, назвемо цю країну Даниляндія, а всі її гроші разом узяті – це *«грошова маса»*. Для чого потрібні жителям Даниляндії гроші?

– Ясно для чого, щоб купляти все, що їм треба.

– От усі товари, які їм потрібні й які є в цій країні, – це буде *«товарна маса»*. Звідки взялася товарна маса?

– Ну... всі ці речі зробили жителі Даниляндії.

– Отож-бо! Звісно, щось ввозиться з-за кордону, є ще деякі особливості, але ми беремо найважливішу схему: усю товарну масу треба створити працею жителів цієї країни. Між товарною масою і грошовою масою є прямий зв'язок: кількість грошей має відповідати кількості товарів. Якщо товарів виробили мало, а грошей випустили багато, то гроші знецінюються, за одну й ту ж суму ти можеш купити менше. Тепер уяви, що ти декілька років збирав гроші на якусь велику покупку, а гроші взяли й знецінилися. Тепер тобі потрібно на той самий товар витратити значно більшу суму.

– Це несправедливо! – обурився Лев.

– А, на твою думку, як буде справедливо?

– Ну... щоб я міг точно знати, що я можу купити за свої гроші, і щоб було в магазині те, що мені потрібно, і щоб ніхто не міг у мене мої гроші забрати.

– Погоджуюся з усіма цими твоїми побажаннями. А що треба робити, щоб вони здійснилися, ми вже знаємо: по-перше, грошей завжди менше, ніж наших побажань, тому ми завжди маємо вибирати, на що їх краще витратити; по-друге, цей вибір треба робити не під тиском забаганок і спокус, а з розумом, з математичним розрахунком; по-третє, гроші треба рахувати й знати, скільки ти їх маєш і витрачаєш; по-четверте, лише той може правильно розпоряджатися грошима, хто сам їх заробляє.

Звісно, дехто думає, що легше здобувати гроші нечесним шляхом – крадіжками, чи сподіватися на якесь чудесне збагачення, наприклад, через азартні ігри тощо. Таких людей рано чи пізно спостигне розчарування чи навіть покарання. Прикладом є історія багатств ордену тамплієрів, який ми вже згадували. Той самий французький

король Філіп IV, про якого ми також уже згадували, відчуваючи постійну потребу в грошах, вирішив заволодіти майном і грошима тамплієрів. Він запропонував на посаду магістра ордену свого сина, але йому відмовили. Тоді у 1307 р. король видав секретний указ, у якому наказав заарештувати всіх лицарів, які перебували у Франції, починаючи з Великого магістра Жака де Моле. Арешти відбулися моментально, за один день, і, між іншим, це було в п'ятницю тринадцятого числа. Саме тому досі люди пам'ятають прикмету: п'ятниця тринадцятого числа будь-якого місяця вважається нещасливим днем. Тамплієрів та їхніх керівників звинуватили в ересі, тобто поклонінні дияволу та інших жажливих порушеннях середньовічного кодексу моралі. Процес тривав декілька років. Папа Римський Климент V не став їх захищати, і своєю буллою 1312 р. ліквідував орден, сподіваючись завдяки цьому зберегти контроль над скарбами тамплієрів. Під Парижем за наказом короля Філіпа IV було проведено аутодафе, і 54 керівники ордену спалили на вогнищі. Через два роки, 18 березня 1314 р. спалили й самого Великого Магістра Жака де Моле. Але перед смертю він прокляв короля і папу.

Папа Климент V і король Філіп IV почали сперечатися про те, кому мають дістатися гроші та власність ордену, але тривало це не довго. Можливо, подіяло прокляття Жака де Моля, а може, Божа кара, але на початку осені того ж року король загинув на полюванні, а незабаром від якоїсь раптової хвороби помер і Папа Климент V. Щоправда, цінностей і грошей в ордені тамплієрів не знайшли. Так виникла легенда про заховані скарби ордену тамплієрів, які шукають і донині.

Отож, скільки б не намагалися шукачі скарбів здобути гроші, на які вони не мають законного права, але насправді багатого може стати лише та людина, і навіть лише та країна, у якій правильно працює найголовніший закон грошей – за нашим рахунком п'ятий – це закон рівності двох сторін господарства кожної країни, «грошової маси» й «товарної маси». Тобто *в кожній країні може бути лише стільки грошей, скільки її народ створює корисних речей своєю працею*. Гроші – це лише дзеркало, у якому відбивається те, як багато ми працюємо, як добре ми працюємо і що саме своєю працею створюємо.

Чи може робот стати людиною?

«Майбутнє за своєю природою небезпечне... Максимальний розвиток цивілізації забезпечувався процесами, які ледве не згубили ті суспільства, у яких вони проходили»

Альфред Норт Уайтхед

«Нам доведеться змиритися з думкою про те, що ми самі – машини. Це означає, що з часом ми зможемо побудувати машини, які будуть не менш живими, ніж ми. Але нам доведеться від концепції нашої “винятковості” відмовитися. Така еволюція народів бере початок із розуміння Миколаєм Коперником того, що Земля не є центром Всесвіту, а обертається навколо Сонця. Далі Дарвін показав схожість еволюції людини і тварин. У продовження цього потрібно зрозуміти, що ми – машини, але зроблені з плоті, а не із заліза. Усвідомлення цього факту в черговий раз змусить нас серйозно змінити світогляд. Нам не хочеться відмовлятися від своєї винятковості, тому важко буде прийняти думку, що роботи по-справжньому можуть мати емоції і в принципі можуть бути живими. Але ми прийдемо до цього в найближчі п'ятдесят років. Стосовно захоплення влади роботами, то це, імовірно, не відбудеться з ряду причин. По-перше, ніхто не збирається будувати робота, який захоче управляти світом. Випадково створити такого робота – однаково що випадково побудувати “Боїнг 747”. По-друге, у нас буде достатньо часу не допустити цього. Перед тим, як з'явиться робот суперлиходії, комусь доведеться побудувати робота просто-лиходія, а до цього – робота-ледь-ледь-лиходія. Філософія оптимістів стосовно штучного інтелекту зводиться до наступного: “Роботи зрядуть, але нам немає про що особливо турбуватися. Це буде дуже цікаво”. Для них революція штучного інтелекту – об'єктивна неминучість, і настане день, коли роботи перевершать людину інтелектом. Але немає чого боятися, тому що роботи – наші створіння, і нам вирішувати, якими вони будуть».

Мічіо Кайку. *«Майбутнє розуму»*

— Даниле, давай організуємо з хлопцями гру «Jeopardy!» – запропонував Лев.

– Що ще за джепарді? Не знаю такої гри, – відгукнувся Данило. – І як у неї грають?

– Треба відповідати на запитання, це така вікторина. На американському телебаченні в неї грають уже шістдесят років і виграють шалені гроші. І знаєш, хто виграв найбільший приз? Робот! У 2011 р. робот Watson переміг двох суперників – людей і заробив мільйон доларів. Але вгадай, що найсмішніше? Він про це так і не дізнався. Ніхто цього Ватсона не привітав із перемогою, не потиснув руку, бо я думаю, у нього й руки не було. І мільйон доларів, який він виграв, для нього нічого не значив, бо робот не знає, що таке гроші й для чого можна використати мільйон доларів. І от у мене питання: чи робот насправді розумний, чи це ми собі лише уявляємо?

– Це справді непросте питання, – й собі замислилася я. – З одного боку, дивіться: мільйони телеглядачів зачудовано спостерігали, як Watson методично «знищував» своїх суперників на національному телебаченні, сходу відповідав на питання, перед якими пасували двоє дуже розумних суперників. Для створення цього робота фірма ІВМ зняла всі обмеження і зібрала машину колосальної обчислювальної потужності. Watson був здатен обробляти дані з швидкістю, яка дорівнювала змістові мільйону книг за секунду. Між іншим, ти, Лево, з трудом витримуєш, коли тобі задають у школі якихось десять сторінок. А цей робот у своїх шістнадцятьох терабайтах оперативної пам'яті зберігав двісті мільйонів сторінок різних довідкових матеріалів, до яких він мав доступ, включаючи увесь обсяг знань Вікіпедії. Уявіть, як Watson у прямому ефірі аналізував усю цю інформацію! Один із гравців, які програли комп'ютеру, Кен Дженнінгс, жартома сказав: «Я і Бред (це другий учасник шоу) стали першими працівниками індустрії знань, які позбулися роботи завдяки новому поколінню “мислячих машин”».

– Але ти, Лево, мене озадачив. Чи й справді Watson – це той неймовірно потужний штучний інтелект, який візьме гору над людиною з усіма її здобутками, а чи просто це складна рахункова

машина, яка здатна лише проводити пошук даних, хоча й у мільярди разів швидше, ніж людський мозок? Чи можна вважати машину мислячою, якщо в неї повністю відсутній елементарний здоровий глузд, без якого вона не розуміє таких простих речей, як гроші, виграш, перемога? Щоправда, ми говоримо про Watson у минулому часі, оскільки пройшло вже майже п'ятнадцять років, і тепер його досягнення вже не дивують. Але він став рубежем, із якого почався невідомий прогрес штучного інтелекту.

– Що, лише так недавно люди зацікавилися тим, як працює їхня голова?

– Теж непросте питання. Почнемо з того, що впродовж більшої частини історії люди справді не в змозі були зрозуміти, що таке мозок і як він влаштований. Наприклад, стародавні єгиптяни, при всіх їхніх досягненнях у мистецтві і науках, вважали мозок непотрібним органом. Коли бальзамували мумію, то внутрішні органи поміщали в спеціальні посудини, а от мозок просто викидали, бо не знали, для чого він тій мумії може знадобитися. Арістотель був переконаний, що душа міститься в серці, а не в голові, а мозок, мовляв, має забезпечувати охолодження серцево-судинної системи – це для сучасного мислення щось на зразок радіатора в автомобілі.

– Просто не віриться, що можна так безнадійно помилятися. Невже ці люди не бачили, наскільки важливу роль відіграє мозок в організмі?

– От якраз це побачити справді складно. Так, людський мозок – це найбільш складний об'єкт Сонячної системи, але в людському тілі він не такий вже й помітний. Важить біля півтора кілограма, що становить близько 2 % ваги тіла. Правда, при цьому він споживає не менше 20 % енергії, а в новонароджених цей показник досягає навіть 65 %, але хто і як міг це виміряти в добу, коли головною наукою була класична фізика? Зауважте також, що не менше 90 % наших генів містять інформацію про мозок і для мозку, але про гени людство дізналося лише у ХХ столітті. Мозок людини містить 100 мільярдів нейронів і відповідну кількість нервових зв'язків і провідних шляхів, але, знову ж, наукове дослідження всієї цієї системи стало можливим зовсім недавно.

– А як же тоді розуміти розмови про штучний інтелект? А що, учені вже справді уміють моделювати мозок, створювати всі ці штучні нервові клітини?

– Узагалі-то, з іншого боку, ця історія триває вже багато століть. Уперше ідея змоделювати людський мозок і навіть створити в лабораторії цілу модель людини спала на думку алхімікам у XV–XVI століттях. Ця модель отримала назву «гомункулус» (від лат. *homunculus* – маленька людинка). Алхіміки застосовували чудернацькі способи, щоб виростити таку штучну людську істоту, зокрема закопували колбу з «прототипом» у кінський послід, годували його людською кров'ю і тому подібне. Лише у XVIII ст. науковці «дозріли», щоб різко засудити подібні спроби. Проте смисл у дослідах алхіміків усе ж був – це були перші кроки до моделювання людської істоти, щоправда, ще не науковими, а псевдонауковими методами. Як відгомін цих ідей у сучасній медицині існує і працює поняття «кортикальний гомункулус» – це модель, або, можливо, краще сказати мапа, на якій різні анатомічні частини людського тіла показані в прив'язці до ділянок мозку.

Пізніше, коли з'явилися прості механічні прилади, була запропонована інша «модель людини». Відповідно до духу технічної думки того часу, це була машина, схожа на годинник, із механічними коліщатами і шарнірами. Цією аналогією користувалися вчені й винахідники, а Леонардо да Вінчі навіть сконструював механічну людину.

Наприкінці XIX ст., коли сила пару створювала світові імперії, народилася нова аналогія людини з технічними процесами – парова машина, у якій потоки енергії конкурують один з одним. Деякі історики навіть вважають, що запозичений із фізики образ мав вплив на схему психічного життя людини, створену Зігмундом Фройдом, де відбувається постійне протиборство трьох потоків енергії: «Я» – *ego*, «Воно» – *id* і «Над-Я» – *super-ego*.

З появою і розвитком телефону на початку XX ст. з'явилася інша аналогія – мозок як величезний комутатор. Щоправда, ви, напевне, не уявляєте собі, як у XX ст. працював комутатор стаціонарного телефонного зв'язку. А це виглядало так: мозок – це мережа телефонних проводів, які сходяться звідусіль у приміщення цього самого

комутатора, там сидять ряди телефоністок перед великою панеллю і постійно підключають і відключають контакти.

З розвитком інформаційних технологій з'явилася наступна модель мозку – комп'ютер. Величезний комутатор змінили мікросхеми з сотнями мільйонів транзисторів. А мозок – це неначе процесор, у якому працюють програми, як і на комп'ютерних дисках. Ця модель якоюсь мірою використовується й до цього часу, але в неї є обмеження. Вона не в змозі пояснити, яким чином наш невеличкий за розміром мозок успішно проводить операції, для технічного виконання яких знадобився би комп'ютер розміром із великий мегаполіс.

– Ну, мені поки що цілком вистачає того комп'ютера, який вміщається в моєму телефоні, – заспокоїв мене Лев. – Можна далі вже й не так напружуватися.

– Це тобі лише зараз так здається. Хоча й не лише тобі одному. Більшості науковців на початку 1950-х рр. здавалося, що вже настала ера роботів, які задовольнять усі потреби людей, що механічні бармени та покоївки з'являться вже зараз. Створювалися машини, які могли грати в шашки і розв'язувати алгебраїчні задачі. Розроблялися маніпулятори, які могли розпізнавати і піднімати цеглини. У Стенфордському університеті створили робота, на ім'я Shakey. Це комп'ютер на колісному візку і з відеокамерою, який здатен самостійно їздити по кімнаті й обминати перешкоди. Дуже скоро в наукових часописах з'явилися статті, які пророкували появу роботів-компаньйонів. Лунали оптимістичні прогнози, що час роботів наближається, і Shakey незабаром стане реальною механічною покоївкою або навіть керівником для інших покоївок, що роботи будуть вести наші ракетні кораблі до Юпітера і розмовляти з астронавтами. У 1965 р. Герберт Саймон, один із основоположників теорії штучного інтелекту, впевнено заявив: через двадцять років машини зможуть робити все те саме, що робить людина. Двома роками пізніше було заявлено, що впродовж життя одного покоління проблема створення штучного розуму буде розв'язана. Але оцініть наївність цього оптимізму: журнал *Popular Mechanics* оголосив, що *«в майбутньому комп'ютери будуть важити не більше півтори тони»*.

– Що?! Комп'ютер вагою півтори тони? – Данило був вражений. – Нещасні люди, і вони вважали, що це якесь досягнення? І це їх влаштувало?

– Отож-бо що ні, хоча вони не могли навіть у найкращому сні побачити, що через пів століття кожна людина зможе мати в кишені комп'ютер-смартфон. У 1970 р. оптимізм розвіявся. Шашкові комп'ютери вміли лише грати в шашки, механічні руки могли піднімати цеглини і більше нічого, а Shakey в незнайомому середовищі легко губився. А головне – вчені так і не наблизилися до розуміння природи свідомості. У 1974 р. уряди США і Британії значно скоротили дослідження у сфері штучного інтелекту.

Проте у 1980-х рр. почався другий етап роботи над створенням мислячих машин. У міру зростання обчислювальних потужностей комп'ютерів тема штучного інтелекту знову активізувалася. Зокрема, це було пов'язано з планами Пентагону використовувати штучний інтелект у військових цілях. Асигнування в цій сфері значно збільшилися. Можу додати впевнено, що це зробило американську військову техніку самою потужною у світі.

Невдачі проєктів викликали у 1990-х рр. знову охолодження до штучного інтелекту. Проте комп'ютерні потужності продовжували рости, і знову почався ренесанс штучного інтелекту: спостерігався повільний, але реальний рух вперед. У 1997 р. комп'ютер Deep Blue фірми IBM виграв у шахи у чемпіона світу Гаррі Каспарова. У 2005 р. роботизований автомобіль взяв приз DARPA Grand Challenge для машини без водія. І потім пішли нові і нові досягнення, подібні до робота, на ім'я Watson.

Постає питання: чи буде цей третій раз успішним? Сьогодні учені розуміють, що сильно недооцінювали проблему свідомості, і що творення штучного інтелекту – це моделювання, власне, свідомості, а не механічних функцій, навіть і дуже складних.

Остання за часом появи у світі технологій аналогія свідомості – Інтернет, який поєднує мільярди комп'ютерів. От у цій моделі ми вже наближаємося до образу свідомості як системи, яка виникає завдяки взаємодії мільярдів нейронів. Ця взаємодія відбувається на двох рівнях.

Перший рівень – це застосування мережі Інтернет для комунікації людей у ході соціальних взаємодій, це те як ви спілкуєтеся з друзями через телефони й інші гаджети.

– А ти і мама при цьому весь час повторюєте: вилітайте з Інтернету, ідіть гуляти у двір, там з друзями спілкуйтеся.

– Звісно, повторюємо і будемо повторювати, бо хочемо, щоб ви бачили реальне небо, реальні дерева, реальних друзів, а не фейси на екрані, щоб менше було у вас у голові віртуальної реальності, а більше – реальної. Але зараз я про інше, якраз про те, що ви з Левом хочете довести, а ми з вашою мамою мусимо прийняти. Коли ви спілкуєтеся через Інтернет, ваші друзі там, звісно, є, але є ще щось, що лише в мережевому спілкуванні можна одержати – оці всі ігри, кліпи, жарти, відео, пісні – це інформація *вторинного походження*, ви її набуваєте не з власного досвіду, а зі створених *іншими людьми* інформаційних моделей реальності. Таким чином, відбувається розширення віртуальної реальності, і заповнюється вона, власне, не людським, а штучним інтелектом. Отож і не розбереш уже, чи то ви «плаваєте» в морі штучного інтелекту, чи штучний інтелект непомітно просочується у ваш розум.

Другий вид взаємодії в Інтернеті – це зміна географії взаємодій між людьми. Фізична, просторова віддаль між вами втрачає сенс, ви спілкуєтеся з друзями, які перебувають де завгодно: Матвій у Львові, Єгор у Києві, Ерік і Алік у Барселоні – і при тому всі ви разом знаходитеся в одній віртуальній реальності в один час. І так з усіма людьми: місцезнаходження, поняття територіальної близькості поступаються місцем іншим критеріям спільності, зокрема професійним справам, ціннісним уподобанням, спільним реакціям на ті чи інші явища і події (у житті, політиці, мистецтві, спорті і в чому завгодно). На основі взаємодії цих двох видів виникає *«інтернет людей»*.

А ще існує в Інтернеті взаємодія, яка відбувається зовсім без участі людей – пряма взаємодія технологічних приладів, устаткування, різних предметів як у сфері виробництва, так і у сфері повсякденного життя – *«інтернет речей»*. Ми вже звикли до понять «розумна квартира», «розумний будинок», а в найближчій

перспективі з'явиться й «розумне місто». Управління роботами-автомобілями, літаками тощо стали частиною навколишньої реальності, звичним елементом життя.

– І звичним елементом війни, – нагадав Данило. – Ми ведемо зараз першу в історії війну безпілотників.

– Молодець, дуже добре зауважив. Хоча набагато краще було б, якби «інтернет речей» був мирним і комфортним для всіх жителів Землі.

А поряд зі «сферою речей» цифрове моделювання починає зачіпати «сферу ідей» – виникають генеровані штучним інтелектом концепції, висловлювання, ментальні моделі, образи і тому подібне. Доповнення «інтернету людей» та «інтернету речей» «інтернетом ідей» призведе і вже призводить до розширення меж штучного інтелекту від рутинної роботи до управління різними процесами в житті людей і навіть до творчості.

От тут нас і чекає сюрприз. На цьому рівні прийняття рішень і вибір шляхів розвитку суспільства можуть вийти з-під контролю людей. Штучний інтелект може перебрати на себе керівництво «світами» людей, речей і ідей. Цими перспективами штучного інтелекту сьогодні дуже стурбована наукова й назагал інтелектуальна спільнота.

У недалекому минулому стурбованість з приводу штучного інтелекту породила особливу галузь літератури – наукову фантастику. Не оминають цю проблему й засоби масової інформації, які дуже часто намагаються подати штучний інтелект у вигляді небезпечної загрози, мовляв, він позбавить людство майбутнього, призведе до всесвітньої катастрофи. Треба сказати, що деякі способи використання штучного інтелекту дають для таких прогнозів достатньо підстав. У наш час ця тема стала джерелом для створення кінематографічних блокбастерів, як, наприклад, «Термінатор».

– О, це мій улюблений фільм, – зрадів Лев.

– А ви помічали, що кожний наступний фільм, який виходить через кожні декілька років, демонструє більш досконалого Термінатора. Це вдосконалення відбувається паралельно з тими новими розробками, які успішно проводяться у сфері штучного

інтелекту. І кожен новий крок потребує ще і ще глибшого розуміння того, як працює мозок людини, саме тут захований ключ до створення штучного аналога людського мислення.

Теорій щодо пояснення складності людського мозку багато. Наприклад, професор-фізик Мічіо Кайку, відомий у світі фахівець з вивчення проблем штучного інтелекту, пропонує таку аналогію: мозок – це велика корпорація.

– А що таке корпорація? – зажадав пояснення уважний Данило.

– Корпорація (від лат. *corpus* – тіло) – це велике об'єднання різних підприємств, серед яких одні щось виробляють, інші цей продукт продають, треті можуть вести наукові розробки нової продукції, і всі ці достатньо незалежні частини мають спільний центр управління, який забезпечує їх успішну спільну дію. Кожна частина займається своєю ділянкою роботи, але вся важлива інформація врешті-решт зосереджується в центрі управління – у генерального директора. Саме він приймає остаточні рішення.

Якщо ця аналогія має право на існування, то ось як можна пояснити деякі властивості мозку. Більша частина інформації перебуває в підсвідомості; тобто «генеральний директор» поняття не має про потоки інформації, які постійно циркулюють по каналах окремих частин. Імовірно, така організація роботи мозку – побічний результат еволюції, оскільки наші предки в критичних умовах не мали змоги перевантажувати мозок багатшаровою підсвідомою інформацією. Тут працюють не логіка, а емоції. Емоції – це швидкі рішення, які народжуються самостійно на нижчому рівні нервової системи. Як пише Ріта Картер, автор книги «Як працює мозок», емоції – це зовсім не відчуття, а набір фізіологічних механізмів виживання, які з'явилися в результаті еволюції. Їх завдання – спрямувати нас якомога далі від небезпеки, і водночас до того, що може виявитися корисним, наприклад, у стресовій ситуації миттєво спрацьовує в нас реакція «бий-біжи».

За увагу «генерального директора» в нашій психіці йде постійна боротьба. Не існує єдиного центрального пункту управління або процесора Pentium, який приймає рішення; думки не йдуть рівною чергою; різні зворотні зв'язки конкурують між собою. Концепція

«Я» як єдине ядро, що безперервно приймає всі рішення – лише ілюзія, що породжена підсвідомістю. Із цієї точки зору, свідомість, скоріше, являє собою вир подій, розподілених по всьому мозку. Ці події конкурують за увагу, і, коли одній із них вдається перекричати всі інші, то мозок заднім числом раціонально обґрунтовує результат і фабрикує враження про те, що все начебто відбувається під контролем єдиного центру.

– Звучить досить переконливо, – зазначив Данило.

– Так, багато хто з цим погоджується, але остаточні рішення насправді приймає «генеральний директор» у центрі управління. Усі важливі рішення людина приймає після ретельного аналізу і «просіювання» інформації, яка поступає від органів чуттів.

Аналогія Мічіо Кайку відкриває більше знань про механізми мислення, але поряд із цим виникає низка питань. Що відбувається в командному центрі свідомості при конфлікті з «бунтівним», неспокійним тіньовим центром? Взагалі, що ми розуміємо під «свідомістю», якщо вона неоднозначна? І в яких відносинах між собою перебувають розум, свідомість і «Я»? Якщо ми зможемо відповісти на ці та інші складні питання, то, цілком можливо, це стане, вважає М. Кайку, початком шляху до розуміння *нелюдської* свідомості, тобто свідомості роботів і гіпотетичних інопланетян, які можуть виявитися зовсім не схожими на нас і нашу свідомість.

З урахуванням наявних в неврології і біології описів свідомості, свідомість можна визначити наступним чином: свідомість – це процес створення *моделі світу* з використанням множинних зворотних зв'язків за різними параметрами (наприклад, за температурою, розташуванням у просторі, часі і ставленням до оточуючих) з метою досягнення поставлених певних цілей. Причому саме людині належить свідомість, яка створює модель світу, а потім уже свідомість моделює поведінку людини на основі цієї моделі світу, оцінюючи минуле і передбачаючи майбутнє.

– І що, можна змодельовати такий рівень свідомості у робота? – недовіжливо поцікавився Данило. – Учені сподіваються, що штучний інтелект може мати таку свідомість?

– Вони не просто сподіваються, а спираються на дослідження, які ведуться сьогодні в різних куточках світу й ґрунтуються на найновіших досягненнях нейробіології та фізики. Згідно з ними можна дійти висновку, що технології майбутнього справді наблизять штучний інтелект до рівня людської свідомості й докорінно змінять наше повсякденне життя. Але шлях до цього дуже й дуже довгий. Поки перед розробниками штучного інтелекту стоять як мінімум дві фундаментальні проблеми: розпізнавання образів і здоровий глузд. Найкращі сучасні роботи з великими труднощами розпізнають прості об'єкти, наприклад, такі, як чашка або м'яч. Входячи в кімнату, робот має провести трильйони дій, «розбиваючи» видимі об'єкти на точки, лінії, квадрати, кола, трикутники, намагаючись поєднати їх з одним із тисяч зображень, що зберігаються в пам'яті. Навіть якщо робот може успішно поєднати об'єкт із зображенням з бази даних, достатньо буде повернути стілець або змінити перспективу, щоб робот опинився в глухому куті. А мозок людини автоматично враховує цю різницю й інші варіації. Мозок підсвідомо проводить трильйони операцій, а людині здається, що цей процес не вимагає зусиль.

– Мені здається, що всі ці здатності людського мозку неможливо штучно створити, якими б фаховими не були розробники штучного інтелекту, – сказав Лев.

– Так, сьогодні це поки що неможливо. Саме тому в роботів є серйозні проблеми зі здоровим глуздом. Вони поки не знають найпростіших фактів про фізичний і біологічний світ. Не існує формули, яка могла б роз'яснити роботів такі самоочевидні для людей твердження, як «сира погода неприємна», або «мати завжди старша за дочку». Хоча в переведенні подібної інформації на мову математичної логіки і досягнуто деяких успіхів, але річ у тому, що для викладу роботом здорового глузду чотирирічної дитини потрібні були б сотні мільйонів рядків комп'ютерного коду. «Звичайний здоровий глузд не такий вже звичайний», – говорив колись видатний французький філософ Вольтер.

Для прикладу можна навести діяльність одного з найбільш «розумних» роботів, на ім'я ASIMO. Його створили в Японії

(де виробляється майже половина всіх промислових роботів світу) корпорація Honda. Цей чудесний робот зростом із невеликого хлопчика вміє ходити, бігати, підніматися сходами, говорити декількома мовами і танцювати. У спілкуванні він вражає своїми здібностями. Згадаймо, як декілька років тому на українському телебаченні демонстрували робота, на ім'я Софія. Софія демонструвала своє вміння спілкуватися, відповідати на запитання тощо.

– Я пам'ятаю цей сюжет, який обійшов наші мережі, – сказав Данило. – У мене було враження, що Софія сама думає і говорить.

– Зовнішньо це так і виглядає. Але якщо поставити питання: наскільки розумним є ASIMO у порівнянні з твариною, то його розробники визнають: мова може йти хіба що про інтелект жука. Ходіння і розмови – це переважно картинки для преси і телебачення. Проблема полягає в тому, що ASIMO, як і Софія, являє собою, по суті, великий магнітофон. У нього дуже мало функцій, які він може зробити за власною ініціативою, майже кожний звук і кожний рух потрібно ретельно програмувати.

Якщо порівняти все це з визначенням людської свідомості, то виходить, що нинішні роботи «застрягли» на дуже примітивному рівні, вони досі не дійшли до стадії, на якій зможуть моделювати майбутнє. Винятком можна вважати лише деякі випадки: коли йдеться про гру в шахи, моделювання погоди або зіткнення галактик тощо. Оскільки правила шахів і закони тяжіння відомі вже не одне століття, то успішне моделювання шахової партії або руху Сонячної системи залежить лише від обчислювальної потужності комп'ютерів і часу.

Більш оптимістичну позицію займає Ювал Ной Харарі, на думку якого, штучний інтелект сьогодні починає перевершувати людей у дедалі більшій кількості таких умінь, як навчання, аналіз, спілкування включно з розумінням людських емоцій. Дуже важливо зрозуміти, що революція штучного інтелекту – це не просто коли комп'ютери стають швидшими й розумнішими, нею рухають революційні відкриття в науках про життя, а також у суспільних науках. Що ліпше ми починаємо розуміти біохімічні механізми, які лежать в основі людських емоцій, бажань і вибору, то ліпшими можуть

ставати комп'ютери в аналізі людської поведінки, передбаченні людських рішень і заміні людей-водіїв, банкірів і юристів.

– Невже на основі вивчення біохімічних процесів можна змоделювати «розумного» робота? – запитав Лев. – Мені здається, що мислення, думання, мрії не вкладаються в біохімію чи фізіологію.

– Ні, прямої аналогії ніхто не проводить. Раніше такі аналогії називалися «вulgаризацією», або «біологізацією» свідомості людини. Однак ми говоримо про науковий підхід. Аналіз досліджень останніх десятиліть у таких галузях, як неврологія і поведінкова економіка, показав, що спосіб вибору, який робить людина, походить не від якоїсь містичної сили, а скоріше від мільярдів нейронів, що обчислюють імовірності за частку секунди. Проте виявилось також, що біохімічні властивості людського мозку далекі від досконалості. Річ у тому, що мозок *Homo sapiens* формувався там і тоді, де і коли людина ще тільки виникала, виділялася з природи – в африканських саванах два мільйони років тому. Саме до цих умов адаптовані біохімічні й фізіологічні характеристики людського мозку, а не до міської інфраструктури, у якій живе більшість сучасних людей. Це означає, вважає Харарі, що штучний інтелект може перевершити людей навіть у виконанні тих завдань, які начебто потребують інтуїції. Не потрібно думати, що штучний інтелект може конкурувати з душею людини або її духовною діяльністю. Але цілком можлива його конкуренція з нервовими мережами при розрахунку ймовірностей і в розрізненні образів.

На думку Харарі, штучний інтелект може бути навіть кращим за людський у тих професіях, що потребують інтуїції стосовно інших людей. Донедавна вважалося, що комп'ютери ніколи не зможуть замінити водіїв, банкірів і правників, пілотів, діяльність яких потребує здатності правильно оцінювати емоції та бажання інших людей, адже як комп'ютер зрозуміє набутий у процесі навчання і освоєння культури людський дух? Однак, якщо ці емоції й бажання – насправді ні що інше, як біохімічні алгоритми, то зникають причини, чому комп'ютери не можуть розкодувати ці алгоритми й робити це вправніше за будь-яку людину. Сьогодні це поки здається фантазією. Але мої батьки, наприклад, не уявляли, що в

телефоні можна буде дивитися кіно. Коли я навчалася, то ми, студенти, їздили в бібліотеку, витрачали час на виписування книг за каталогами, потім у великому залі, де були десятки людей, читали і конспектували. Причому книг потрібних було мало. А тепер через Інтернет у твоєму розпорядженні бібліотеки всього світу, і в тиші своєї кімнати можна спокійно вивчати все, що потрібно.

А взагалі смисл не в тому, щоб сперечатися, чи зможе робот, наприклад, «відчути» червоний колір, вибрати «душевну» мелодію, а в тому, щоб сконструювати такого робота. З часом, як вважають оптимісти, роботи навчатися краще за людей описувати відчуття на будь-якому рівні.

– Якщо так, то дійсно, незабаром настане час, коли ми, люди, будемо відчувати себе не такими розумними, як роботи? – запитав Лев.

– Так думає також відомий футуролог Рей Курцвейл. Він вважає, що вже в середині ХХІ ст. машини перевершать людину за інтелектом і навіть створять наступне, ще більш розумне, покоління роботів. Цей процес може продовжуватися нескінченно, а отже, нескінченно буде зростати і потужність машин. У цьому сценарії людям потрібно буде або злитися зі своїми творіннями, або поступитися їм дорогою.

Щоправда, на певному етапі розвитку робототехніки вже неможливо буде збільшувати потужність комп'ютерів шляхом збільшення розмірів транзисторів. Зокрема, надалі підвищувати потужність можна буде лише за рахунок збільшення загальних розмірів комп'ютера. Отже, щоб стати ще розумнішими, роботи змушені будуть споживати корисні копалини у величезних кількостях. Коли ж вся планета перетвориться на величезний комп'ютер, то в пошуках подальших джерел збільшення потужності роботи будуть змушені вийти у відкритий космос. З часом вони почнуть споживати енергію цілих зірок. Але прогнози футурологів мають довільний характер. Згадайте передбачення Нострадамуса. Більше довіри викликає думка, що, всупереч прогнозам, ніхто не знає, яким буде світ через п'ятдесят років, не кажучи вже про сто років. Тому повернемося до більш реалістичних міркувань.

Реальна перевага штучного інтелекту в порівнянні з людиною полягає у двох особливо важливих здібностях: зручність під'єднання і здатність до вдосконалення. Людей з їх неповторними індивідуальностями важко поєднувати. Цілі великі галузі знань і практик займаються цими проблемами, наприклад, теорія бізнес-комунікацій, або бойове залагодження у війську. Ніхто також до кінця не може бути певним, що люди «вдосконалюватимуться». На противагу їм комп'ютери легко об'єднати в одну гнучку мережу. Отже, мільйони окремих людей-працівників будуть замінювати не мільйони окремих роботів і комп'ютерів, а людей-індивідів скоріше замінять інтегровані мережі комп'ютерів.

– А що ж тоді робити цим людям-індивідам, а точніше, нам з Левом і тисячам таких, які вчаться в школах, ліцеях, університетах? – обурився Данило.

– Деякі учені, такі, як спеціаліст по когнітивній психології доктор Дуглас Гофстадтер, закликають не боятися такого розвитку подій. Адже роботи – як діти, і чому б нам не любити їх, як власних дітей? У руслі цієї пропозиції Ганс Моравек, колишній директор лабораторії штучного інтелекту в університеті Карнегі-Меллона, у своїй книзі «Робот» пише: «Діти нашого розуму, не скуті важким поступом біологічної еволюції, будуть вільно рухатися вперед і рости, щоб врешті-решт взяти на себе безмежні і фундаментальні виклики великого Всесвіту. На якийсь час ми, люди, одержимо вигоду від їх праці, але як справжні живі діти, вони будуть шукати власний шлях і власну долю, тоді як ми, їхні дорослі батьки, мовчки відійдемо в сторону».

– Це мене не дуже влаштовує, – підтримав Данила Лев. – Куди це «відійти в сторону»?

– Ти маєш рацію в тому, що це питання ключове, а на нього якраз автор і не відповідає. Проте існує інша пропозиція, про яку впродовж всієї історії говорили філософи, і ваші вчителі вам так кажуть: вдосконалюватися. Ми не знаємо, які навички і здібності стануть нам потрібні в майбутньому, навіть у

недалекому майбутньому. Але зрозуміло одне: нам доведеться весь час винаходити себе заново, а не вдосконалювати старі схеми або розвивати суто технічні навички. Для цього треба знати, як зберегти інтелектуальну гнучкість, вміти видозмінювати свою особистість. Наприклад, якщо не потрібні водії, то потрібні вчителі йоги, і ми маємо бути готовими стати такими вчителями.

– Це вже більш приваблива перспектива, – погодився Лев.

– Але це ще не все. Не так вже й важливо заповнювати пам'ять новою інформацією, якраз це ми вже успішно перекладаємо на комп'ютери. Значно важливіше розширювати свої знання про світ. Наприклад, вивчення англійської мови може стати неактуальним у зв'язку з постійним удосконаленням Google-перекладача. Однак вивчення, скажімо, санскриту чи японської мови може змінити наше розуміння світу. Не так важливо знати дату Грюнвальдської битви, зате важливо розуміти, аналізуючи історичні приклади, як знання про результати подібних подій працюють у нашому сучасному досвіді й допомагають приймати рішення щодо наших дій.

– Розумію, – погодився Данило. – Власне, ми зараз і вивчаємо філософію, щоб глибше проникати в усі процеси – соціальні, наукові, історичні, політичні і будь-які інші.

– Усе вірно. Важливо готувати себе інтелектуально, розвивати здатність мислити – аналізувати, стверджувати, заперечувати. Відсутність такої здатності Еммануїл Кант називав глупотою і додавав, що від неї ліків немає.

Можливо, проблему можна розв'язати, якщо вже зараз, поки ще не пізно, змінити наші цілі та пріоритети, зокрема навчити роботів доброзичливості. Наприклад, в Японії діти виховуються в релігії синто, згідно з якою духи живуть у всіх речах, навіть у механічних роботах. Японські діти не відчувають дискомфорту, коли бачать роботів, а радіють. Не дивно, що роботів на ринку і в будинках Японії стає дедалі більше.

– Але це в Японії, – сказав Лев. – Ми поки що в Україні не можемо похвалитися тим, що в нашому домі роботів, тобто

штучного інтелекту, стає більше.

– Все правильно. Але в кожного з вас, як і в більшості людей, є комп'ютери. Стосовно них, як ми вже говорили, є різні думки. Зокрема деякі учені вважають, що комп'ютерні технології відучать людство думати. Так от: справа не в комп'ютерах, а у нас з вами. Самі по собі комп'ютерні технології не є ані добром, ані злом. Це інструмент. Як відомо криміналістам, найчастіше інструментом вбивства стає кухонний ніж. Але забороняти ножі безглуздо. Якщо ви хочете жити без напруження, без мислення, без допитливості, то комп'ютери відучать вас думати. Якщо ви будете ці технології використовувати, щоб розширити свої можливості, то гаджети відіграють роль чарівної палички. Так само стосовно штучного інтелекту: яка мотивація стане головною, так і будемо ми використовувати роботів, які по суті є машинами.

Таким чином, для того, щоб уникнути непередбачуваних наслідків, потрібно не програмувати роботів на руйнування і домінування над людьми. Майбутнє штучного інтелекту залежить від нас, людей. І в цьому запорука подальшого існування та розвитку цивілізації людей, а не роботів.

Як Захід став багатим?

«Життя цивілізації є найбільш тривалою історією з усіх... Цивілізації проходять крізь політичні, соціальні, економічні та навіть ідеологічні потрясіння, які вони самі часто діяльно накликають на себе».

Фернан Бродель

«Європоцентризм – обертання всесвітньої історії навколо культури Західної Європи – величезний оптичний обман, завдяки якому історичний матеріал цілих тисячоліть, відокремлений певною відстанню, наприклад, Єгипет або Китай, приймають мініатюрні розміри, а десятиліття, близькі до глядача, набувають гротескно-колосальних розмірів. Я називаю цю звичну для західного європейця схему, згідно з якою всі високі культури здійснюють свої шляхи навколо неї як навколо центру всього світового процесу, Птолемеєвою системою історії. І протиставляю їй в якості Копернікового відкриття в області історії створену мною нову систему, яка замінює попередню. Згідно з нею, не лише Античність і Західна Європа, але також Індія, Вавилон, Китай, Єгипет, арабська культура та культура майя, розглядаються як змінювані прояви і вираження єдиної системи, що перебуває в центрі всього життя, і жодна з них не посідає домінуючого становища. Усі вони мають однакове значення в загальній картині історії, причому часто перевершують еллінство величиною духовної концентрації і могутністю піднесення. Замість монотонної картини лінійної всесвітньої історії я бачу феномен безлічі потужних культур, які з первісною силою виростають з надр країни, що їх народила і до якої вони жорстко прив'язані. У кожній культурі своя власна форма та ідея, власні пристрасті, життя, бажання і почування і, нарешті, власна смерть. Ось кольори, світло, рух, яких не відкривало ще жодне розумне око».

Освальд Шпенглер. «Присмерк Європи»

— Подивися в мій телефон! – суворо вимагав Данило. – Нічого, що в тебе немає часу, прочитай швидко цього відкритого листа одного академіка до українців.

– А він сам українець?

– Ні, він, мабуть, українців і в очі ніколи не бачив. Але щось таки про українців знає. Каже, що вони не можуть жити без різних благ цивілізації, але, мовляв, настав час, щоб ми жили при свічках і палили багаття.

– А у мене питання, – втрутився Лев зі своїм одвічним запитом. – Що це таке – блага цивілізації, для чого вони потрібні? І взагалі – що таке цивілізація?

– Це всі ті речі в нашому житті, які створюють комфорт, чистоту, красивий дім, гарний зручний одяг, корисну їжу і багато іншого. І треба сказати, що до них належать як, наприклад, твори мистецтва, так і досить буденні речі – електромережа, система опалення житла, водогін і каналізація, без якої міста стають небезпечними в плані появи тяжких інфекційних хвороб. За великим рахунком успіх цивілізації вимірюється тривалістю життя людини і тим, наскільки це життя було гідним і дозволило їй розвинутися як особистості.

Вперше слово «цивілізація» запропонував французький економіст Анн-Робер-Жак Тюрго в 1752 р., а далі концепція цивілізації була розроблена французькими філософами XVIII століття. Вони вживали поняття «цивілізація» як антонім до поняття «варварство». Що таке антонім пам'ятаєте? Так от, відмінності цивілізованого суспільства від «варварського» полягають у таких основних пунктах: воно, по-перше, осіле, на відміну від кочового, по-друге, міське на відміну від сільського, і, по-третє, письменне.

– Так це дуже просто! – зрадів Лев. – Отже, ми цивілізовані, але хіба це погано?

– Не так уже й просто, – узявся вносити корективи Данило. – Як я зрозумів, у того академіка претензії до конкретної цивілізації – західної.

– Правильно мислиш, Даниле. Насправді те, що я сказала, не означає, що всі письменні люди, які є міськими жителями й мають

свої постійні регіони проживання, належать до однієї цивілізації. В історії налічують дванадцять основних цивілізацій, які розрізняються на основі того, що люди різних країн належать до тих чи тих культур, релігій і мовних спільнот. Цивілізація більша за країну й навіть імперію, кожна цивілізація охоплює певні спільноти народів, що лише подекуди і приблизно збігаються з кордонами країн. Попри різні впливи ззовні, цивілізації залишаються стабільними дуже довго, фактично життя цивілізації має найбільш тривалу історію в порівнянні, наприклад, із державою. У державі відбуваються політичні, військові, соціальні, економічні зміни та кризи, але ядро цивілізації, попри це, зберігається незмінним тривалий час. Проте цивілізації також не вічні. Сім цивілізацій вже загинули й назавжди залишилися в минулому – *месопотамська, єгипетська, критська, антична, візантійська, мезоамериканська та антська*. А п'ять існують у наш час: *китайська, японська, індійська, ісламська й західна*, про яку каже Данило. Дехто з дослідників додає до них ще шосту – *юдейську* цивілізацію.

– Так чим же академіка не влаштує західна цивілізація? – не відступав від своєї лінії Лев.

– Про це повно інформації в Інтернеті, – впевнено ознайомив Данило. – Такі «академіки» вважають, що західна цивілізація надмірно забагатіла, люди в ній живуть занадто добре, що їм незаслужено щастить і занадто легко все дістається. Може, вони просто заздять? Може, тому й не хочуть, щоб Україна прилучилася до західної цивілізації?

– Ні, справа не в заздрості. Річ у тому, що в основі кожної цивілізації закладено набір уявлень про те, як *жити правильно*. У різних цивілізацій різні уявлення про те, що є *правильним і неправильним*. У цьому випадку, про який говорить Данило, ми маємо скоріше не діалог різних людей, а діалог *різних цивілізацій*. Для західної цивілізації *жити правильно* – означає невпинно розвиватися, багатіти, покращувати умови життя. І варто визнати, що, справді, жодна цивілізація минулого не ставила таких цілей і не досягала такого рівня, як західна. Але чи завжди західна цивілізація була настільки успішною?

Щоб про це дізнатися, переносимося думкою у 1410 р. і відправляємося в навколосвітню подорож. Ми бачимо Південну Америку з державами ацтеків та інків з їх храмами-пірамідами і дорогами високо в горах, залишки цивілізації майя з успішною системою землеробства, календарем, знаннями астрономії. Північна Америка в цей час має величезні території, заселені племенами з родовими звичаями. Але ось ми вже в Пекіні – столиці китайської династії Мін. Тут уже давно винайшли порох, збудували Велику китайську стіну, будують нові великі споруди, удосконалюють Великий канал. А тепер ми в Туреччині, тут турки-османи вирушили на Константинополь, який захоплять у 1453 р. і завершать тисячолітню історію Візантійської імперії. У Персії (тобто нинішньому Ірані), Індії, арабському халіфаті – скрізь у нашій мандрівці ми бачимо комфорт, високу культуру споживання, наукові знання – усе те, чого немає ще на той час в Європі.

Навпаки, опинившись у Західній Європі, припустимо так у 1410 р., то ми будемо вражені тим, наскільки вона бідна й убога. У 1347–1352 рр. епідемія чуми, яку називали «чорна смерть», викосила майже половину населення. Антисанітарія, постійні війни, міжусобні та династичні чвари. Найбільш приємним місцем для життя були міста-держави Північної Італії. Але думка про те, що в наступні п'ятсот років Захід буде панувати над цілим світом, видалася б дуже дивною.

І все ж це відбулося.

Давайте порівняємо. У 1500 р. майбутні європейські імперії обіймали приблизно 10 % поверхні земної суші й охоплювали близько 16 % населення планети. А в 1913 р. одинадцять західних імперій: Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Росія, Великобританія і США – *контролювали майже три п'ятих земної поверхні й населення*, а також понад три чверті (якщо точно – 79 %) світового виробництва. Цікаво також порівняти міста. У 1500 р. найбільшим містом на планеті був Пекін із населенням 600–700 тисяч. У Парижі в той час проживало менше 200 тисяч, у Лондоні – близько 50 тисяч. Але до 1900 р. все змінилося. З десяти найбільших міст того часу в Азії знаходилося лише

Токіо. Усі інші міста належали Заходу, а Лондон із населенням у шість з половиною мільйонів став справжнім мегаполісом.

Коли у ХХ ст., після закінчення Першої світової війни останні імперії на європейському континенті – Російська, Австро-Угорська та Німецька – перестали існувати, західна цивілізація не лише не занепала разом з імперіями, а навпаки, почала нарощувати свій відрив від світового Сходу. І от – увага! – у 2000 р. *середній американець був у 73 рази багатіший за середнього китайця*. Західна цивілізація стала для інших народів своєрідним взірцем успіху. До 1945 р. було багато моделей розвитку, але найбільш привабливою виявилася європейська, яка дістала назву «ліберальний капіталізм». Першою серед незахідних цивілізацій, яка зуміла запозичити у Заходу його уклад життя, стала Японія. З другої половини ХХ ст. й іншим країнам стало зрозуміло, що єдиний шлях для східних суспільств подолати розрив у прибутках – це наслідувати приклад Японії, запозичити західні способи дій, і тому на сьогодні більша частина світу інтегрована в західну економічну систему.

І не лише економіка розвивається за західними зразками. За стандартами Заходу будується освіта в усьому світі. Медицина застосовує продукти західної фармакології, щоб лікувати людей у різних куточках планети. Дедалі більше людей споживає західну їжу, носить західний одяг і живе в будинках західного типу. Стала своєрідним світовим стандартом усталена на Заході організація праці: робота з 9⁰⁰ до 17⁰⁰ п'ять-шість днів на тиждень плюс два-три тижні відпустки на рік. Християнську релігію, яку поширили західні місіонери, зараз сповідує третина людства. Отже, можна стверджувати, що піднесення західної цивілізації – найважливіше історичне явище другої половини другого тисячоліття.

– І ти можеш пояснити як це сталося? – недовіжливо спитав Данило. – Що там такого дивовижного відбулося в Європі після ХV століття?

– Пояснень може бути чимало. Дехто з учених стверджував, що допомогли життєвому успіхові жителів західної частини Євразії *географічні та кліматичні умови*, які були сприятливі для розвитку господарства. Інші висували також гіпотезу про *культурні переваги*

європейців. Найпростішою відповіддю була думка, що європейці піднялися на високі щаблі розвитку завдяки імперіалізму, тобто вони завойовували інші народи й привласнювали їхні багатства. Проте докори стосовно збагачення за рахунок колонізації не можуть бути однозначними. Колонізація, починаючи з грецької експансії в Середземномор'я і Причорномор'я, благотворно вплинула на розвиток цих територій. Вона сприяла швидкому зростанню економіки і культури в Північній і Південній Америках, Африці, Азії. Вражаючим досягненням британського колоніалізму було створення фундаменту для розвитку найбагатших країн світу: США, Нової Зеландії, Канади, Австралії, Сінгапуру. Історія XVIII–XIX ст. показує, що в більшості випадків економічне піднесення було причиною, а не результатом імперіалістичної політики: економічна могутність підштовхувала до пошуку нових можливостей у заморських землях. До того ж, імперії існували задовго до західного імперіалізму: Османська, Перська, Китайська, і треба визнати, що вони вражали своїми багатствами. До речі, для великих імперій Сходу португальські, голландські, іспанські мореплавці, які й засновували новітні імперії, зовсім не виглядали носіями цивілізації: вони здавалися варварами, жадібними, жорстокими і брудними. Але імперії Давнього світу поступово зупинилися у своєму розвитку й ніби «застрягли» у середньовіччі.

Загалом кожна окрема причин успіху західної цивілізації буде неповною, а тому я б відібрала й розглянула у взаємодії принаймні шість головних секретів процвітання Заходу. Ось вони: *конкуренція, наука, право власності, медицина, суспільство споживання, трудова етика*.

– Щось забагато слів, чи не можна їх якось скоротити? – спробував Лев полегшити ситуацію.

– Це й так самий мінімум. Можу лише показати кожен пункт окремо в загальних рисах, щоб усе це не переплуталося у ваших головах.

Отже, *конкуренція*. Сьогодні всі знають, що вона – рушій прогресу, і цей прогрес почався ще тоді, коли на планеті життя було представлене лише одноклітинними організмами. Якби живі

організми не конкурували між собою за доступ до засобів виживання, вони б так і залишилися одноклітинними, але саме конкуренція спричинила еволюцію біологічного світу аж до виникнення людини.

Проте зараз нас цікавить те, як конкуренція вплинула на долю цивілізацій. Не забудьте, що ми ще не закінчили нашої навколосвітньої подорожі на початку XV століття. Отож ми зараз перебуваємо в Пекіні, у Забороненому місті, яке будувалося в 1406–1420 роках.

– Це щось на зразок Забороненого лісу в Гогвортсі?

– Не зовсім так. У Заборонений ліс не можна заходити, бо там були страшні монстри, а в Забороненому місті нічого небезпечного не було. Це був комплекс імператорських палаців. У ньому збудували біля тисячі розкішних будівель, які символізували могутність династії Мін. Це місто будували більше мільйона робітників, яких звезли з усього Китаю, але воно було «заборонене» для всіх китайців, які не мали відношення до імператорської сім'ї та її обслуговування, щоб не потурбували якимось царський спокій. Так от, менше ніж через століття після побудови Забороненого міста почався занепад Китаю.

– Через те, що китайці побудували це місто?

– Не так просто. Річ не в палацах і мурах, а в тому, що імператорська родина зосередила в своїх руках таку владу над мільйонами китайців, що весь хід життя, по суті, підпорядковувався волі однієї людини. Здавалося б, ця воля має необмежені можливості. Підкоряючись їй, китайці без сучасних технічних засобів, на основі ручної праці створили Великий канал довжиною 1600 км – складну судноплавну систему Пекін – Нанкін – Ханчжоу, протяжністю 805 км, яку обслуговували п'ятдесят тисяч робітників. Столиця імперії Нанкін мала населення до мільйона й була в той час найбільшим містом світу й величезним науковим центром, у якому більше двох тисяч вчених створили енциклопедію китайської науки. Енциклопедія складалася з понад одинадцятьох тисяч томів і на шістсот років залишалася найбільшою у світі, аж до 2007 р., коли її змогла нарешті перевершити «Вікіпедія».

Чого ще можна бажати, правда? Але, на мою думку, уся ця могутність зрештою не змогла протистояти одній помилковій конструкції, закладеній в основу системи: людина в ній не повинна була проявляти власної ініціативи, вона була ніби «коліщатком» або «гвинтиком» у величезному механізмі імператорської влади. Не те щоб «рядові» люди не мали своїх думок і бажань, але ці думки й прагнення з пункту погляду китайської цивілізації були непотрібні, зайві. Заборонене місто – красномовний приклад *закритого суспільства*, у якому люди не мають права на власну думку. А якщо люди не думають своєю головою, вони й не придумують і не зроблять нічого нового – от і зупиняється суспільне життя.

А на Заході у той час була зовсім інша картина. Поки китайці розбудовували свою величезну монолітну імперію, у Європі: у XIV ст. нараховувалося до тисячі держав, та й через двісті років по тому було в ній понад п'ятсот більш-менш незалежних утворень. І всі вони постійно воювали між собою! Тож хоча важко навіть перелічити переваги тогочасного Китаю, проте Захід мав одну, але вирішальну перевагу – жорстку конкуренцію роздрібнених європейських держав, яка стала рушієм великих географічних відкриттів. Європейці відправлялися навколо Африки, через Атлантичний океан не лише за символічною даниною, яку вони одержували від тубільних народів, а також, щоб перемогти вдома своїх конкурентів у політичному та економічному протиборстві. Європейцям, зокрема португальцям, які дійшли до Індії і Китаю, була властива риса, яку китайський учений Чжен Хе назвав безжалісністю.

Отак, у той час, коли великі імперії Сходу поступово втрачали свою могутність, бідні й агресивні мікроскопічні країни Західної Європи почали свою нестримну експансію. Характерна для Європи політична роздрібненість не дозволяла побудувати щось схоже на Китайську імперію, а це сприяло як конкуренції між державами, так і пошукові щастя в далеких землях. Парадокс у тому, що європейці, хоча і були розділені, усе впевненіше керували світом, і з кінця XVII ст. заморська європейська експансія почала відігравати вирішальну роль. Завдяки трансатлантичній торгівлі

з'явилися нові продукти харчування: картопля, цукор, кукурудза тощо. Колонізація звільняла країни від надлишкового населення. Унаслідок цих змін із часом збільшилися продуктивність праці, прибутки, споживання їжі і навіть зріст людей.

Таким чином, Європа випередила Схід, оскільки конкуренція зробила її відкритою для зовнішньої торгівлі, міжнародних зв'язків, обміну досвідом, а також залучення ресурсів інших країн. Конкуренція активізувала енергію підприємців, торговців і правителів.

На другому місці в ряду переваг Заходу ми поставимо науку. Три останні століття Захід послідовно вигравав у «зіткненні цивілізацій» не в останню чергу завдяки своїм перевагам у науковій сфері.

Але так було не завжди. У VIII ст. наступники пророка Мухаммеда створили Арабський халіфат, що розпростерся від Кабула до іспанського Толедо. Халіфат перебував на передньому краю науки. У Домі Мудрості, заснованому в IX ст. легендарним халіфом Гарун-аль-Рашидом у Багдаді, були перекладені на арабську мову тексти Арістотеля та інших античних авторів. З початку VIII ст. з'явилися перші лікарні. У 859 р. у місті Фесі відкрився перший університет. Спираючись на грецькі та індійські розробки, арабські математики відкрили алгебру. До цього потрібно додати фундаментальні дослідження з фізики, оптики, астрономії, побудову камери-обскури. Захід повинен бути вдячним середньовічному мусульманському світові, по-перше, за збереження античної мудрості, а по-друге, за розвиток картографії, медицини, філософії, математики, оптики, економіки, астрономії і астрології.

Чому ж мусульманський світ програв Заходу змагання у сфері науки?

З часу завоювання Константинополя в 1453 р. турки-османи були лідерами мусульманського світу і являли серйозну загрозу Європі. У XVII ст. вплив султана досягав Західної України, півдня Російського царства. Турки встановили владу також на Чорному і Середземному морях. Але в 1683 р. турецьке військо зазнає поразки від об'єднаних сил Європи під стінами Відня. З цього часу

починається ослаблення Османської імперії і піднесення Заходу. Призупинення турецької експансії після поразки під Віднем не було зумовлено економічно. Стамбул був багатим містом, імперія активно торгувала, існувала економічна конкуренція. Турецька армія являла собою серйозну силу.

Але перевага Заходу засновувалася на *застосуванні наукових знань для війни і раціональних методів в управлінні державою*. До XVIII ст. перевага Заходу над Сходом стала такою ж мірою інтелектуальною, як і військовою. Шлях європейського інтелектуалізму починається з *відокремлення церкви від держави*. Важливі кроки в цьому напрямі були зроблені Ренесансом і особливо Реформацією. Величезну роль відіграло книгодрукування. Уже до 1500 р. з друку вийшло більше тисячі математичних і наукових робіт. Усе, що друкувалося, збільшувало суму знань. Наукова революція почалася з успіхів у дослідженні планет і кровообігу. Каскад інтелектуальних відкриттів і новин породив сучасну анатомію, біологію, хімію, фізику та інші науки.

Наукова революція була повністю *європоцентричною*, приблизно 80 % її представників народилися в шестикутнику: Глазго, Копенгаген, Неаполь, Марсель, Плімут, Краків. Навпаки, наукові успіхи турків у той самий період були скромними. Це пояснюється необмеженою владою релігії в мусульманському світі. У Європі другої половини XVII ст. правителі навпаки підтримували розвиток науки, зазвичай ігноруючи позицію церкви. Наука одержувала постійні інвестиції та підтримку з боку держави.

Про значення, яке надавала науці тогочасні європейські держави, може свідчити пошана у ставленні до Ісаака Ньютона. Коли Ньютон помер у 1727 р., його тіло в пишному вбранні виставили у Вестмінстерському абатстві, а на похоронах труну супроводжували два герцоги, три графи і лорд-канцлер, не рахуючи численної поважної публіки. Французький філософ Вольтер, який у той час був у Лондоні, вражений побаченим, записав після повернення у Францію: «Я бачив, як математика – лише тому, що він був великий у своєму покликанні, – ховали як короля, який був милостивий до своїх підданих».

Наука і держава на Заході стали партнерами, і зближення науки і влади ставало все більш тісним. Розвиток, багатство і досягнення країни залежали від підтримки науки та орієнтації на науку.

Сучасним прикладом є маленький Ізраїль, який живе в постійній воєнній небезпеці. Але ця держава бере участь в науково-технічному і технологічному процесі з величезною інтенсивністю. Лише в 2008 р. ізраїльські винахідники одержали 9591 патент. Відповідний показник для Ірану, який ворожо протистоїть Ізраїлеві – 50 патентів. В Ізраїлі на душу населення приходиться більше вчених та інженерів, ніж в будь-якій іншій державі, і публікується більше статей, ніж будь-де у світі. Доля ВВП, що витрачається на наукові дослідження, також найбільша у світі. Результат – сильна, багата країна, яка, попри свій маленький розмір, відіграє важливу роль у світовій економіці і політиці.

Третій секрет успіху західної цивілізації – *власність*. Ніхто не має сумнівів, що сьогодні домінантна сила в західній цивілізації – США, гарант демократії. Але помиляються ті, хто вважає, що для демократії достатньо влаштувати вибори. Демократія – камінь у будівлі, яка має своїм фундаментом верховенство права, точніше *недоторканість свободи особистості і захист приватної власності*, які забезпечуються демократичним, конституційним правлінням.

Інакше склалася ситуація в Латинській Америці. Якщо у США, конституція покликана зміцнити «правління законів, а не людей», конституції латиноамериканських країн є інструментом ігнорування верховенства права. Тому інститут власності, так само як капіталізм і демократія, не змогли так укорінитися в Латинській Америці, як у США та в Європі. Це наочно показує, що розвиток власності може відбуватися насамперед в *умовах свободи*.

У Північній Америці доля власності склалася набагато успішніше, англійська колонізація привела до кращих економічних результатів, ніж іспанська чи португальська. Англія в XVII ст., ще до індустріалізації, значно відрізнялася від Іспанії в політичному, релігійному і економічному планах. У ній не лише виник клас власників, а й теорії, які обґрунтовували необхідність власності як

умови свободи людини. Усі набуті колонізаторами земельні володіння з часу прибуття перших англійських колоністів у Північну Америку реєструвалися в нотаріальних конторах, і тим закладалися правові основи власності. Навіть проста людина могла буквально ні з чим прибути в Америку і вже через декілька років стати і власником, і виборцем, оскільки політичну владу мали землевласники.

Окрім того, іспанське володарювання передбачало значний вплив католицької церкви на владу. Католицизм зовсім не був злом, але він становив собою ще одну *монополію*. Навпаки, Північна Америка, поряд із католицизмом, стала батьківщиною для численних протестантських конфесій. П'юралізм і багатоманітність були одними з головних принципів англійської колонізації, і все це мало безпосереднє відношення до власності. Таким чином, *верховенство права як спосіб захисту власників* і мирного розв'язання майнових суперечок лягло в основу демократії, а відповідно й добробуту.

Четвертий секрет – *медицина*. Вона мала величезне значення для становлення європейської цивілізації. Перемога над хворобами є одним із суто матеріальних критеріїв, за якими західна цивілізація оцінює прогрес. Якщо поставити людей перед вибором: духовність чи збереження життя, більшість з них вибере саме збереження життя. Чи можете ви уявити, що середня тривалість життя у 1800 р. становила всього двадцять вісім років? А через двісті років, у 2001 р. вона досягла майже шістдесяти семи років, причому не лише на Заході. Зростання тривалості життя в Західній Європі почалося з другої половини XVIII ст. до 90-х років XIX століття. Медицина позитивно вплинула на якість і тривалість життя спочатку в західних країнах, а потім в їхніх колоніальних володіннях. Європейські імперії проникли в Африку не лише тому, що в них був кулет «Максим»: вони розробляли вакцини проти тропічних хвороб, від яких так страждали і помирали африканці і аборигени інших регіонів. Інвестиції в охорону здоров'я (як і в народну освіту) приносили більш значні дивіденди. Там, де таких інвестицій не робили, люди ставали або залишалися бідними.

П'ятий секрет – *суспільство споживання*. Промислова революція у Європі почалася з лавини технічних удосконалень у текстильній промисловості, спричинених науковою революцією. Але промислова революція не почалася б в Англії і не поширилася б на Заході без одночасного динамічного розповсюдження *суспільства споживання*.

Диво індустріалізації полягало в тому, що робітник одночасно був споживачем. Навіть найбідніший працівник заробляв на те, щоб мати сорочку і міг купити ще щось. Створення і виробництво нових продуктів почало приносити багатство тоді, коли їх почали випускати у великих обсягах. Нові продукти з'являлися і у дофабричний період: від удосконалення кінних екіпажів до ускладнення годинників. Але найбільш винахідливий годинникар не міг розбагатіти хоча б тому, що він міг виготовляти свої годинники в невеликій кількості, адже в більшості суспільств нові продукти призначалися переважно для багатих людей. Ситуація змінилася з появою фабричного виробництва у ХІХ столітті. Своєрідність західного економічного зростання в тому, що хоча невелика кількість людей стали багатими, але виграли всі люди. Інновації, скорочення затрат виробництва мали впливати на спосіб життя людей забезпечених, бо вони могли заплатити за товар, вироблений за традиційними технологіями. Найбільші прибутки приносили ті блага, які призначалися багатьом людям, а не деяким.

Суспільство споживання – це те досягнення, яке дозволило Заходу перевершити країни Сходу. Разюча здатність суспільства споживання – його *привабливість*. Результатом став один із найбільших парадоксів сучасної історії: економічна система, покликана дати людям нескінченно *широкий вибір*, зробила людство *майже однорідним*. З погляду економіки, промислова революція була гонитвою за продуктивністю. Завдяки техніці, ціна англійських бавовняних виробів із середини 90-х років ХVІІІ ст. до 1830 р. знизилася приблизно на 90 %. Те саме можна сказати й про інші досягнення. Промислова революція стимулювала розвиток суспільства споживання, яке вимагало тканин, виробів, енергії.

Якщо технічні новинки промисловості стимулювали *пропозицію*, то ненаситне бажання людей одягатися модно активізувало *попит*.

У ХХ ст. азійські «економічні дива» відбулися тому, що Східна Азія стала партнером американського способу життя. Чим менше американського впливу, тим бідніша країна. Але тут є і певні небезпеки. Масова культура споживання з її стандартизацією, разом із крайнім індивідуалізмом, – одна із найбільших хитромудрих приманок західної цивілізації. Проте вона несе в собі ту небезпеку, про яку ми вже говорили – вона робить людину «такою як усі», людина втрачає індивідуальність. Протистояти цьому може лише той, хто прагне до знання, вміє критично мислити, має волю і прагнення стати особистістю. І головна роль у цьому належить філософії.

І, нарешті, шостий секрет – *трудова етика*. До епохи Реформації всі релігії пов'язували життєвий успіх із набожністю, яка закликала відмовитися від спокус земного життя. Вони стверджували, що в багатія шансів потрапити в Царство Небесне було значно менше, аніж у бідняка, мовляв, нагорода за благочестя в земному житті чекала людину в лише загробному царстві. На середньовічних ринках навіть ціни встановлювалися з урахуванням християнської ідеї справедливості.

Після 20-х років XVI ст., насамперед у країнах, охоплених Реформацією, усе змінилося. Капіталістичні ринки, більш економічно ефективні, зробили суспільство більш вільним і багатим, але навряд чи справедливим. Вони показують приклад вічного конфлікту між справедливістю і продуктивністю, але їх економічна ефективність привела до зменшення бідності, яка сама по собі є найбільшою несправедливістю.

Німецький філософ і економіст Макс Вебер поставив завдання з'ясувати, в чому полягав вплив Реформації на становлення капіталізму. Його висновок був такий: якщо інші релігії пов'язували святість з відмовою від усього світського, то протестантизм побачив у розвитку виробництва й ощадливості певний спосіб служіння Богові. Праця виявилася найдостеменнішою ознакою того, що людина належить до обраних, до числа тих людей, які

визначені Богом для *спасіння*. Протестантська релігія звільнила *підприємництво* від психологічного тиску традиційної моралі, перетворювала гонитву за вигодою не лише в законне, а й угодне Богові заняття. До того ж, протестантська етика надавала капіталістам сумлінних, працелюбних робітників, які розглядали свою діяльність як угодну Богу мету життя. Упродовж історії люди здебільшого працювали для того, щоб жити. *Протестанти жили і живуть для того, щоб працювати*. Для протестантів характерний надзвичайно високий рівень взаємної довіри – важливої умови розвитку ефективної кредитної системи без якої неможливий прогрес ринкової економіки.

Місіонери-протестанти сприяли вивченню письма, що сприяло розвитку колоній. Рівень колишньої активності місіонерів-протестантів слугує сьогодні шкалою оцінки стану економіки і політичної стабільності в постколоніальних країнах. Очевидно, вірування і економічне зростання загалом взаємозумовлені. Особливо в регіонах, де уявлення про рай і пекло стимулюють поведінку в нашому, а не в потойбічному світі. Це заохочувало не лише старанну працю і взаємну довіру, а й ощадливість, чесність, відкритість – тобто економічно вигідні риси.

Важливо також враховувати, що протестантизм не є монолітним, як, наприклад, католицизм. Він постає в множині сект, напрямків, угруповань, що посилює конкуренцію між ними. Конкуренція ж на вільному релігійному ринку заохочувала інновації в економічному і політичному житті.

От чому майже пів століття західна цивілізація домінує на планеті. Західні вчені здійснювали революції в науці. Інші або прийняли їх, або безнадійно відстали. Західні правові системи і засновані на них політичні інститути (наприклад, демократія) замінили або витіснили незахідні варіанти. Західна медицина виштовхнула на узбіччя суспільного життя знахарів. Західне промислове виробництво і масове споживання далеко обійшли інші моделі організації економічного життя. Моральна конкуренція і образ діяльності, які виникли в протестантизмі, спонукають нестабільне, динамічне суспільство до взаємодії і досягнення продуктивних результатів.

– Це тому українці обрали собі західну цивілізацію і Європейський Союз, бо вони найкращі у світі? – запитав Лев.

– Ні, Левчику, ця думка неправильна з декількох причин. По-перше, ніхто не може собі обрати цивілізацію, як, наприклад, місце для проживання. Людина народжується в рамках певної культури й засвоює її взірці ще до того, як навчиться самостійно вибирати. Вона може поїхати в іншу країну, призвичаїтися до умов іншої цивілізації, але не зітре з пам'яті оте «правильне» і «неправильне», що було закладене смислами рідної культури. Тим більше не може країна поміняти свою цивілізаційну сутність, хоча може прийняти ті взірці, які відповідають її потребам. Наприклад, японці, як я вже казала, запозичили багато західних зразків. Але суть «японського дива» полягала якраз у тому, що ці зразки були дуже вдало використані на основі національної культури та звичаїв.

По-друге, неправильно думати, що якась цивілізація є кращою за інші, хоча, власне, така думка про вищість західноєвропейської цивілізації над іншими була в недалекому минулому досить поширеною. Переконавання в тому, що європейська культура та історія є основою світової історії та культури, дістало назву «*європоцентризму*». Віра у винятковість Європи і загалом західної цивілізації призводила до того, що європейці виглядали як єдині носії цивілізації та культури в морі «дикунів» і «варварів», а весь інший світ оцінювався лише з тої позиції, яке значення він має для Європи. Лише у 1980-х рр. завдяки творам єгипетського економіста Саміра Аміна піднялася хвиля критики «європоцентризму». Сьогодні кожна нормальна людина знає й розуміє, що кожен народ, кожна нація і кожна цивілізація однаково потрібні людству й цінні саме своєю унікальністю, серед них немає «кращих» і «гірших».

По-третє, українці й не мали нічого вибирати й нікуди долучатися, адже вони європейці від своїх історичних коренів і були європейцями задовго до того, як почалося небачене піднесення західної цивілізації. Ви нещодавно їздили на Закарпаття, зупинилися обідати в селі Діловому і бачили там що?

– Центр Європи!

– Точно. Ось у мене в телефоні є фото, бо ми з дідусем теж там були.

Україна так цікаво географічно розташована – у ній знаходиться центр Європи. Але йдеться не лише про географію. Важливішим я вважаю духовний зв'язок з Європою, який був назавжди фундаментальний у 899 році...

– Прийняттям християнства?

– Саме так. А невдовзі після цього князь Ярослав Мудрий закріпив ці зв'язки своєю оригінальною дипломатичною політикою, за яку його прозвали як?

– Тесть Європи!

– Молодець, Даниле! Справді, Ярослав Мудрий ґрунтував зовнішню політику на шлюбах своїх дітей і близьких родичів із першими особами інших країн: зокрема його син Всеволод одружився з донькою імператора візантійського Костянтина IX Мономаха Анастасією, наймолодша донька Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха III.

Отож Україна належить до західної цивілізації не тому, що вона, як думає той ваш «академік», не може жити без хамону й камамберу, а тому, що вона, як і весь західний світ, живе за європейськими цінностями, серед яких найважливіші – свобода, чесне змагання, наукові знання, захист права власності, добробут для всіх і трудова етика. Це означає жити за законами моралі – правди, честі, гідності і справедливості.

ПІСЛЯСЛОВО

Філософія як поклик життя

«Хто мудрий, той добрий».

Сократ

Вічність філософії обумовлена «вічністю» питань, що завжди ставила перед собою допитлива людина, яка прагне до знання та істини. Однак це нелегка, а часто навіть і небезпечна справа. У пам'яті поколінь назавжди залишилися останні слова Сократа, звернені до афінських суддів, які винесли йому смертний вирок: «От і час іти звідси, мені – щоб вмерти, вам – щоб жити. А хто з нас іде на гіршу справу, відомо одному Богові».

Відповідь на це питання людина шукає впродовж всієї своєї духовної історії, але ми не можемо сказати, що вона знайдена. Так само як і не знайдена універсальна для всіх істина. У цій ситуації закономірно виникає питання: а чи варто в такому разі йти шляхом пізнання, примножувати свою духовну силу, стверджувати власну істину як умову існування свого «Я»? Чи не доцільніше «просто жити», не «забивати» голову зайвими знаннями та інформацією?

Безумовно, можна спокійно прожити і без філософії, що і робить більшість людей на планеті. Однак той, хто прагне знайти смисл свого життя, хто хоче бути розумним і потрібним, завжди буде звертатися до філософії. Усе залежить від того, ким хоче стати людина: чим вища мета, чим більші очікування від майбутнього, тим необхіднішою стає потреба в знанні, зокрема й філософському. Саме воно відкриває шлях до Краси, Істини й Добра, до Життя з великої літери.

Сьогодні «модно» говорити про прихід нової системи цінностей, у якій начебто немає місця для філософської думки. Однак такі міркування виникають у тих, хто безсилий подолати суперечності й перешкоди, що закономірно постають у стрімкому поступі життя. Подібно до того, як видатні твори мистецтва невичерпні для інтерпретацій, так само твори видатних філософів невичерпні

за своїм змістовним наповненням, відкриваючи все нові і нові грані для кожного покоління. Важко передбачити, які філософські ідеї стануть домінантними в подальшому поступі цивілізації, але з великою долею впевненості можна стверджувати, що поле *Софії-мудрості* не втратить своєї привабливості та значущості.

Розвиток інформаційно-цифрового світу підвищує чутливість до філософії, до специфіки філософського знання і культури філософського мислення. Філософія буде сприяти поглибленому розумінню як кожної епохи, так і сьогодення, буде допомагати вловлювати і відтворювати їх унікальну, особливу природу. Досвід поколінь показав, що філософія є найбільш плідною основою формування самосвідомості, зростання і виховання особистості та її духовної енергії.

Список використаних джерел

1. *Губерський Л. В., Кремень В. Г., Льїн В. В.* Ескізи про мудрість. Від міфу до істини : навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Льїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – 317 с.
2. *Льїн В. В.* Етюди про багатство. Легенди. Міфи. Життя (Економіка для тебе) / В. В. Льїн. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. – 434 с.
3. *Кремень В. Г., Гальченко М. С., Льїн В. В.* Філософія як засіб розвитку дитини: обдарованість, знання, творчість : навч. посіб. / В. Г. Кремень, М. С. Гальченко, В. В. Льїн. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. – 110 с.
4. *Кремень В. Г.* Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – Київ : Педагогічна думка. – 2009. – 520 с.
5. *Кремень В.Г., Льїн В.В.* Філософія: підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). – Київ : Грамота, 2012. – 248 с.
6. Предмет і проблематика філософії : навч. посіб. / за заг. ред. М. А. Скринника, З. Е. Скринник. – Львів : Львівський банківський інститут Національного банку України, 2001. – 485 с.
7. *Стельмах В. С., Смовженко Т. С., Скринник З. Е.* Гроші – Людина – Соціум: параметри взаємин: навч. посіб. / В. С. Стельмах, Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник // Національний банк України. – Львів : ЛБІ НБУ, 2006. – 188 с.
8. *Сухомлинський В. О.* Вогнегрівий коник: казки, притчі, оповідання / упоряд. і передм. / О. В. Сухомлинської. – Київ : Знання, 2007. – 200 с.
9. *Сухомлинський В. О.* Серце віддаю дітям/за наук. ред. О. Сухомлинської. – Харків : Акта, 2012. – 545 с.
10. *Сухомлинський В. О.* Я розповім вам казку... Філософія для дітей; уклад. Сухомлинська О. В. – Харків : Школа, 2021. – 576 с.
11. Українська людина в європейському світі: базові виміри ідентичності : навч. посіб. / за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. – Київ : Університет банківської справи Національного банку України, 2015. – 609 с.

Список додаткової рекомендованої літератури

12. *Вернадський В. І.* Філософські думки натураліста [Електронний ресурс] / В. І. Вернадський // Хрестоматія з філософії. – Режим доступу: https://stud.com.ua/42184/filosofiya/hrestomatiya_z_filosofiyi.
13. *Кайку Мічіо.* Візії: Як наука змінить XXI сторіччя / Кайку Мічіо. – Львів : Літопис, 2004. – 544с.
14. *Камю Альбер.* Чума / Читанка української літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=108#google_vignette.
15. *Ролінг Дж. К.* Гаррі Поттер і орден Фенікса / Дж. К. Ролінг. – Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2003. – 815 с.
16. *Сартр Ж.-П.* Екзистенціалізм – це гуманізм атури [Електронний ресурс] / Ж.-П. Сартр. – Київ : Довіра, 1992. – Кн. 6. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Ekzystentsializm_-_tse_humanizhm_fr.pdf?PHPSESSID=3co4tkgglm92ide8vf0chl1t1ml1.
17. *Фромм Е.* Втеча від свободи [Електронний ресурс] / Е. Фромм. – Київ : Довіра, 1992. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Fromm_Erich/Vtecha_vid_svobody_frahmenty.pdf?

Навчальне видання

ГАЛЬЧЕНКО Максим Сергійович

ІЛЬІН Володимир Васильович

СКРИННИК Зоя Едуардівна

ЧОГО НЕ ЗНАЄ НІХТО, ОКРІМ ФІЛОСОФІВ. Я РОЗПОВІМ ТОБІ...

Навчальний посібник

Редагування: Анастасія Ласкова-Ярмоленко
Комп'ютерний дизайн і верстка: Олег Абліцов
Дизайн обкладинки: Ольга Гронь

Підписано до друку: 2024 р. Формат 70х100/16
Папір офс. 80 г/м2 Друк цифровий. Умов.-друк. арк. 17,08.
Зам. № _____. Тираж 20 примірників.

Інститут обдарованої дитини НАПН України
04053, вул. Січових Стрільців, 52-Д, м. Київ, Україна
тел./факс: (044) 481-27-02

E-mail: iod.napn@ukr.net, iod@iod.gov.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 6081 від 14.03.2018 р.